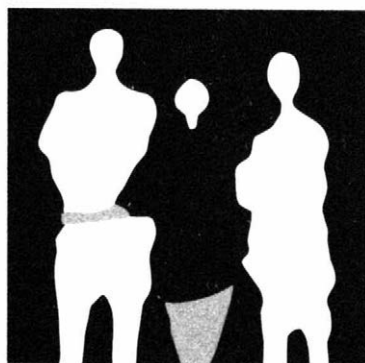

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 40 (2004): 5

Sociologický časopis Czech Sociological Review

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Published by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic

České vydání

Šéfredaktor: Marek Skovajsa

Výkonná redaktorka: Markéta Škodová

Redakční rada: Marie Čermáková (*SoÚ AV ČR, Praha*); Ludmila Fialová (*PřF UK, Praha*); Hana Havelková (*FHS UK, Praha*); Michal Illner (*SoÚ AV ČR, Praha*); Jan Jandourek (*FF UK, Praha*); Martin Kreidl (*SoÚ AV ČR, Praha*); Věra Majerová (*ČZU, Praha*); Radim Marada (*FSS MU, Brno*); Jiří Musil (*CEU, Budapešť*); Miroslav Novák (*FSV UK, Praha*); Miloslav Petrusek (*FSV UK, Praha*); Ladislav Rabušic (*FSS MU, Brno*); Jan Sedláček (*FF UK, Praha*); Ján Sopóci (*FF UK, Bratislava*); Jadwiga Šanderová (*FSV UK, Praha*); Jiří Šubrt (*FF UK, Praha*); Jiří Večerník (*SoÚ AV ČR, Praha*); Klára Vlachová-Plecitá (*SoÚ AV ČR, Praha*); Ivan Vodochodský (*FSV UK, Praha*); František Znebežánek (*FF UP, Olomouc*)

English edition

Editor-in-Chief: Jiří Večerník

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Maarten Keune (*Florence*); Zdenka Mansfeldová (*Prague*); Petr Matějů (*Prague*); Georges Mink (*Paris and Prague*); Stein Ringen (*Oxford*); Marek Skovajsa (*Prague*); Michael Steiner (*Graz*); Iván Szelényi (*Yale and Budapest*); Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

sekretariát/Secretary: Eva Strnadová ▲ **sazba/Typeset by:** Martin Pokorný, Hostouň
návrh obálky/Cover Design: Filip Blažek ▲ **tisk/Printers:** Tiskárna ÚJI, Praha 5

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 44 Kč, v zahraničí 14 € (14 \$), Slovensko 65 Kč, roční předplatné v ČR 264 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: prodej@soc.cas.cz. One issue costs 14 \$ (14 €).

The Review is cited in publications of the Institute for Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Úvodem k monotematickému číslu (Oto Sedláček, Marek Skovajsa)	566
---	-----

STATI

Jiří Musil: Poznámky o české sociologii za komunistického režimu	573
--	-----

OSUDY SOCIOLOGIE NA AKADEMICKÉ PŮDĚ 1962–1989

Miloslav Petrusek: Výuka sociologie v čase tání a v časech normalizace (1964–1989) (Kapitola o vztahu vědění a moci, vědy a politiky, reality a mýtotořby)	597
Ivo Možný: Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie	609
Ferdinand Koudelka: Česká sociologie na Palackého univerzitě v Olomouci v letech 1962–1970	623
Ladislav Macháček: Slovenské aspekty rozvoja sociológie v Československu	631

MIMOAKADEMICKÁ SOCIOLOGIE ZA NORMALIZACE

Pavel Machonin: K sociologii v období normalizace	643
Jitka Havlová, Oto Sedláček: Sociologie práce a průmyslu v letech 1965–1989	651
Zdeněk Pátek: Rurální sociologie v období totality. Příspěvek do diskuse	665
Jiřina Šiklová: Nelegální výzkum veřejného mínění v období normalizace	673

MEZIOBOROVÉ SOUVISLOSTI

Antonín Rašek: Poznámky k podnikové sociologii v letech normalizace	681
Pavla Horská: Poznámky k sociologické perspektivě v české historiografii 50. a 60. let	687

KULATÝ STŮL

Česká sociologie v letech 1965–1989	695
O účastnících	741
Stručný biografický slovník ke kulatému stolu	745

DOKUMENTY

Stav naší sociologie (Jaroslav Kučera)	757
Nečisté tóny na staré téma. Tenký led takzvané alternativní sociologie (Karel Rychtařík)	759
Prohlášení sociologů (dopis prezidentovi)	763

MEDAILONY

<i>K nedožitým osmdesátinám Václava Lamsera (Michal Illner)</i>	765
<i>Jan Szczepański (13. 9. 1913 – 16. 4. 2004) (Jan Sedláček)</i>	768

RECENZE

<i>Maria Hirszowicz: Pułapki zaangażowania: Intelktualiści w służbie komunizmu.</i> <i>(Miloslav Petrusek)</i>	777
---	-----

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině)

Sociologický časopis/Czech Sociological Review

je recenzovaný oborový časopis zaměřený na oblast sociologické teorie a metodologie, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři tištěné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, recenzní řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 2 v textovém editoru. Stati, výzkumné a metodologické texty nesmí přesahovat 20 normostran (1 NS = 1800 znaků), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. V elektronické podobě se příspěvky zasílají redakci buď na disketě formátu IBM PC, nebo e-mailem, text a tabulky v editoru Word pro Windows. Pro grafy a obrázky vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excel, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu abstrakt (20 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno zpravidla do tří měsíců od data přijetí rukopisu.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon (+420) 222 221 761, 221 183 217–218, fax 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz
Návštěvní dny v redakci jsou pondělí a čtvrtek 10–16 hod.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech with abstracts and article summaries in English and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review

is a scholarly review focusing on the field of sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the review process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number and e-mail address. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the SČ/CSR, is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page (1800 characters). The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Manuscripts should be submitted on diskette in IBM PC format or by e-mail. Submit text and tables in Word for Windows, and graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created; graphs preferably in Excel, illustrations preferably in TIF or EPS. Along with the manuscript please submit a twenty-line *abstract*, a *complete bibliography*, and a brief up-to-date *curriculum vitae*.

Editorial decisions: Decisions are generally made within three months from the date of the manuscript's arrival.

Postmaster: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, fax (+420) 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

1. ročník soutěže o nejlepší doktorandskou odbornou stat'

**Vítězná práce bude publikována v SČ
a oceněna odměnou ve výši 10 000Kč**

Kromě vítězné statí bude SČ publikovat všechny soutěžní příspěvky, které uspějí v recenzním řízení a budou doporučeny k publikování.

Termín uzávěrky: 31. května 2005

SČ přijímá do soutěže původní a dosud nepublikované statí od studentů a studentek doktorských programů oboru sociologie a příbuzných společenských vědních oborů, studujících na českých i zahraničních vysokých školách. Nabídnuté statí splňující níže uvedené formální požadavky budou posouzeny v recenzním řízení členy odborné poroty, jejíž složení určí redakční rada českého vydání SČ společně s vydavatelem časopisu. Redakční rada SČ si vyhrazuje právo rozhodovat v otázce, zda statí mají sociologickou relevanci. Pořadatelé soutěže si dále vyhrazují právo cenu neudělit, pokud žádný z nabídnutých článků nebude dosahovat požadované kvality.

Podmínky účasti:

Soutěže se mohou účastnit studenti kteréhokoli ročníku doktorského studia sociologie nebo příbuzných oborů, kteří zahájili studium doktorského studijního programu ke dni uzávěrky soutěže. Soutěže se nemohou účastnit studenti, kteří již jsou držiteli titulu Ph.D. v sociologii nebo příbuzném oboru. Statí dvou a více spoluautorů se do soutěže nepřijímají.

Formální požadavky

(při jejich nesplnění bude statí vyloučena ze soutěže bez odborného posouzení):

rozsah 34 000–38 000 znaků (počítáno s mezerami) včetně názvu, abstraktu, seznamu literatury a poznámek pod čarou. Tabulky a obrázky se do rozsahu nezapočítávají

statí musí obsahovat: název, abstrakt v délce 400–800 znaků (s mezerami), úplný seznam citované literatury

bibliografické odkazy a seznam literatury na konci statí musí odpovídat standardům Sociologického časopisu

statí musí být psána v českém nebo slovenském jazyce

ke statí je třeba přiložit list (na disketě: soubor) obsahující tyto údaje: jméno autora/ky, kontaktní adresu a e-mail, školu postgraduálního studia, jméno školitele

od vítěze soutěže se očekává spolupráce při redakční přípravě statí k publikaci v SČ.

Způsoby doručení soutěžních textů:

1. e-mailem na adresu sreview@soc.cas.cz
2. na disketě poštou na adresu Sociologický časopis, Jiřská 1, 110 00 Praha 1

Pořadatel nenese odpovědnost za nedoručení soutěžních textů k datu uzávěrky způsobené selháním poštovních služeb nebo e-mailu.

Monotematické číslo

Od obnovy k normalizaci (česká sociologie v 60. až 80. letech XX. století)

Editoři čísla

Oto Sedláček

Marek Skovajsa

Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy,
Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha

2004

Úvodem k monotematickému číslu

Od obnovy k normalizaci: česká sociologie od 60. do 80. let XX. století

Tímto číslem se *Sociologický časopis* pokouší poodhrnout těžkou oponu dělící dnešní českou sociologii od její vlastní historie před rokem 1989. Činí tak při plném vědomí, že dějiny české sociologie za minulého režimu jsou tématem citlivým a pro své přímé aktéry v mnoha ohledech nepříjemným. Zřejmě existují důvody nejen odborné, ale i lidské, proč ve vztahu k nim čeští sociologové dosud zachovávali značnou zdrženlivost. Až na vzácné výjimky¹ dosud chyběla snaha o reflektující vypořádání se s minulostí, o něž se mnohem déle a systematictěji pokoušejí sociologové např. v Polsku, jak o tom, pro alespoň jeden konkrétní případ, v tomto čísle SC podává zprávu recenze M. Petruska věnovaná práci polské socioložky-emigrantky Marie Hirszwiczové. Její příznačný název *Osidla angažovanosti* přitom nastoluje pouze jednu z řady vážných otázek, které se při zamyšlení nad tím, co se v sociologii a se sociologií v zemích reálného socialismu vlastně odehrálo, neodbytně vnucují.

V našich zeměpisných souřadnicích stále ještě čeká na svou chvíli bádání, kterému zde můžeme pracovně říkat sociologie české sociologie doby komunismu. V něm by sociologové na látku samotného vývoje svého vlastního oboru v nenormálních podmínkách dlouhotrvajícího ideologického, politického i existenčního tlaku důsledně a umně aplikovali sofistikovanou teoretickou a metodologickou výbavu, jejíž osvojení je součástí jejich řemesla. Sociologie je jako málokterá jiná disciplína schopná sebereflexivního zalomení výzkumné pozornosti na sebe samu a podmínky své činnosti, a je proto nanejvýš způsobilá, aby se zabývala reáliemi sociologického života *ante* 1989. Avšak komunismus, reálný či státní socialismus – je příznačné, že ani ve věci označení tohoto systému nelze dosáhnout konsensu – zřejmě stále zůstává minulostí příliš živou na to, aby mohl dobře sloužit pouze jako předmět jakkoli zručné a nápadité aplikace výzkumných metod. Tváří v tvář době, v níž se ničily a křivily kariéry i životy, nebo taková hrozba trvale visela ve vzduchu, jde pro přímé účastníky často o něco úplně jiného, než jsou typy činnosti, pro které je možné použít termínu „výzkum“. Analogické zkušenosti odjinud ukazují, že v takových situacích traumatizace příliš obtížnou minulostí je velmi důležitým prostředkem odblokování a pohybu vpřed prostá veřejná výměna názorů. Je faktem, že v případě nedávné minulosti české sociologie dosud nějaká debata tohoto druhu neprobíhala, a pokud snad ano, držela se uvnitř kruhů podobně smýšlejících sociologů vycházejících ze stejného typu osobní zkušenosti. Důvodů pro neexistenci skutečně široké diskuse na dané téma jistě bude celá řada, od celkového vnitřního vyslání oboru během let komunistické šikany přes velmi dobře pochopitelnou existen-

¹ K nim patří autobiografický projekt SAMISEBE a z něj vycházející knižní publikace Kono-pásek, Zdeněk (ed.) 1999. *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum.

ci zřejmě nepřekonatelných napětí osobního rázu mezi jednotlivci až po celkový shon a chvat postkomunistického období, v němž pro zamyšlení nad událostmi a poměry ztrácejícími se v této tak málo přitažlivé minulosti chybí čas a energie. Mladší, přímo již nezúčastněná generace si navíc musí nejprve sama pro sebe ujasnit, nakolik je oprávněna klást nepřijemné otázky těm, kteří museli mnohdy čelit vskutku mimořádně obtížným dilematům, jimž se ona sama šťastnou souhrou historických okolností zatím vyhnula. Avšak už jen v zájmu dalšího rozvoje české sociologie a ostatních sociálních věd je více než žádoucí, aby diskuse o jejich minulosti před rokem 1989 probíhala pokud možno otevřeně a věcně. Toto číslo SČ je možné číst právě i jako příspěvek do takové diskuse, která je současně i diskusí o příčinách v mnoha ohledech neuspokojivého stavu české sociologie v současnosti. V tomto smyslu zde předkládané číslo navazuje na „bilanční“ dvojčíslo 1–2 věnované problémům současné české sociologie, jež SČ vydal v roce 2002.

Pokud jde o onu výše naznačenou rovinu sociologické sebereflexe, předkládané číslo obsahuje sociologii české sociologie v letech komunistické vlády pouze v náznacích. Je tomu tak z toho důvodu, že mnohým příspěvkům je vlastní spíše pamětnický tón, snaha znovu vyvolat a uchránit tak před zapomenutím fakta, ač někdy jižte doplněná o jistou dávku bilancujícího pohledu na dobu i osoby, než úsilí analyticky proniknout hlouběji pod povrchovou úroveň konkrétních vzpomínek. Pozornému čtenáři však neujde, že na řadě míst autorsky zúčastnění sociologové sebereflexivnímu instinktu vlastnímu jejich disciplíně podléhají, a tam se pak objevují zárodky čehosi, co se pro příští sociologii české sociologie v období komunismu může ukázat jako nepostradatelné. I o podnícení tohoto typu reflexe tu jde.

Stejně na pováženou jako nedostatek reflexe a diskuse však je, že téma české sociologie v letech 1948–1989 dosud nebylo sdostatek zpracováno ani na právě naznačené rovině osobních vzpomínek těch, kteří se nejružnějšími způsoby podíleli na jejich vzestupech a pádech, a tím spíše ne na rovině shromáždění, utřídění a kritiky historických fakt, nezbytných pro každý seriózní pokus podniknutý na poli dějin novější české sociologie. Předkládané číslo SČ se snaží alespoň částečně vyplnit tuto hlubokou mezeru, kterou nemohly zakrýt ani sebevýstižnější souhrnné zprávy, jakou je například heslo o české sociologii v letech 1948 až 1989 ve *Velkém sociologickém slovníku* z pera I. Možného.² Příspěvky k poznání dějin české sociologie v období komunismu, které dosud vznikly, se soustřeďují na dílčí témata: konkrétní instituce v konkrétní době nebo osudy jednotlivých sociologů a socioložek, a jsou roztroušeny porůznu v tomto časopise i jinde. To platí o textech M. Petruska o Masarykově české sociologické společnosti a L. Brokla o Sociologickém ústavu AV ČR³ stejně jako o řadě textů-medailonů významných postav české sociologie uveřejně-

² Možný, Ivo 1996. „sociologie česká v l. 1948–1994“. Pp. 1043–1046 in *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.

³ Petrusek, Miloslav 2002. „Peripetie Masarykovy české sociologické společnosti nejen v letech 1989–2002“. *Sociologický časopis* 38 (1–2): 184–189; Brokl, Lubomír 2002. „Sociologický ústav AV ČR Praha“. *Sociologický časopis* 38 (1–2): 169–181.

ných v SČ a také o studiích publikovaných jinde.⁴ I toto číslo SČ nabízí povětšinou takové dílčí studie (s výjimkou zejména úvodní stati J. Musila), ale vcelku tvoří jejich zatím nejúplnější soubor, který poskytuje bohaté informace nejen o české sociologii před rokem 1989, ale také o širším kontextu proměn, kterými prošla, a o některých jejích hlavních i vedlejších aktérech. A samozřejmě tím obohacuje i naše poznání celé české společnosti v době komunismu. Důraz na přesnost a úplnost těchto informací – jakkoli někdy narazil na nepřekonatelné překážky v podobě ztracených dokumentů, zapomenutých nebo zkreslených údajů a informačních šumů – se promítl do výsledné podoby čísla velmi výrazně. Diktovala jej snaha editorů vytvořit solidní faktografickou bázi pro současné i budoucí historiky české sociologie, kteří, jak věříme, v tomto čísle najdou velké množství užitečných údajů a vodítek pro svou další heuristickou i analytickou práci.

* * *

Projekt sestavit číslo věnované české sociologii v období od její obnovy v 60. letech do konce normalizace měl dlouhou a složitou genezi. U jeho počátku stál podnět jednoho z editorů čísla O. Sedláčka uspořádat kulatý stůl, který by se způsobem podobným tomu, jímž mladí sociologové diskutovali o současné české sociologii v dvojčísle SČ 1–2/2002, zabýval právě osudy sociologie v normalizačním dvacetiletí 1969–1989. Záhy se však ukázalo, že debata o potlačení české sociologie v období normalizace získá na smyslu pouze tehdy, pokud se předmětem rozpravy u kulatého stolu stane také jemu bezprostředně předcházející doba 2. poloviny 60. let, v níž se sociologie v českých zemích i na Slovensku nově konstituovala do podoby významného a svižně se rozvíjejícího oboru. Kulatý stůl proto pracoval s časovým zadáním 1965–1989 (k jeho organizaci a průběhu srov. poznámku 1 na s. 695). Některé autory však logika jejich výkladu zcela přirozeně zavedla ještě hlouběji do historie

⁴ Uveďme zejména tyto: Machonin, Pavel 2001. „Renesance sociologie a výzkum československé společnosti v roce 1967“. Pp. 275–280 in Zilinská, B., P. Svobodný (eds.), *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970)*. Praha: Karolinum; Prokůpek, Ladislav 2002. „Normalizace v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV“. Pp. 201–217 in Kostlán, Antonín (ed.), *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Práce z dějin vědy. Sv. 4. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy; Potůček, Martin (ed.) 1995. *Normalizace ve společenských vědách, můj život v normalizaci*. Praha: ISS FSV UK; Urbánek, Eduard 1995. „Wzloty i upadki socjologii czeskiej“. Pp. 113–121 in Mucha, Janusz, Mike F. Keen (eds.), *Socjologia Europy środkowo-wschodniej 1956–1990*. Warszawa: IFiS PAN; Prečan, Vilém 1994. „Společenské vědy ve svěráku ‚konsolidace‘“. Pp. 272–301 in Prečan, Vilém, *V kradeném čase*. Brno: Doplněk; Šiklová, Jiřina (pseud. Otava, Jiří) 1987. „Výzkum veřejného mínění v ČSSR.“ *Svědectví XXI* (82): 323–329.

Zmínit je třeba také dvě další studie prvotně zaměřené na vývoj české sociologie po roce 1989, které se však věnují i situaci za normalizace: Illner, Michal 2002. „Sociology – Czech Republic“. Pp. 405–24 in Kaase, Max, Vera Sparschuh (eds.), *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe*. Bonn: IZ; Petrussek, Miloslav 2003. „Sociology in the Czech Republic after 1989“. Pp. 49–60 in Mucha, Janusz, Mike F. Keen (eds.), *Sociology in Central and Eastern Europe: Transformation at the Dawn of a New Millennium*. Westport, CT: Praeger.

oboru k tak klíčovým datům, jakým byl pro sociologii velmi nešťastný rok 1948. Neobyčejně obtížnému období táhnoucím se od tohoto roku přes určité uvolnění a opětovné přituhnutí v roce 1956 až k rekonstituci sociologie jakožto svéprávné akademické disciplíny v 60. letech však nebylo možné věnovat ani zdaleka takovou pozornost, jakou by si zasloužovalo. Zmiňujeme je proto aspoň zde jako námět dalšího možného čísla nebo tematického bloku SČ.⁵

Výsledkem kulatého stolu *Česká sociologie v letech 1965–1989*, který se uskutečnil v květnu 2003, nebyl pouze jeho přepis, jež otiskujeme na konci tohoto čísla, ale také řada textů, které buď plnily roli podkladů pro rozpravy probíhající během kulatého stolu nebo vznikly rozpracováním přednesených diskusních příspěvků. Díky tomu, že několik dalších autorů zareagovalo na výzvu SČ a dodatečně připravilo studie na témata, která byla účastníky kulatého stolu zmíněna jen okrajově nebo úplně opomenuta, podařilo se sestavit poměrně bohatý a pestrý soubor materiálů tvořících toto číslo SČ.

Jeho členění odpovídá logice vývoje sociologie ve sledovaném období jako oboru pronásledovaného, ale přitom trpěného, zejména tam, kde míra ideologické závadnosti sociologické práce nebyla podle názoru představitelů komunistického režimu příliš vysoká. Jedna skupina textů proto sleduje tu linii příběhu české sociologie po roce 1969, která prochází oficiálními akademickými pracovišti, jimž se tu lépe, tu hůře nebo vůbec dařilo zachovat si nejprve holou existenci a pak i jistou míru prostoru pro nezávislou práci v podmínkách velmi těsného politického dozoru. Druhá skupina příspěvků se zaměřuje na sociologii zbavenou možnosti působit v akademických institucích a hledající opět tu s větším, tu menším úspěchem útočiště před nepřízní doby v ideologicky méně exponovaných odborných pracovištích primárně nesociologické povahy. Texty shromážděné v tomto čísle tak líčí osudy české sociologie a jejích protagonistů v široké škále sociologických institucí a sociologických oborů: zachycují poměry ve třech hlavních centrech výuky sociologie v českých zemích – Praze, Brně a Olomouci (a pro připomenutí některých významných paralel: také nárys vývoje akademické sociologie na Slovensku); z oborových sociologií se věnují sociologii průmyslu a podniku, rurální sociologii, sociologii města a výzkumu veřejného mínění.

K právě nastíněnému obsahu tohoto čísla je však třeba hned dodat, že nemohlo zachytit ani zdaleka všechno dění v české sociologii během období normalizace. Je zřejmě způsobeno pověstně špatnou atmosférou vládoucí v této instituci před rokem 1989, že chybí studie věnovaná Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Pozornosti se však nedostalo ani např. všem sociologickým pracovištím, která vznikala na vysokých školách nejen humanitního zaměření v druhé polovině 60. let. A mezery zůstávají také ve zpracování vývoje dílčích sociologických oborů, jako je

⁵ Z pravidla, že tato etapa dějin české sociologie dosud nebyla vůbec zmapována, lze citovat aspoň jednu výjimku: Petrusek, Miloslav 2000. „Co bylo, když sociologie nebyla. Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963“. Pp. 35–52 in Barvíková, H. (ed.), *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Práce z dějin vědy, Sv. 1. Praha: Archiv AV ČR.

sociologie medicíny nebo vzdělávání. Podrobné zpracování by si zcela jistě zasloužilo také v tomto čísle porůznu jen zmiňované téma prognostiky, již se sociologové a ekonomové působící na okraji oficiálních společenských věd věnovali velmi intenzivně. A především, zcela nezpracovány zůstaly tři jasně odlišené oblasti české sociologie před rokem 1989, jak je ve svém příspěvku v tomto čísle identifikuje P. Machonin.⁶ Na jedné straně to jsou jednak domácí sociologie otevřeně protirežimní a jednak sociologie v emigraci, na straně druhé sociologie oficiální, normalizační. Každá z nich si přitom zaslouží, ač z velmi rozdílných důvodů, aby jí byla věnována mnohem větší pozornost než dosud.

Tento ještě stále velmi neúplný inventář všeho, co na následujících stránkách muselo zůstat opomenuto, zde uvádíme tak trochu v naději, že sociologové a historikové sociologie (samozřejmě včetně studentů) se v nejbližších letech postarají o to, aby aspoň některá z těchto bílých míst byla odstraněna.

* * *

Přes vícenásobnou časovou expozici (1968–1989 a 1965–1989, ale také 1948–1989), která je v případě dané tematiky nevyhnutelná, leží těžiště článků a studií shromážděných v tomto čísle nepochybně v traumatickém a lidsky i vědecky stále nezpracovaném období normalizace. Dnes se již téměř stalo klišé mluvit o 60. letech minulého století a zejména o jejich druhé polovině jako o období jakéhosi českého „sociologického zázraku“, kdy se sociologie po dlouhých přibližně 15 letech, během kterých byla režimem držena pod prahem oficiální existence, téměř přes noc nově etablovala.⁷ A co víc, stala se dokonce oborem módním, od něhož se v epoše, která již téměř úplně ztratila důvěru v dogmatický marxismus, ale stále ještě měla zato, že společnost je třeba řídit a reformovat vědecky, mnohé očekávalo. Tato v dnešní době již zřejmě znovu nedosažitelná obliba a s ní související vědomí vlastní sociální významnosti sociologii jistě velmi prospívala, dokud vývoj směřoval ke stále větší liberalizaci poměrů, ale jak se stává v dobách prudkých politických zvrátů příliš exponovaným společenským silám, současně jí i nesmírně ublížila, jakmile se noví vládcové po sovětské okupaci rozhodli přikročit k její „normalizaci“ a „konsolidaci“. Ještě na sklonku roku 1968 mohli přední protagonisté právě doznívající zlaté éry české sociologie 60. let, kteří se účastnili besedy časopisu *Reportér* moderované členem jeho redakční rady J. Klofáčem (dále to byli V. Tlustý, B. Weiner, Z. Šafář, M. Kaláb a P. Machonin), od „normalizace“

⁶ Machonin, Pavel 2004. „K sociologii v období normalizace“. *Sociologický časopis* 40 (5): 644.

⁷ Zatímco Jaroslav Klofáč ve svém zahajovacím projevu na památné sociologické konferenci ve Špindlerově Mlýně v roce 1966 vyjádřil přesvědčení, že česká sociologie „má již určitou solidní institucionální základnu“, Miloš Kaláb pouhé dva roky později neváhal hovořit o „dovršování procesu institucionalizace sociologie v ČSSR“ [*Sociologie '66*. Upravil Josef Turek. Praha: Sociologický ústav ČSAV 1968, s. 5 a 10]. Jak se však začalo jasně ukazovat krátce nato, ke skutečnému dovršení tvorby její institucionální základny jí bylo vyměřeno příliš málo času.

očekávat nastolení situace, v níž by „bylo možno objektivně vědecky diskutovat bez apriorních stanovisek a apriorních hodnocení“.⁸ Další běh událostí, jak známo, však právě něco takového znemožňoval. V časově nepříliš vzdálené debatě, kterou pod názvem *Jít na kořen věci* otiskl v roce 1971 politicko-kulturní týdeník KSČ *Tribuna*, reprezentují tehdy již značně „zkonsolidovanou“ českou sociologii zcela jiná jména (konkrétně: ředitel nově vzniklého Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV Radovan Richta, jeho zástupce Jindřich Filipec, vedoucí sociologické sekce tohoto ústavu František Charvát a specialista na teorii řízení na ideologickém oddělení ÚV KSČ Jaroslav Kučera, tehdy již také pracovník ÚFS). Tento pro počínající 70. léta nanejvýš typický dokument, jehož účastníci si nevytkli za cíl nic menšího než „jednou pro vždy změnit nepříznivou situaci, která se tu udržovala a zrála mnoho let“, shrnuje mnohé z toho, čím se normalizace nechvalně vepsala do dějin české sociologie: „očista nového pracoviště (ÚFS ČSAV) od reprezentantů pravice“, „vyčištění stolu od ideového smeti“, „leninský princip sebekritiky“.⁹ Je to právě nesmírný kontrast mezi mladistvým životním elánem české sociologie 60. let a jejím v podstatě komatickým stavem v dalších dvou dekadách, co propůjčuje příběhům vyprávěným v příspěvcích tohoto čísla jejich dramatický moment. Je tím ovšem také způsobeno, že se v nich dostává do popředí jejich charakter velmi osobních výpovědí přímo zaangażovaných účastníků často více, než jsme v akademických textech zvyklí. Tím spíše je třeba ocenit, že přispěvatelům se zpravidla podařilo vyvarovat se tónu osobní ukřivdnosti, který by byl v daných souvislostech více než pochopitelný.

* * *

Toto číslo SČ se vystavuje dvěma typům kritiky: kritice řekněme politické a kritice metodologické. Politický kritik mu bude vytýkat, že autoři, kteří se na něm podíleli, nereprezentují všechny existující pohledy na charakter české sociologie před rokem 1989. Metodologická kritika poukáže na malou míru kritického odstupu, s nímž se zde zacházelo s jednotlivými příspěvky, které jsou mnohdy nezastřené osobní. Vždyť i zde, tak jak všude jinde – může pokračovat tato kritika – máme co do činění s aktem sociální konstrukce, tentokrát zacíleným na jeden určitý a mimořádně kontroverzní historický úsek české sociologie – a je tedy třeba postupovat s náležitou obezřetností a teoreticky školenou nedůvěrou vůči předkládaným faktům i hodnocením. Ano, jistě, avšak na tomto místě je třeba zopakovat, co už bylo řečeno výše, totiž že aktivity SČ vedoucí k vydání tohoto čísla si kladly za cíl zejména a především podnítit diskusi o obtížných tématech, o kterých se dosud v rámci sociologické komunity příliš veřejně nehovořilo. Rozproudění takové diskuse může mít svou hodnotu nejen poznávací – vůči níž platí konstruktivistické podezření v plné síle, ač ji zcela jistě neruší – ale také morálně-politickou. Tato veřejná disku-

⁸ Miloš Kaláb, s. v in „Sociologie a současná situace naší společnosti“ 1969. *Reportér* 4 (4) Supl.: i–v.

⁹ „Jít na kořen věci. Rozhovor o situaci ve společenských vědách“ 1971. *Tribuna* 3 (13): 9 & (14): 6–7.

se, ač se týká pouze dějin jednoho společenskovědního oboru, se může spolu s mnoha jinými dílčími diskusemi slít do širokého proudu celospolečenské veřejné debaty o politických poměrech před rokem 1989 a do ještě širšího procesu vyrovnávání se s touto minulostí.

Pokud jde o první, politickou kritiku, je zde vhodné uvést, že s výjimkou jednoho předního představitele oficiální sociologie před rokem 1989 nebyl nikdo z protagonistů normalizace přímo přizván ke kulatému stolu ani k autorské účasti na čísle. Přímá účast by však znamenala přímou konfrontaci, k té však dosud podle všeho není půda připravená. Jestli tomu bude v budoucnosti jinak a jestli ke změně nějak přispěje i toto číslo, je otázkou příliš spekulativní, abychom se jí zde zabývali.

* * *

Na závěr připomeňme, že jsme rozlišili celkem tři různé roviny zabývání se českou sociologií za komunismu, k nimž toto číslo může svým skromným dílem přispět: rovinu otevřené diskuse v rámci sociologické obce, rovinu sociologického zkoumání této sociologie a rovinu historické deskripce a zaznamenání – přirozeně jen výběrového, ale sdostatek širokého – souboru fakt relevantních pro dějiny oboru. Při vši své až příliš evidentní neúplnosti snad v těchto třech oblastech připravuje půdu pro další a hlubší zkoumání osudů české sociologie v době komunismu.

Náš editorial si dovoluji zakončit výzvou. Mnohé z toho, co v tomto čísle nebylo možné připomenout, se může v blízké budoucnosti stát navždy nedostupným, nebude-li to zaznamenáno přímými aktéry a pamětníky. To se týká vývoje různých institucí nebo oborových sociologií za minulého režimu stejně jako osobních příběhů žijících nebo již zemřelých sociologů a socioložek. Týká se to však také provedených výzkumů a nepublikované nebo nestandardně publikované literatury, kterých, jak ukazuje mj. kulatý stůl přetištěný v tomto čísle, je velké množství a o nichž dosud máme jen velmi nesoustavné znalosti. Obracíme se proto na naše čtenáře s žádostí, aby nám pomohli uchovat vzpomínky na minulost české sociologie v co největším rozsahu. Na prvním místě uvítáme odborné stati zachycující její dějiny před rokem 1989 z hledisek a v oblastech, kterým nebylo možné dát prostor v tomto čísle. Oceníme však také pomoc při rozšiřování pramenné základny dějin české sociologie, jakou představuje např. pořizování soupisů literatury a jiných materiálů nebo poskytnutí pro vývoj oboru důležitých dokumentů, aby mohly být přetištěny v SČ nebo vydány jako samostatné publikace. Žádost o spolupráci se obrací zejména k přímým aktérům, ale týká se i těch, kteří stáli spíše na okraji. SČ bude zajímavé materiály průběžně otiskovat.

A na úplný závěr: věříme, že toto číslo mnohé čtenáře vyprovokuje, aby přispěli do diskuse o tom, jaká byla česká sociologie během 40 let komunistické vlády, čeho se v ní podařilo dosáhnout a jaký je dopad tohoto období na českou sociologii dnes.

Oto Sedláček, Marek Skovajsa

Poznámky o české sociologii za komunistického režimu¹

JIŘÍ MUSIL

Středoevropská univerzita, Praha

Comments on Czech Sociology under the Communist Regime

Abstract: This article focuses primarily on the period 1948–1968 in Czechoslovakia in order to provide an understanding of the efforts to revive Czech sociology in the 1960s. The author documents how, after a brief post-war revival, Czech sociology was suppressed and abolished at universities and other institutions after the 1948 communist coup. When policy-makers and planners then realised the need for a type of social information not provided by official statistics, a social survey, representing a kind of rudimentary form of empirical sociology, albeit one serving the regime, was created and carried out by state institutions. In 1956 a revisionist version of Marxist sociology emerged, and the change in the political and intellectual climate in the late 1950s enabled the renewal of some empirically oriented branches of sociology. While in the full sense sociology never officially existed as a theoretical, critical and free academic discipline throughout the period of the communist regime, in the sense that “sociology” is understood as the application of sociological approaches and methods to specific social issues sociological research did exist in a limited form in Czechoslovakia from the end of the 1950s, and in the 1960s began addressing key social issues. At the end of the Prague Spring any hope of renewing sociology ended with it. *Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 573–595*

Důležitost úhlu pohledu a postavení v oboru

Název mého příspěvku chce zdůraznit, že jde skutečně o poznámky, nikoliv o výsledek soustavného studia dějin české sociologie v době komunistického režimu. Soustřeďuji se přitom na období 1948 až 1968. Jde současně o reflexi někoho, kdo byl prakticky od ukončení studia sociologie v roce 1952 až do roku 1989 – převážně z vlastního rozhodnutí – jako nemarxista na periferii tehdejších společenských věd a mohl sledovat jejich proměny z polohy sociologa pracujícího nejdříve několik let v Ústavu hygieny a pak zhruba 25 let ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury (VÚVA) a několik dalších let až do roku 1989 na Fakultě architektury ČVUT. Dnes je však zřejmé, že právě tato periferní pozice mi umožnila být od poloviny 60. let

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. PhDr. Jiří Musil, CSc., Újezd 15, 150 00, Praha 5, e-mail: ceu.musil@volny.cz.

¹ Tento článek vznikl rozšířením a přepracováním referátu, který autor přednesl na kulatém stole Česká sociologie v letech 1965–1989 (pozn. red.).

v poměrně intenzivním kontaktu s urbánními sociology v zahraničí a mezinárodními organizacemi zabývajícími se vývojem měst a bydlení, publikovat v zahraničí a vést tak jakž takž normální život sociologa specialisty. Lidé této kategorie byli méně hlídáni a pracovali v prostředí, které bylo díky svému zaměření méně ideologické než ryze společenskovědní instituce. Jde tu tedy o *specifický pohled* na osudy české sociologie, který sdílí celá řada dalších kolegů pracujících v resortních ústavech té doby.

Nedostatkem takové perspektivy je ovšem skutečnost, že jsme postrádali vnitřní vhled do proměn, kterými sociologie procházela na vysokých školách a v akademii, nemluvě o jejím vývoji ve stranických učilištích. Z této polohy bylo a je i dnes možné jen nepřímou usuzovat na proměny oboru uvnitř těchto organizací, a zejména vyjadřovat se k názorovým proměnám lidí, kteří v těchto institucích pracovali, a také k adaptačním mechanismům, vnitřním dilematům a jejich řešení akterů těchto procesů. Není pochyb o tom, že bez tohoto vnitřního vhledu nelze v úplnosti rekonstruovat proměny sociologie v celé době trvání komunistického režimu. O všem tom by měli začít otevřeně psát ti, kdo takovou zkušeností sami prošli.

Chci tím zároveň říci, že objektivní historie naší sociologie za socialismu – objektivní v lidsky dosažitelném smyslu – může vzniknout jen vyváženým spojením pohledů z několika perspektiv. Ono totiž těch českých sociologií bylo i tehdy několik, na což se zapomíná. To není výzva k módnímu relativismu, nýbrž poukaz na to, že ti, kdo provozovali sociologii, kdo chtěli rozumět české společnosti, ji nutně chápali – v závislosti na výchozí světónázorové optice, ale také na svém postavení v oboru – často velmi rozdílným způsobem.

Historiografie české sociologie v Československu v letech 1948–1989 – neomezí-li se na suchou faktografii – bude muset reflektovat minimálně pět odlišných perspektiv: 1. oficiální výklady řídící se interpretací ortodoxního marxismu tak, jak byla požadována politickým vedením KSČ, 2. interpretace revizionisticky orientovaných marxistů, kteří v důsledku svých zklamání z povahy vznikající socialistické společnosti hledali východisko v doplnění, revidování nebo nahrazení historického materialismu poznatky soudobé světové sociologie, 3. perspektivy těch sociologů, kteří byli kritičtí k marxismu, ale chtěli uplatnit své sociologické vzdělání v existujícím politickém rámci, což bylo ovšem možné jen na periferii oboru, v institucích aplikujících empirickou oborovou sociologii, 4. pohledy těch sociologů, kteří odmítali marxismus, nebyli zaměstnáni jako sociologové, věnovali se oboru, ale nepublikovali a případně psali „do zásuvky“, 5. pohledy disidentských sociologů (po roce 1970), kteří aktivně sledovali obor, organizovali překlady významných děl, vydávali ilegální tiskoviny.

A protože jsou tyto poznámky psány z pohledu toho, kdo patřil do třetí skupiny sociologů na okraji, myslím, že je vhodné, aby byla tato skupina sociologicky a biograficky popsána. Především je nutné rozlišovat okraj sociologie v letech 1948–1968 a 1969–1989. Skladba příslušníků této kategorie byla v těchto dvou etapách odlišná. V období 1948–1968 byla skupina sociologů na periferii tvořena zčásti starší a střední předválečnou generací a zčásti absolventy studia oboru z prvních

poválečných let. V době normalizace po roce 1968 byla sociologie na okraji diferencována podstatně bohatěji, nejen generačně.

Studenti sociologie stáli po únorovém komunistickém převratu, pokud s ním nesouhlasili, před třemi možnostmi. Za prvé emigrovat, což mnoho z nich udělalo, za druhé zůstat v zemi a pokusit se někde uplatnit své znalosti, za třetí zůstat v zemi, avšak nepracovat v oblasti společenských věd a dělat v podstatě něco zcela jiného. Kolegy těchto tří kategorií byli ti, kdo byli již před únorem z vnitřního přesvědčení marxisty, ale také ti, kdo se jimi stali v důsledku změny režimu, někteří navenek, a snad někteří z vnitřních důvodů. Tyto dvě poslední kategorie pak tvořily základní kádr budovatelů nových institucí společenských věd, jež nahradily ty, které se označovaly pojmem buržoazní.

Politické dějiny socialismu ovšem vedly k tomu, že reprezentanti jednotlivých pěti skupin byli často „přesunováni“ nebo se sami dobrovolně přesunovali z jedné skupiny do druhé. Biografie řady předních českých sociologů by dokumentovaly přesuny z první skupiny, tj. ortodoxní či dogmatické, do druhé, tj. revizionistické, a samozřejmě také do třetí, tj. okrajové, která někdy výrazně rostla, a samozřejmě i do dalších. Myslím, že se lze s jistým rizikem odvážit tvrzení, že podíl sociologů první, tj. ortodoxně marxistické skupiny, se od poloviny padesátých let až do roku 1989 postupně snižoval. Ještě jistějším se zdá být obecný závěr, že *po celou dobu socialismu existovalo vždy několik variant sociologické činnosti*.

Této v podstatě politické diferenciaci české sociologické obce odpovídala, v závislosti na širších politických podmínkách jednotlivých období, struktura zaměstnanců institucí zaměstnávajících sociology a v menší míře i struktura autorů sociologických časopisů, knižních publikací a jiných médií. Prostorem, kde byla tato strukturace méně poznamenána politickými a světonázorovými faktory, byla Československá sociologická společnost, jejímiž členy byla velmi pestrá směs lidí. Diferenciace byla dobře patrná po celou dobu, ale uvedu příklad z mediální sféry a z období po roce 1969. Tehdy vznikla mediální struktura, která byla tvořena zhruba třemi kategoriemi médií: a) ideologicky a autorsky ostře kontrolovanými médii, patřil sem zejména *Sociologický časopis* vydávaný Ústavem pro filosofii a sociologii ČSAV, b) ideologicky a autorsky méně hlídanými médii resortních ústavů a některých vysokých škol, vědeckých společností ČSAV, včetně sociologické, Domů techniky, Společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí, školících pracovišť velkých průmyslových podniků aj., c) sociologickým samizdatem.

Podle mého názoru do historie oboru vstoupí trvale práce tří perspektiv: některé teoretické a analytické studie revizionistických marxistů, některé studie empiricky a analyticky orientovaných oborových sociologů a některé práce sociologů disidentů po roce 1970. Dosud byla historie oboru věnována pozornost zejména časopisecky a knižně publikovaným pracím revizionistických autorů, zčásti proto, že jsou snadno dostupné. Ty ostatní zůstávají neznámé, protože vyšly v ústavních publikacích, obskurních sbornících nebo v zahraničí. Mezi výsledky tohoto kulatého stolu by proto mohl patřit návrh na vydání sborníků s nejlepšími pracemi oborových empirických sociologů z doby socialismu.

Širší rámec a perspektivy jeho výkladu

Myslím, že nelze dobře porozumět stavu české sociologie v době normalizace, ale i před ní, bez porozumění těm změnám, které sahají do hlubší minulosti socialismu. Následující text je tedy jakousi *sociologií sociologie socialismu* a opírá se ve své první části o studii, kterou jsem napsal během svého pobytu na London School of Economics v letech 1968–69 – a nedávno objevil mezi písemnostmi z té doby,² a v druhé části o text, který jsem přednesl v rámci kulatého stolu „Česká sociologie 1965–1989“ pořádaného *Sociologickým časopisem*.

K hlubším příčinám obnovy sociologie v druhé polovině šedesátých let patřila na prvním místě krize socialistické společnosti a její ideologie, konkrétněji vyjádřeno, *rozklad stalinského dogmatismu* a rostoucí zklamání marxisticky orientovaných intelektuálů, politiků, ekonomů a občanů, plynoucí z postupného odhalování povahy společnosti, která vznikla po tzv. socialistické revoluci. S tím bylo přirozeně spojeno úsilí o hledání nových společenských koncepcí, které by reformovaly nebo „obrodily socialismus“ a které by ho učinily modernějším a humánnějším. K tomu všemu ovšem byla nezbytná hlubší znalost reálií socialistické společnosti a radikální omezení ideologického dogmatismu. Ten byl nejvážnější překážkou rozvoje myšlení ve společenských a často i přírodních vědách, a boj proti němu byl předním tématem diskusí od roku 1956 až do porážky Pražského jara v roce 1969. Při pokusu rozumět tomu, co se stalo v 60. letech, nelze pominout i subjektivní stránku tehdejších změn, jak to výstižně shrnul jeden z českých historiků zabývajících se otázkami „selhávání českých intelektuálů“: „Postupné uvolňování 60. let můžeme z jednoho pohledu vnímat jako proces prohlubující se reflexe a sebereflexe „historických omylů“ těch intelektuálů, kteří se v mládí upsali víře ve spasitelské poslání stalinského komunismu.“ [Drápala 1996: 176].

V této souvislosti je zapotřebí připomenout, že stalinský dogmatismus vyvinul ve společenských vědách sobě vlastní typické formy *sektářského pojetí vědění*, které byly po celou dobu socialismu jednou z hlavních bariér tvořivého sociologického myšlení. Tento dogmatismus podle Leszka Kołakowského [Kołakowski 1960] ztotožňoval sociální vědy s oficiální ideologií. Nedostatečně jasně odděloval sociologii od filozofie dějin a rozlišoval dvě formy poznání společnosti, vyšší poznání, interpretující „zákony dějin“, a jakousi sociální technologii, tj. aplikující tuto vyšší formu poznání v praxi. Z toho všeho plynul známý rys dogmatismu, tj. monopol pravdy. Tento monopol může být zachován jedině tehdy, jestliže sekta trvale střeží hranice mezi svou interpretací společnosti a dějin a sebemenšími odchylkami od této interpretace. Izolace sekty, zrušení sociální osmosy mezi sektou a ostatními lidmi, nutně způsobuje odstraňování jinak myslících, myšlenkovou sterilitu, stagnaci a hluboké periodické krize.

Logika sekty vedla v Československu po uchopení moci komunisty v roce 1948 nutně k institucionálním změnám, které se týkaly postavení a organizace společenských věd na vysokých školách a v jiných institucích. Staré univerzitní kated-

² Studie byla určena pro *European Journal of Sociology*, který vycházel v Paříži.

ry sociologie a také instituce empirického sociálního výzkumu byly v padesátých letech nahrazeny odděleními marxismu-leninismu a odděleními vědeckého komunismu, které působily na jednotlivých fakultách univerzit a technik. A i když procesy sociální osmosy byly omezeny, přece jen tlak okolí a klesající status učitelů marxismu-leninismu (zejména na lékařských a přírodovědeckých fakultách a na technických vysokých školách) vedl učitele marxismu-leninismu k větší specializaci a ve svých důsledcích k sociologizaci jejich výuky. Důležitější však bylo rostoucí uvědomění toho, že ony vyšší formy poznání zákonů dějin nebyly s to vytvořit spolehlivé a efektivní základy pro *konkrétní politická rozhodnutí*, např. pro jednotlivé kategorie hospodářského a regionálního plánování a celkově pro tzv. řízení socialistické společnosti.

Vynořovaly se nečekané potíže, které byly často důsledkem samotného socialistického plánování, ale v nemenší míře také důsledkem spontánně probíhajících změn, např. ve spotřebním chování obyvatelstva, ve změnách životního způsobu, v reprodukci obyvatelstva, ve struktuře rodin a domácností. Tyto změny se prosazovaly bez ohledu na záměry režimu, jeho politiků a plánovačů. Především velmi brzy se ukázal jako utopický axiom marxismu, že po odstranění hospodářských a právních institucí kapitalismu bude automaticky vznikat harmonická, nekonfliktní společnost. Stále více bylo zřejmé, že socialistická společnost je plná nových a hlubokých napětí a nespokojeností. Snaha utajovat fakta, která o těchto napětích a konfliktech nepřímo svědčila, např. i data o sebevraždě, kriminalitě, alkoholismu a formách sociální dezorganizace, to jen potvrzovala. Stále více se ukazovalo, že marxismus a na něm vybudovaný projekt reálného socialismu neinterpretují správně stav a problémy moderních průmyslových společností, včetně společností socialistických. Jeden z českých spisovatelů to vyjádřil roku 1968 lapidárně známou větou o tom, že socialistická společnost „nevyřešila žádný lidský problém“. V padesátých letech se existence sociálních napětí a konfliktů vysvětlovala zásadně pojmem „přežitky minulosti“ jak v oblasti sociální struktury, tak i myšlení, hodnot a chování. V šedesátých letech to už nebylo možné a i uvnitř politického establishmentu a také mezi marxisticky orientovanými společenskými vědci přibývalo hlasů, které zpočátku opatrně, později otevřeně konstatovaly, že mnohá soudobá sociální napětí a konflikty jsou produktem sociální struktury socialistické společnosti a pravděpodobně také existence některých antropologických konstant, které nemůže žádný sociální řád změnit.

Na tomto místě je zapotřebí učinit důležitou poznámku. Deziluze a opouštění utopické vize socialismu postihly jen část české společnosti, a to jen tu, která po roce 1945 přijala marxismus jako světový názor a politickou filozofii řešící základní problémy moderních průmyslových společností. Ti, kdo zůstali kritičtí vůči marxismu a odmítali jeho politickou aplikaci, žádnou takovou deziluzi nemohli trpět. Mohli mít pouze pocit smutné satisfakce a pocit, že viděli svět realističtěji.

Nelze rovněž opomenout skutečnost, že česká společnost po celou dobu existence socialismu byla rozdělena na poměrně různorodé subpopulace lišící se mimo jiné právě svými postoji k režimu. Tyto postoje sahaly od kategorického ideového

odmítání marxistického socialismu, přes četné formy kompromisních a adaptivních postojů až k různým stupňům oddanosti vůči ideologii i politice Komunistické strany Československa. Větší část českého obyvatelstva patřila, podle mého soudu, po celou dobu existence komunistického režimu k lidem, kteří buď tento režim vnitřně odmítali nebo k němu měli značný odstup, ale byli nuceni – chtěli-li žít v Československu – mít s ním nějaký *modus vivendi*. Variant těchto forem soužití s režimem, forem kompromisu, bylo poměrně mnoho. A navíc vzájemný kvantitativní poměr těchto variant soužití se měnil se stárnutím režimu. Pluralita postojů se týkala samozřejmě v zakryté podobě i členů sociologické obce nebo obecněji těch, kdo se věnovali společenským vědám.

Vnitřní strukturování lidí, kteří se oficiálně nebo neoficiálně zabývali sociologií, odpovídalo do jisté míry *strukturu celé společnosti* a do značné míry *historickým fázím českého socialismu* a působení *politické moci*, tj. KSČ, na vnitřní vývoj společenských věd. Při jistém zjednodušení lze rozlišit pro naše potřeby následující *historické fáze*:

- období 1948–1962, kdy vedení KSČ prosazovalo v zemi stalinský model politické organizace, sociálních přeměn, ekonomického plánování a kulturní politiky;
- období 1962–1968, léta přípravy na pokus o reformu socialismu, o změnu jeho základů;
- rok 1968 jako pokus o reformu socialismu; – období tvrdé „normalizace“ v letech 1969–1985;
- období 1985–1989 vyznačující se rostoucím odporem vůči režimu, pokusy režimu o hospodářskou reformu, rostoucí názorovou diferenciací uvnitř KSČ.

Proměny moci KSČ, opět zjednodušeně shrnuto, prošly etapami, které se do značné míry shodují se shora uvedenými historickými fázemi. Tyto proměny byly pro vývoj české sociologie důležité, neboť je zcela zřejmé, že dobré nebo špatné postavení sociologie bylo jakýmsi lakmusovým papírem míry dogmatismu a ortodoxie, anebo naopak liberalitu a pluralitu.

První historická fáze 1948–1962 a destrukce sociologie

V první fázi se českému stalinismu období 1948–1962 podařilo – zejména v letech 1948–1956, čili až do Chruščevova projevu na 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu – sociologii téměř úplně zlikvidovat. Destrukce sociologie u nás byla v té době podstatně silnější než v Polsku a do jisté míry i v Maďarsku. Stačí připomenout několik skutečností. Profesor Varšavské univerzity Stanisław Ossowski v roce 1957 vydává kritickou analýzu marxistického pojetí sociálních tříd [Ossowski 1963], Antonina Kłosowska píše o významu malých sociálních skupin v sociologii [Kłosowska 1958], o několik let později vydává Zygmunt Pióro publikaci, ve které spojuje marxismus s humánní ekologií chicagské školy [Pióro 1962]. A to jsou pouze příklady, na které jsem si vzpomněl. V Maďarsku v padesátých letech zveřejňuje své ne zcela ortodoxní marxistické publikace György Lukács [Lukács 1954]

a brzy vzniká sociologická škola jeho žáků stejně významná jako známější škola filozofická. Tato sociologická škola, ke které patří zejména Iván Szelényi,³ Zsuzsa Ferge a György Konrád, kombinuje marxismus s myšlenkami Karla Polányiho [Polányi 1944] a vzniká v podstatě kritická sociologie.

Základní fakta o tomto období destrukce sociologie u nás v 50. letech jsou zachycena ve velmi dobře zpracovaném hesle o české sociologii v letech 1948–1994, které pro *Velký sociologický slovník* napsal Ivo Možný [Možný 1996]. Lze je doplnit dvěma poznámkami.

Za prvé: myslím, že tato destrukce oboru byla důslednější a účinnější než ta, ke které došlo po roce 1969. I individuální lidské důsledky a postihy byly, podle mého soudu, po roce 1948 nejen početnější, ale i tvrdší. Neříkám to proto, že bych chtěl podceňovat jak retardační význam toho, co se stalo v době husákovské normalizace, tak i krutost, se kterou sekta, jež se vrátila k moci, trestala „viníky“. Nemohu v této souvislosti nevzpomenout na osudy Jaroslava Klofáče a také některých méně známých kolegů mimo Prahu, např. sociologicky orientovaného psychologa Jiřího Horiny z Hronova [Horina 1970]. Jde mi však o vyvážený pohled a o věcné srovnání dvou těžkých období.

Za druhé: likvidace oboru po únoru 1948 probíhala poměrně rychle, ale přece jen nějakou dobu si vyžádala. Je třeba připomenout, že Josef Král přednášel a vedl sociologický seminář až do podzimu roku 1950. V tomto semináři se probíraly jak klasické texty, vzpomínám na diskusi o chicagské sociologické škole, o primárních skupinách podle C. H. Cooleye, tak rovněž texty soudobé, jako např. Benešova „Demokracie dnes a zítra“ nebo Kimball Youngova teorie vůdcovství. Rovněž ještě v roce 1950 vedl Antonín Boháč sociologický seminář, kde jsme diskutovali mimo jiné dílo Barbary Wootton „Plánování a svoboda“ [Wootton 1947], ve kterém tato britská labouristická ekonomka polemizovala s Friedrichem von Hayekem. O něco později mně zapůjčil Josef Král dvě knihy německého liberálního ekonoma a myslitele Wilhelma Röpkeho „Civitas Humana“ [Röpke 1944] a „Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart“ [Röpke 1942] a tehdy také, uprostřed likvidace sociologické katedry Filozofické fakulty UK, jsem se rozhodl napsat disertaci o metodologických otázkách u Maxe Webera. Uvádím to vše proto, abych ukázal, že ještě několik roků po únoru 1948 se uprostřed velkých přeměn, čistek, vyhazovů a emigrace profesorů i studentů na některých seminářích diskutovalo i polemizovalo. K místu takových polemik patřil v roce 1949 také seminář filozofa J. B. Kozáka o Engelsově knize „Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu“ [Engels 1949]. Řada nemarxistických studentů, kteří znali novější antropologické práce o vzniku rodiny, se tehdy marně snažila přesvědčit své kolegy, mezi něž patřil např. Jan Orlický, Jan Fojtík nebo Jan Krofta, že Engelsova teorie opírající se o dílo J. J. Bachoffena a H. L. Morgana je překonána. Ovšem postupně se tyto otevřené výměny názorů staly nemožné a nebezpečné. Stahovali jsme se do soukromých seminářů a setkání s profesorem Králem a také Janem Patočkou. Přesto až do roku 1952 byly podávány disertace s ryze sociologickou

³ Blíže viz např. Szelényi [1977].

tématikou. To bylo ovšem jen doznívání krátkého období obnovy sociologie, která byla spojena s velkým počtem studentů oboru po válce. Pak nastala v plném slova smyslu nejtěžší doba trvající do začátku 60. let. Sociologie zanikla jako vědecký univerzitní obor, neměla časopis (v Polsku takový časopis existoval i v nejtěžších dobách a byl vydáván Poznaňskou univerzitou⁴), neměla také profesionální asociaci a byla označována za buržoazní pavědu.

Odvažuji se však tvrdit, že existovaly jakési její ponorné říčky, ve kterých přežívala. Jsem dalek toho přeceňovat význam této skryté sociologie, ale bylo by na druhé straně chybou nezmínit se i o takových formách její existence. Tuto část dějin oboru, která upadá pomalu, ale jistě do zapomnění, připomenu v poslední části svých poznámek.

Druhá a třetí historická fáze: 1963–1969 a obnova české sociologie

Druhá historická fáze, která byla co do počtu let krátká, ale co do událostí a také osudů našeho oboru dlouhá a bohatá, vedla – jak bylo mnohokrát konstatováno – k uznání sociologie jako vědního oboru. Ovšem je nutno poznamenat, že ve všech oficiálních dokumentech se i v této době obnovy hovořilo o „marxistické sociologii“. Základní fakta jsou známá, ale je užitečné připomenout ta nejdůležitější a poukázat na některé méně jasně vnímané stránky tohoto období.

Obnova české sociologie, i když v podobě omezené politickým rámcem, by nebyla tehdy možná, kdyby se nezměnily jak vnější, tak i vnitřní podmínky. Ve studii zpracované v roce 1969 v Londýně jsem mezi hlavními elementy těchto změn uváděl politické šoky roku 1956, tj. důsledky 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, a politickou a ekonomickou krizi postihující většinu socialistických zemí. Z hlediska ideologického bylo důležité oficiální přijetí teze o „rozdílných cestách k socialismu“ a zvláště posuny v teorii socialismu, zejména zmenšování důrazu na třídní boj, nahrazení důsledného uplatňování teorie diktatury proletariátu koncepcí „všelidového státu“ a připouštění názoru o existenci sociálních konfliktů jako produktů struktury socialistických společností.

I když se dogmatické vedení KSČ snažilo co nejvíce oddálit důsledky obratu v politice socialistických zemí, ke kterému došlo po Chruščevově kritice stalinismu v roce 1956, po událostech v Polsku spojených s pádem Bierutova režimu a zejména po revoluci v Maďarsku, rovněž v roce 1956, myšlenkový a zčásti i politický odpor proti české formě stalinismu rostl a v polovině 60. let se tento model začal hroutit.

Důležitou součástí tehdejší krize socialismu byl fenomén, na který upozorňoval Raymond Aron [1996]. Označil socialistické společnosti, jak to zdůrazňoval Ernest Gellner [1988] za *ideokratické*, tj. takové, které ke svému fungování nezbytně potřebují jasné kolektivní ideje, vize budoucnosti. To bylo nutným důsledkem sociál-

⁴ *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny* (pozn red.).

ního řádu, kterým byl socialismus. Hierarchicky uspořádané společnosti s centrálním hospodářským plánováním potřebují podle Arona pro svůj pohyb „ideové vize“, potřebují explicitně formulovat obecnější i konkrétnější cíle svého směřování, které se mohou stát axiomy strategií centrálních plánovacích orgánů. Formulování takových cílů vyžaduje tvořivost a inovativnost v společenském, kulturním a hospodářském myšlení a vedle toho samozřejmě i politickou vůli k dosahování ideových cílů. Tyto schopnosti však začaly politické elity socialistických zemí ztrácet a nerozhodnost spojená se ztrátou směřování musela vést v převážně hierarchicky a centralisticky organizovaných politických systémech k vážným společenským důsledkům.

V tomto vakuu nerozhodnosti, nejistoty a ztráty dynamismu se začali politické obracet na sociální vědy a žádali je o pomoc, a to jak při diagnóze daného stavu, tak i při hledání terapie. To hrálo pravděpodobně určitou roli při vzniku tří známých týmů odborníků při Ústředním výboru KSČ, které se zabývaly reformou socialistické ekonomie (O. Šik), reformou politického systému (Z. Mlynář) a využitím vědecko-technické revoluce (R. Richta), a otevřelo také cestu k obnově sociologického výzkumu československé společnosti. Málo se dosud vnímá, že mezi těmito týmy existovalo intelektuální a zcela jistě i politické soutěžení. Již tehdy bylo zřejmé ze schůzek týmů, že mezi týmem Zdeňka Mlynáře a Radovana Richty existovalo určité napětí, kdežto týmy ekonomů a politologů se navzájem podporovaly.

Při odstraňování dogmatismu ve společenských vědách a obnově sociologie se musel vymezit vztah mezi historickým materialismem a sociologií, který by umožnil sociologii emancipovat se od ideologie. Dnes texty, které se tímto „problémem“ zabývaly, působí scholasticky [Kaláb, Strmiska 1967] jako prázdné spory o pojmy, ale i to potvrzovalo Aronovu tezi o socialismu jako ideokracii. Diskutovalo se o třech modalitách tohoto vztahu: první spojoval sociologii s historickým materialismem, šlo o jakousi sociologizaci historického materialismu, druhý omezoval sociologii na tzv. konkrétní sociologický výzkum s jeho vlastní metodologií a obecná teorie společnosti byla přenechána historickému materialismu, třetí interpretoval sociologii jako relativně nezávislou sociální vědu, odlišující se jak teoreticky, tak metodologicky od historického materialismu. Ten byl součástí filozofie jako materialistické pojetí dějin. Formálně o věci rozhodlo usnesení Sekretariátu ÚV KSČ z roku 1965, které stojí za citování, protože dokumentuje mentální atmosféru té doby: „...teoretickou základnou marxistické sociologie je marxistická filozofie... sociologický výzkum má tudíž svou...teoretickou základnu, a marxistická sociologie není ani jednostranně empirická a induktivní, ani spekulativně normativní.“ Oficiálně tedy sociologie zůstávala v těsné „blízkosti“ marxistické filozofie a byla úředně vždy označována jako „marxistická sociologie“. Strana by pravděpodobně nejraději viděla vztah sociologie k své ideologii jako vztah popsany v druhé modalitě. Ale trend směřující k třetímu pojetí se nedal zastavit. Přispěly k tomu čtyři skutečnosti: v roce 1965 byla s plným souhlasem vedení KSČ ustavena Československá sociologická společnost (ČSSS), byly zřízeny katedry sociologie na vysokých školách, vznikl Sociologický ústav ČSAV a začal vycházet samostatný *Sociologický časopis*. To bylo signálem k zakládání oddě-

lení sociologie ve výzkumných ústavech jednotlivých ministerstev. Trend k otevřené organizační a z části i názorové diferenciaci sociologie byl zřejmý.

Přes všechen tento rozvoj, který se projevil např. tím, že ke konci 60. let měla ČSSS přes 700 členů – nikdy jich u nás nebude více – bylo zřejmé, že tehdejší česká sociologie trpěla stále omezeními, která vyplývala z širšího politického rámce. Obecně řečeno, plnila především instrumentální funkci, podstatně méně teoretickou a jen ve zcela omezené podobě kritickou. V rámci této instrumentální funkce se nejvíce uplatňovala její informační role (shromažďování sociálních informací, které nebylo možno získat v rámci běžné statistiky), dále pak role technokratická, tj. poskytování nástrojů k prohlubování „plánovitosti“ řízení socialistické společnosti (proto ten velký zájem o funkcionalistickou teorii Parsonsovu, případně Mertonovu), a role analytická, ve které dosáhla vysokých kvalit při rozboru sociální struktury tehdejší československé společnosti, při analýze proměn dělnické třídy, profesních skupin v průmyslu a proměn inteligence za socialismu. V rámci Richtova týmu se začala rozvíjet také futurologická role sociologie [Richta et al. 1967]. Nečetné byly pokusy obohatit sociologickou teorii, která vždy plní důležitou roli v rozvoji oboru. O to se v době uvolnění pokoušeli někteří členové starší sociologické generace, kteří přežili předchozí destrukci disciplíny, např. J. L. Fischer svým konceptem funkcionálně-strukturální teorie společnosti [Fischer 1948], která byla blízká západním funkcionalistickým teoriím. Patřilo sem rovněž úsilí členů tehdy střední generace, např. Z. Strmisky a M. Kalába, provést syntézu dialektiky a funkcionalismu, neboli v podstatě propojit historickou metodu s analytickou [Kaláb, Strmiska 1967: 1–11]. Teoretické obzory rozšiřovaly i práce Miloslava Petruska o sociometrii [Petrusek 1969]. Velmi slibné a stranou sociologického mainstreamu byly práce O. Weinbergera [Weinberger 1959] a F. Šamalíka [Šamalík 1967], které inspirovány mimo jiné Maxem Weberem rozvíjely právní sociologii a teorii jednání. Nedávno z němčiny přeložená Weinbergerova kniha [Weinberger 1997] dokládá, o jaký talent přišla česká právní teorie a sociologie jeho emigrací po roce 1968. Bohužel česká sociologická komunita dodnes jeho dílo dostatečně neocenuje. K ojedinělým pokusům o teoretickou nebo alespoň systematizující práci patří také kniha Václava Lamsera o sociální komunikaci [Lamser 1969].

Téměř úplně však chyběla explicitně demytizující a kritická sociologie zabývající se soudobou českou společností. Prvky tohoto pohledu bylo možno najít v studiích týmu Pavla Machonina, zabývajících se stratifikací československé společnosti [Machonin, Jungmann 1965]. Být otevřeně kritický k jádru existujícího sociálně politického systému, kterým zůstávala marxistická verze socialismu, bylo – alespoň na půdě sociologie – i v této době „tání“ ale přece jen nemožné. A navíc nelze v této souvislosti zapomenout na vnitřní problémy a bariéry některých autorů reprezentujících obnovu sociologie v ústředních vědeckých institucích. Jejich existence a význam se nutně vynoří v okamžiku, kdy se podíváme na sled publikací některých z nich. Jestliže např. Miloš Kaláb ještě v roce 1965 publikoval práci „Předmět a metoda vědeckého komunismu“ [Kaláb 1965] a pak společně se Zdeňkem Strmiskou roku 1967 uveřejnil již zmíněnou stať, která chtěla spojit dialektický marxismus s funkcionalismem a revidovala tak ortodoxní ideologickou linii strany, bylo to asi

maximum toho, co mohli tito lidé reprezentující pozici „iluze jako osud“ [Drápala 1996] dělat. Citovaný příklad není jediný a má sloužit pouze jako dokument rychlých názorových proměn, kterými procházela v polovině 60. let velká skupina lidí v oficiálních strukturách.

Skrytá, zašifrovaná kritika konkrétních prvků systému ovšem existovala, kritická byla již jinakost, odlišnost pohledu, odkrývání neznámých dimenzí tehdejší české společnosti, např. sociální struktury a klimatu v průmyslových závodech, úvahy o hodnotových orientacích, zkoumání malých skupin, sociometrie a další.

Přes veškerá rizika neúplnosti a nepochybně i subjektivity pohledu se jako člen generace, která tu dobu intenzivně prožívala, pokusím označit ty myšlenky, publikace a události, které se staly, podle mého soudu, milníky oživení oboru a jeho tehdejšího boomu.

Vzhledem k ideokratické povaze režimu byly důležité posuny v interpretaci marxismu. Na prvním místě nenápadné, ale důležité připuštění faktu, že existuje rozdíl mezi tím, co se označuje pojmy *institucionální* a *intelektuální marxismus*, čili rozdíl mezi humanistickou a byrokratickou interpretací Marxe. Na druhém místě je to skutečnost, že se po roce 1956 začalo opatrně připouštět, že i mimo marxismus-leninismus vznikaly myšlenky a práce, které umožňují lépe rozumět světu, ve kterém žijeme. To zní dnes pochopitelně zcela absurdně nebo směšně, ale v tehdejší situaci to bylo významné. Třetím důležitým faktorem emancipace sociologie bylo interpretování marxismu jako obecné metody analýzy společnosti, s důrazem na historický a makrosociální přístup a na ekonomické instituce. Byl to v podstatě posun od hotové a uzavřené teorie k volněji chápané metodologii.

Čtvrtým elementem ideové změny byly práce zabývající se *stratifikací a třídní strukturou socialistické společnosti*. Myslím, že představovaly společně s analýzami role trhu za socialismu nejvýznamnější a politicky nejvýbušnější výsledek pohybu českého společenskovědního myšlení 60. let. Startérem kritických sociologických prací byly studie a informace o západní sociologii. Zejména je zapotřebí uvést knihu J. Klofáče a V. Tlustého z roku 1959 „Současná empirická sociologie“ [Klofáč, Tlustý 1959] a jejich dvoudílnou „Soudobou sociologii“, která vyšla v roce 1965 [Klofáč, Tlustý 1965]. To, o čem v ní tehdy její autoři informovali, umožnilo posun od výkladu struktury společností výlučně pomocí ortodoxního třídního modelu k modelu stratifikačnímu, který sice kritizovali, ale nevylučovali. Při zkoumání sociální struktury společnosti bylo možné oba modely propojit. Ten, kdo vidí jen rozdělení společností do sociálních tříd, nevnímá podle autorů existenci sociálních vrstev a naopak ten, kdo vidí společnost jen prismatickým sociálních vrstev, pomíjí existenci tříd. Z toho bylo možné odvodit, že pojem stratifikace je univerzálnější než pojem třídní struktury. Ta je jen určitým případem stratifikace, speciálním typem polarizované stratifikace. Tento názor ovšem vedl k závěru, že beztřídní společnost může být vysoce stratifikovanou společností. K tomu ostatně na základě podobné úvahy došel již v letech 1953–1954 Stanisław Ossowski – o kterém se autoři zmiňují, když popsal sociální strukturu socialistických společností jako „nerovnostářskou beztřídnost“ [Ossowski 1963: 100–118]. Takový přístup omezoval sociální utopismus a na-

opak pootevíral dveře analýze skupinových zájmů a konfliktů. A ta ve svých důsledcích musela vést k politickému pluralismu a k institucionalizaci sociálních konfliktů v demokratickém rámci. K podobným závěrům vedla implicitně i studie P. Machonina a B. Jungmanna uveřejněná v *Sociologickém časopise* roku 1965 [Machonin, Jungmann 1965]. Šedesátá léta byla prakticky ve všech socialistických zemích dobou intenzivní kritiky dichotomického leninského a stalinského pojetí struktury socialistické společnosti. Svědčí o tom práce A. Hegedüse a Zs. Ferge z Maďarska [Hegedüs 1964; Ferge 1968], Wł. Wesełowského a K. Słomczyńskiego [Wesełowski, Słomczyński 1969] a také J. Szczepańskiego [Szczepański 1965] z Polska, Vadima Semjonova [Semjonov 1966] ze SSSR a M. Lungwitze [Lungwitz 1962] z NDR.

Je ovšem velkou zásluhou Pavla Machonina a jeho týmu [Machonin et al. 1968], že verifikovali empiricky nedichotomický, vícedimenzionální model, že definovali nově dimenze specifické pro socialistickou společnost a že člen týmu L. Brokl [1968] rozlišil dvě odlišné složky horní třídy, tj. na jedné straně elitu moci a na druhé straně elitu profesionální kvalifikace a výkonu. Není pochyb o tom, že zde bylo dosaženo vrcholů analýzy sociální struktury socialistické společnosti, a kromě toho akademické statečnosti, neboť podobné názory už byly za hranicí běžné kritiky marxistického dogmatismu.

Nicméně do mysli se vkrádá tísnivá myšlenka: nebylo to do značné míry objevení toho, čeho si kvalifikovaní nemarxističtí sociologové analyzující moderní společnosti byli již dlouho vědomi? A přitom není nutno myslet jen na Maxe Webera a jeho žáky, ale na řadu dalších, i domácích autorů. Uvádím to proto, abych připomněl, že např. Josef Král v roce 1947 přednesl pro Filosofickou jednotu přednášku, ve které mimo jiné poukazoval na neudržitelnost dichotomického pojetí tříd ve společnosti SSSR a na nutnost diferencovanějšího pojetí sociální struktury této společnosti. Byl tehdy nemilosrdně napaden Arnoštem Kolmanem, nově jmenovaným profesorem filozofie na Filosofické fakultě UK. Později, v roce 1979, Kolman vydal knihu, která označovala jeho generaci za pomýlenou a o životě této generace hovořila jako o životě, „který jsme tak neměli žít“ [Kolman 1979].

Myslím, že součástí toho, co se pravděpodobně dělo v myslích protagonistů obnovy sociologie v šedesátých letech, z nichž většina vyšla z pracovišť, jako byla Vysoká škola politická ÚV KSČ, ústavy marxismu-leninismu apod., byla skutečnost, že se blíže seznámili s pracemi nemarxistické sociologie, které dříve neznali, a že v nich objevili nové a přesnější vhledy do reality soudobých společností. To společně s tím, že si začali uvědomovat skutečnou povahu společnosti reálného socialismu a také svou životní iluzi, asi vedlo k tomu, že se snažili situaci změnit. Prvním krokem, kdy ještě chtěli vycházet z marxismu, bylo úsilí doplnit existující oficiální doktrínu prvky západní empirické sociologie. Takové doplňování oficiální doktríny ovšem představovalo – ve smyslu teorie sekty – nepřijatelnou odchylku a bylo pro ni nebezpečné. Ale bylo riskantní i pro své protagonisty, jak dokumentovaly jejich osudy po roce 1969. Nicméně někteří z nich se k takové revizi doktríny rozhodli, myslím si, že mnozí věřili, že se jim to zdaří a že to přispěje ke změně systému. A zde je – bez ohledu na to, co jsem vyslovil, když jsem hovořil o tísnivé myšlence

– jejich zásluha, kterou je nutno vidět v širším kontextu místa a doby. Měnili hranice přijatelného, měnili perspektivu pohledu na to, v čem jsme tehdy žili. Jejich kroky byly především důležitými kulturně politickými činy opírajícími se o nedoktrinnální vidění situace, ve které byla tehdy česká společnost. Nebylo by správné posuzovat je pouze z úzce kognitivního hlediska. Chápali sociologii, podle mého názoru, jako intelektuální nástroj, který měl sloužit dosažení politické změny. Ať již se podaří nebo nepodaří odhalit obsah těchto vnitřních procesů, které rozhodujícím způsobem přispěly k sociologickému boomu druhé poloviny 60. let, je vhodné připomenout si základní fakta. Celý tento pohyb samozřejmě otevíral možnosti i těm českým sociologům, které označuji jako sociology na okraji. Ti začali více publikovat v oficiálních médiích, byli zváni k spolupráci v některých velkých týmech usilujících o reformu socialismu (např. autor této stati s Lubomírem Kotačkou se stali členy Mlynářova týmu) a zejména začali intenzivněji komunikovat s mainstreamem tehdejší české sociologie.

Je třeba zdůraznit, že celý tento pozoruhodný vzmach trval vlastně *krátkou dobu*. Z hlediska institucionálního zhruba jen 5 let, tj. od roku 1964 do roku 1969, i když je zřejmé, jak uvádí Pavel Machonin, že obnovení „rozvoje československé sociologie na marxistické bázi... začíná na přelomu padesátých a šedesátých let“ [Machonin et al. 1968: 20].

Na obnovování sociologie v Československu měly podle mého soudu největší podíl univerzity a vysoké školy a paradoxně také katedra marxistické sociologie na Vysoké škole politické ÚV KSČ. Jaroslav Klofáč, který tuto katedru vedl, řadu lidí, kteří nebyli v mainstreamu, např. požádal, aby připravili čítanky s klasickými texty ze své speciální disciplíny. Takže vydavatelem prvních českých překladů studií Maxe Webera, Georga Simmela, Wernera Sombarta a Louise Wirtha o městech se stala tato stranická instituce. Ta si to mohla dovolit. Svou roli v celé té situaci hrála asi také skutečnost, že na vysokých školách bylo nejvíce sociologů, pak následovaly výzkumné ústavy resortů a podstatně méně jich bylo v ústavech akademie.

Rozsáhlá byla v té době také publikační, zejména knižní produkce. Měl jsem vždy pocit, že *Sociologický časopis* byl více „hlídán“ než např. Sociologická knižnice nakladatelství Svoboda, vedená redaktorkou Jarmilou Oborskou. A opět je zde paradox: toto nakladatelství bylo v podstatě součástí tiskového koncernu Rudého práva, a bylo tudíž blízko ÚV KSČ.

Důležitá byla také konferenční činnost té doby. Pozoruhodná a symbolicky významná byla konference ČSSS v Bedřichově v roce 1966. Tam totiž, vedle marxistických sociologů, vystoupili také Josef Král, J. L. Fischer a řada dalších sociologů, kteří rozhodně nepatřili do tehdejšího hlavního proudu. Významná z tohoto hlediska byla rovněž konference na Hrubé Skále na podzim 1967, organizovaná Václavem Lamserem a věnovaná především metodologickým otázkám sociologického výzkumu. Do tohoto období spadalo také setkání polských a československých sociologů ve Smolenicích (1967). Nikdy předtím ani potom se nesešli polští, čeští a slovenští sociologové v tak reprezentativním složení. Polskou stranu vedl Jan Szczepański. Rychle se obnovily nebo nově navázaly kontakty se světovou sociologií. Prahu začali

po přestávce 20 let navštěvovat přední západní sociologové. Před tím šlo o ojedinělé návštěvy. K těmto ojedinělým návštěvníkům Prahy v 50. letech patřil např. Everett C. Hughes, který se jako zástupce ISA setkal s Josefem Králem, aby se dal informovat o situaci sociologie v Československu. Po roce 1960 se počet návštěv začal zvyšovat, a nebyly to jen osobnosti jako Robert Merton, Norbert Wiener, Karl Deutsch či Ernest Gellner. Bylo by zajímavé a poučné sestavit seznam hostů-sociologů, kteří v šedesátých letech navštívili Prahu.

Součástí navazování kontaktů bylo obnovení účasti českých sociologů na mezinárodních konferencích a kongresech a stáže nebo i výukové pobyty českých sociologů na západoevropských nebo severoamerických univerzitách. Z tohoto hlediska byl důležitý 6. světový sociologický kongres ve francouzském Evianu v roce 1966, kterého se zúčastnil velký počet českých sociologů, a to nikoliv jen ti, kdo zastupovali instituce. Dokladem tehdejší volnější situace byla skutečnost, že se ho díky finanční pomoci přítele z Brazílie zúčastnil i Josef Král. Došlo tam i k řadě setkání mezi sociology žijícími doma a v exilu. Po mnoha letech jsem se tam mohl setkat s Ferdinandem Kolegarem, kolegou ze studií a žákem Zdeňka Ullricha, který tehdy učil na Rooseveltově univerzitě v Chicagu. Ale asi nejdůležitější byla možnost studovat a přednášet v zahraničí. Myslím, že tyto pobyty na zahraničních univerzitách hrály důležitou roli ve vývoji názorů jednotlivých českých sociologů, a tím i ve vývoji české sociologie. I ty bychom měli mít pro rekonstrukci historie české sociologie té doby zaznamenány. Některé byly z hlediska toho, s kým jsme mohli přitom komunikovat, pozoruhodné. Tak např. Bohumil Jungmann se během stáže v Kolíně nad Rýnem stýkal s Leopoldem von Wiese. Já jsem měl možnost setkávat se během svého pobytu v roce 1965 na univerzitě v Münsteru s Helmutem Schelskym a na jiném místě s Paulem H. Chombartem de Lauwe.

Důležitým rysem charakterizujícím období druhé poloviny 60. let byl velký zájem široké veřejnosti, tisku, rozhlasu i mladé televize o sociologii. Byl rozhodně větší než dnes. Myslím, že ten zájem byl výsledkem propojení dvou nadějí vkládaných do rozvoje sociologie. Na jedné straně to byla naděje mocenských a technokratických struktur, které předpokládaly, že aplikace strukturálně funkcionalistických sociologických konceptů, systémové teorie a kybernetiky, spojených s modelováním sociálních procesů a s výpočetní technikou, může zlepšit ekonomické, ale i sociální plánování. To se dostávalo do úzkých díky samotnému vývoji socialismu, jenž přecházel z období investiční poptávky, která byla určována samotnými plánovači, do období rostoucího významu spotřební poptávky, která byla mnohem hůře předvídatelná jednoduchými ekonomickými nástroji a vyžadovala jemnější nástroje, včetně sociologických. Na druhé straně, což působilo na širokou veřejnost a média více, to byla naděje vkládaná do humanizující role sociologie, spočívající mimo jiné v důrazu na participaci širokých vrstev na „socialistickém řízení společnosti“. V podstatě to byla výzva k demokratizaci. Není ovšem pochyb o tom, že i v té době existovali uvnitř diferencovaného proudu marxistické sociologie lidé, kteří – v duchu logiky sekty – vnitřně odmítali tento vývoj a byli ochotni zaujmout tvrdé ideologické hlediště, které zdůrazňovalo, slovy Andreje Siráckého a Karla Rychtaříka z roku 1971,

že: „(v)e dvacátém století existují vedle sebe nejen dva třídě protikladné sociální systémy, ale v podstatě dvě sociologické koncepce“ [Sirácky, Rychtařík 1971: 3]. To prokázali zcela konkrétně svými činy po roce 1969, kdy se účastnili profesionálního a často i existenčního trestání těch kolegů, kteří se odchýlili od sektářské ideologie strany. O svých představách o sociologii nenechával Karel Rychtařík po roce 1969 nikoho na pochybách: „Naše sociologie je součástí ideologie komunismu. Marxistická sociologie je sociologií myšlení a činů... Jsme tedy pro takové pojetí marxistické sociologie, v níž je sociologická angažovanost vřazena do širších souvislostí a specifikou svého konkrétního poznání spojena s cílevědomou lidskou aktivitou“ [Rychtařík 1978: 266]. Je dobré připomenout si jak obsah, tak i dikci této tzv. angažované sociologie, mimo jiné proto, že i dnes tento model některé české sociology přitahuje.

Sociologie mimo vysoké školy a akademie

Následující poznámky nelze opět chápat jako ucelený přehled činnosti sociologů v resortních výzkumných ústavech a jiných institucích. Spíše tu jde o pohled na jednu z oblastí, ve které již od poloviny 50. let pracovali lidé, kteří se snažili dělat alespoň slušnou *sociografii* anebo upozorňovat na *konkrétní sociální problémy*. Zabývám se zde opět především 50. a 60. lety a v závěru srovnávám situaci v době normalizace s těmito prvními obdobími socialismu.

V letech 1950–1965 u nás sociologie jako vysokoškolský obor nepochybně neexistovala, avšak již od poloviny padesátých let, kdy se začala projevovat potřeba konkrétních sociálních informací, vznikaly analýzy některých sociálních otázek. Ty analýzy měly často slušnou sociálně-ekonomickou nebo explicitě sociologickou povahu, a lze proto konstatovat, že i v tomto pro obor nejhorším období přežívala alespoň empiricky orientovaná sociologie či sociografie skrytě v několika zdravotnických, urbanistických a technických výzkumných ústavech a také ve statistickém úřadu. Zároveň je zapotřebí zdůraznit, že těchto analýz nebylo mnoho a že se týkaly jen určitých oblastí, nebyly zaměřeny na celek společnosti a nemohly mít vliv na její základní ideologický rámec. Měly však někdy překvapivé sociálně politické účinky, jak ukázu na jednom konkrétním případu.

Uvedu příklad z oboru, ve kterém jsem dlouho pracoval. Týká se bydlení a vztahu mezi bydlením a demografickým vývojem. Vladimír Wynnyczuk publikoval již v roce 1954 ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury studii „Jak si přejí bydlet naši pracující“ [Wynnyczuk 1954] a o dva roky později analýzu obyvatel a domácností v nové bytové výstavbě „Typové byty a jejich obyvatelé“ [Wynnyczuk 1956]. Týž autor s Vladimírem Srbem ze Státního statistického úřadu uveřejnil v letech 1956 a 1957 ve *Statistickém obzoru* dva články o bytové situaci v Československu [Srb, Wynnyczuk 1956, 1957]. V nich mimo jiné ukázali, že počet domácností tehdy rostl rychleji než počet bytů a že se zvyšuje bytová nouze. Články byly implicitě tak kritické, že Rádio Svobodná Evropa posílala části jednoho z nich jako letáky pomocí balónů na území

Československa. Připomínám, že tuto akci tam měl na starosti český sociolog v exilu Zdeněk Suda. Tyto a další analýzy přispěly nepochybně ke kritické diskusi o bydlení uvnitř vedení KSČ a vedly pak roku 1959 ke změně politiky v této oblasti.

V polovině 50. let autor tohoto příspěvku, díky iniciativě RNDr. Václava Buriána z Ústavu hygieny v Praze, který tam založil nové oddělení hygieny sídlišť, analyzoval rozdíly mezi úmrtností na venkově a ve městech v českých zemích a prováděl sociografické studie venkovských obcí v okresech Bruntál a Šumperk [Musil, Balík 1959]. Poté se skupinou lékařů hygieniků zkoumal zdravotní a sociálně ekologický stav venkovské obce Příkazy u Olomouce a v zápětí města Olomouce, zejména jeho historického jádra, a srovnával sociálně-prostorovou strukturu tří českých měst v duchu modelů chicagské školy urbánní sociologie Analýza historického jádra Olomouce se opírala o data z censu, o data zdravotnické statistiky a také o podrobný průzkum všech bytů na tomto území města. V roce 1958 jsem publikoval výsledky této analýzy ve *Statistickém obzoru* v článku, který má poněkud enigmatický titul: „Statistické rozborů demografické a sociálně-hygienické struktury městských sídlišť“ [Musil 1958]. Studie se opírá o Burgessův zonální model města [Burgess 1925] a v seznamu literatury jsou všichni velcí autoři chicagské školy, jen pojem humánní ekologie nemohl být použit. Je pravděpodobné, že podobný vývoj probíhal i v jiných resortech, a bylo by vhodné, kdyby sociologové pracující tehdy v podobných resortních ústavech, např. ve Výzkumném ústavu sociálního zabezpečení, Výzkumném ústavu ekonomiky zemědělství a výživy, Výzkumném ústavu strojírenské technologie a ekonomiky atd., informovali dnešní generace o studiích, které realizovali v 50. a 60. letech. Oficiální texty zpracovávané později na vysokých školách i odborně kvalitními autory, např. Janem Macků [Macků 1968], nemluvě o textech méně seriózních autorů, jakým byl např. Antonín Vaněk [Vaněk 1985], tuto sociologickou produkci vzniklou mimo vysoké školy a akademii vůbec nezaregistrovaly. Dnes se téměř chce říci, naštěstí.

V roce 1963 bylo ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury ustaveno oddělení sociologie města a bydlení a byl posílen posun od demografických analýz k explicitě sociologickým. V roce 1964 jsme začali vydávat bulletin „Sociologie města a bydlení“, ve kterém jsme uveřejňovali jednak výsledky vlastních výzkumů, jednak překlady důležitých studií z oboru, a to jak ze Západu, tak z Polska, Maďarska, Sovětského svazu, a anotace dalších článků. Každý rok vyšlo 10 čísel a ta byla rozesílána několika stům zájemců. Články byly zaměřeny odborně, a museli jsme pečlivě vyvažovat příspěvky západních a východních autorů. Ale protože jsme znali autory z tehdejších socialistických zemí a jejich názory, vybírali jsme vždy takové, které byly věcné a přinášely sociologický, případně sociálně geografický pohled na města. Ale i tak jsme občas narazili. Časopis byl zasílán i do bývalé NDR a tam jedna výzkumnice z tehdejší Akademie stavebnictví nelenila a stěžovala si na to, že jsme uveřejnili západoněmeckou studii, ve které autor pochvalně psal o pojetí města u Maxe Webera. Vedení ústavu se nezaleklo a mohli jsme pokračovat.

Od začátku 60. let jsme soustavně rozvíjeli v našem výzkumu sociálně ekologický přístup, z počátku v mikrodimenzi a ke konci pak v měřítku velkých měst.

První studie se týkaly sociálních a psychologických důsledků bydlení v různých druzích obytných domů a obytného prostředí. Sociologicky nejrelevantnější byly výzkumy tzv. nového bydlení na venkově a ve městech, výzkumy tzv. kolektivních domů v Litvínově a Zlíně a důsledky bydlení ve výškových domech [Librová 1961, Macková 1964, 1969, Macková, Musil 1964]. Ukázali jsme, že hmotné mikroprostředí mění některé prvky chování lidí, např. formy a intenzitu sociální komunikace, a že dokonce generuje určité druhy obav a anxiózních neuróz, a zejména jsme poukazovali na to, jak některé „progresivní socialistické“ koncepce architektů ztroskotaly [Macková 1964], protože neodpovídaly procesům reálného života. Současně jsme přitom odhalovali i takové skutečnosti, jako byla pravděpodobná korupce při přidělování bytů, a řadu dalších podpovrchových fenoménů té doby. Metodologicky i věcně byl pozoruhodný výzkum Evy Librové a Anny Veselé o režimu dne různých skupin obyvatelstva v různých druzích bytů [Librová, Veselá 1965]. Práce byla mikroekologií české rodiny a nepochybuji o tom, že kdyby byla vyšla v angličtině, byla by to jedna z uznávaných prací ze sociologie bydlení a rodiny.

O něco později sociologické oddělení VÚVA začalo pracovat na mezoúrovni, tj. uskutečnilo řadu sociálních průzkumů starých městských čtvrtí v Praze, Plzni, Českých Budějovicích nebo Kladně v duchu klasických britských *social surveys* [Musil, Pazderová 1966]. Podnět k provádění těchto průzkumů byl praktický. V té době začalo být urbanistům jasné, že velmi brzy bude i u nás nastolena otázka přestavby starých a zchátralých částí českých měst. Osvícení a dobře sociologicky orientovaní urbanisté, jakými byli např. Jaromír Štván a Vladimír Matoušek z brněnské pobočky VÚVA, začali tyto přestavby teoreticky promyšlet a brzy narazili na jejich sociologické aspekty. Požádali nás pak, abychom se jako sociologové zúčastnili výzkumu těchto oblastí v řadě českých i slovenských měst. Využili jsme toho k tomu, abychom zkoumali obecnější sociologické otázky. Vedle nálezů o specifické sociální a demografické struktuře těchto území jsme objevili existenci subtilnějších sociologických jevů, např. modifikované příbuzenské rodiny v městském prostředí a jistou prostorovou koncentraci vzájemně příbuzných lidí v městském prostoru.

Objev modifikované městské příbuzenské rodiny ve městech jsme učinili stejně tak jako urbánní sociologové ve městech Spojených států několik let před tím. Výsledky českých výzkumů byly pak přetištěny ve třech zahraničních publikacích [např. Musil 1966]. Již tehdy jsme pozorovali, že řada prvků městského chování ve velkých českých městech je analogií chování lidí ve městech na Západě. To nás vedlo k myšlence začít studovat rozdíly a shody ve městech socialistických a kapitalistických společnostech. Prvním krokem byly studie o vnitřní sociálně prostorové struktuře českých měst, ve kterých jsme aplikovali metodologii chicagské humánní ekologie. Jednu z nich, původně otištěnou v roce 1960 v časopise *Demografie*, zařadil britský sociolog Ray E. Pahl do své čítky *Readings in Urban Sociology* vydané roku 1968 [Musil 1968] a z ní byla přetištěna v obdobné čítance vydané ve Spolkové republice Německo a také v Maďarsku. Knihy a články vzniklé na základě výzkumů prováděných tímto malým oddělením sociologie VÚVA byly překládány do angličtiny, němčiny, ruštiny, italštiny, polštiny či maďarštiny. A tyto naše zkušenosti a vý-

zkumy nám pak umožnily autorsky se účastnit odborných studií o bydlení vydávaných Evropskou hospodářskou komisí OSN.

Dnes, kdy lze s odstupem srovnávat naše tehdejší výzkumy interakce mezi obytným prostředím a chováním i postoji lidí s obdobnými studiemi v západní Evropě té doby, mohu zodpovědně konstatovat, že jsme dosahovali obvyklé, nebo někdy i vyšší výzkumné úrovně. A lze rovněž říci, že se u nás později již podobné studie ve sféře mikro- a mezosociální ekologie neprováděly. Standardní evropské úrovně jsme dosahovali také ve studiích týkajících se odhadu počtu a struktury bytů a bytové politiky, jak dokládaly práce pro OSN.

Vyvrcholením práce oddělení sociologie ve VÚVA byla sociologická analýza průmyslového města Ostravy. Měla zachytit stav Ostravy v době jejího největšího rozvoje, ale také vynořujících se problémů velkého města s jednostrannou hospodářskou základnou. Cílem byla humanizace města a posílení neprůmyslových složek, např. vysokých škol, výzkumu, umění. Události let 1968 a 1969 znemožnily, kromě několika výjimek, výsledky zveřejnit [např. Musil, Kotačka, Hrubá 1967]. Na druhé straně tato studie byla přechodem k sérii prací, které se soustavně zabývaly ještě širšími otázkami, totiž urbanizací České republiky a jejími sociálními souvislostmi. Větší část těchto prací se uskutečnila v dalším období, tj. za normalizace.

Při pohledu zpět na naše studie z doby před rokem 1969 je zapotřebí upozornit na meze naší tehdejší práce. Bylo jich několik a byly pravděpodobně stejné i na jiných podobných pracovištích: omezovali jsme se vědomě na problémy bydlení, na vztahy mezi obytným a širším městským prostředím a chováním lidí a nebyli jsme s to otevřeně upozorňovat na širší sociálně politické důsledky tehdejší bytové politiky a koncepce tzv. hromadné bytové výstavby, reagovali jsme spíše na potřeby a problémy socialistických technokratů a plánovačů. Na Západě se analogické práce tehdy označovaly pojmem „market sociology“, což mělo zdůraznit, že šlo o práce na zakázku a nikoliv práce motivované především zájmem o rozšíření vědění. Podléhali jsme rovněž filosofii fordismu, tj. přenášení principů sériové průmyslové výroby do výstavby bytů. Když jsem tehdy přesvědčoval architekty a inženýry, kteří připravovali koncepci nových typů obytných domů, o účelnosti sociologického výzkumu, říkal jsem jim, že zde platí analogie z vývoje konfekčního oděvního průmyslu. Ten se stal úspěšným až po pečlivých antropologických studiích a měřeních lidských těl a po zjištění četnosti jednotlivých typů těl. Mysleli jsme, že vytvoříme analogicky pro potřebu architektů a techniků typologie českých domácností, typologie životních způsobů a že jim naznačíme dokonce základní vývojové trendy v tomto ohledu. A i když jsme zdůrazňovali, že sociologie bydlení je jakousi zpětnou vazbou pro techniky navrhující byty, protože jim poskytuje informace o nesouladu mezi jejich představami o dobrém bydlení – často nevědomě vyjadřujícími jistý utopismus architektů spojený s kulturními stereotypy určité sociální vrstvy – a reálným chováním a potřebami uživatelů, čili že je informujeme o jejich chybách, nemohli jsme říci, že kořeny těchto chyb jsou hlubší a vyplývají z podstaty společenského systému a jeho konkrétních politik, v tomto případě bytové. Nicméně i dnes lze říci, že prvky kritiky byly v naší práci obsaženy, bylo jich však málo. Snažil jsem se to později, ve svém

příspěvku na Světovém sociologickém kongresu ve Varně v roce 1970, napravit analýzou plánování měst jako sociálního procesu. Sociologie se nemůže omezit na roli pomocníka plánování měst a musí se stejně důrazně zaměřit na působení sociálních a politických faktorů ovlivňujících rozhodování plánovačů [Musil 1971].

V době husákovské normalizace byla cesta obnovy a rozvoje teoretické sociologie, sociologie sociální struktury, politické sociologie uzavřená. V mainstreamu oficiální sociologie se v 70. a 80. letech přes pokusy Blanky Filipcové rozvinout např. téma socialistického způsobu života nebo pokračovat v některých analýzách sociální struktury československé společnosti – s více nebo méně kritickým postojem k práci Machoninova týmu – nic významného nedělo. Snad jen v oblasti metodologie, které se věnoval v Sociologickém ústavu ČSAV před svým odchodem do Spolkové republiky Německo Václav Lamser, bylo dosaženo určitých pokroků díky pracím Michala Illnera – prošel stáží na Columbia University u Paula Lazarsfelda – o sociálních indikátorech [Illner, Foret 1980].

Sociologů v resortních ústavech přibýlo, tyto ústavy a nově vzniklé poradenské instituce se staly pro řadu sociologů z vysokých škol a snad i Akademie útočištěm. Buď tyto lidi přímo zaměstnávaly, anebo jim zadávaly jako externistům výzkumné práce. Tehdy např. Pavel Machonin takto zpracoval velmi dobré studie z oblasti sociologie Prahy. Po počátečním šoku z okupace a likvidace reformního hnutí šedesátých let se okrajová sociologie vracela opět do svých původních kolejí. Dokonce rozvinula více než dříve jakási sekundární publikační média ve formě sborníků, které byly výsledkem četných konferencí a byly vydávány nejrozmanitějšími neakademickými organizacemi. V těchto sbornících je pravděpodobně více sociologie než v akademických publikacích normalizačního období. Mezi autory těchto sborníků lze často najít sociology disidenty, sociology bývalé členy KSČ, sociology z šedé zóny a také mladé autory, kteří nechtěli nebo nemohli publikovat v oficiálních sociologických médiích, ale kteří se později stali předními společenskovědními pracovníky, např. Martina Potůčka.

V tomto ohledu hrály pozitivní roli i některé sekce sociologické společnosti, které se staly součástí úsilí o zachování slušné odborné úrovně sociologie. Sekce sociologie města o takovou roli usilovala a v osmdesátých letech se stala již jakousi kritickou platformou, kde vystupovali lidé, kteří nesměli učit na vysokých školách, např. M. Petrusek, kterému se dařilo publikovat někdy prostřednictvím takových institucí, jako byly Vítkovické železárny, díla jako *Úvod do obecné sociologie* [Petrusek 1985]. Nebo tam vystupovali lidé, kteří nesměli publikovat, jako např. V. Klaus, M. Zeman, D. Slejška aj.

Z hlediska empirického výzkumu – který byl financován často osvícenými lidmi z komunální sféry, např. z Hradce Králové – hrály tehdy důležitou roli Institut pro sociální analýzu v Hradci Králové (ISA), Domy techniky, např. Dům techniky v Pardubicích, jehož pracoviště vedené Františkem Hollmannem dokázalo organizovat rozsáhlé sociologické výzkumy měst.

Oddělení sociologie města ve VÚVA se v době normalizace soustředilo především na dva tematické okruhy: na rozsáhlý výzkum života v nových obytných sou-

borech, čili v sídlištích, a na výzkum procesů urbanizace a jejich společenských stránek. Výzkum sídlišť se opíral o rozsáhlý průzkum zhruba 7000 domácností v sedmi českých městech, ve kterých jsme vždy srovnávali život na sídlištích s životem v dobrých starších částech měst a v čtvrtích s rodinnými domky. Řada výsledků byla v podstatě jakýmsi obrazem socialistických měst té doby a jejich reanalýza by byla zajímavým příspěvkem k realistickému historickému pohledu na naše města 70. let. Základní výsledky tohoto výzkumu se podařilo publikovat v nakladatelství Svoboda [Musil et al. 1975]. Je zapotřebí kriticky dodat, že je to práce, na které je doba, ve které jsme ji psali, patrná.

Studie o sociologických stránkách urbanizace byly z hlediska teoretického podnětnější a dosud lze na ně navazovat. Již tehdy se vynořily otázky teoreticky významné: do jaké míry jsou procesy urbanizace univerzální, v čem se liší procesy urbanizace v kapitalistických a socialistických zemích, co způsobuje podobnosti a rozdíly v tzv. socialistické a kapitalistické urbanizaci? Vedle pečlivých analýz hospodářských, demografických a sociálních statistik, srovnávání urbanizace v různých zemích Evropy s urbanizací u nás – řada z nich byla publikována v zahraničí – jsme prováděli řadu vlastních empirických výzkumů, z nichž je zapotřebí uvést alespoň práci Lubomíra Kotačky „Preference sídelních typů mezi obyvatelstvem“ z roku 1976 [Kotačka 1976]. Výsledky studia urbanizace shrnuté autorem této statě v knize *Urbanizace v socialistických zemích* z roku 1977 však vyvolaly velkou ideologickou neolibost tehdejšího ministra Františka Šrámka, vedoucího resortu, kam VÚVA patřil, ale opět díky některým lidem vedoucím ústav oddělení útok přežilo. A navíc část této publikace vyšla samostatně ve Spojených státech. Dokonce jsme se stali později nositeli dílčích úkolů Státního plánu výzkumu a podíleli se na druhé generaci koncepce urbanizace ČSR, kterou měl na starosti tým regionalistů v TERPLANu.

Závěr

Mám-li ve vsí stručnosti vyjádřit realistický pohled na osudy sociologie za socialismu, bude hodně záležet na tom, jak rozumíme pojmům sociologie a sociologický výzkum. Pokud se sociologie chápe jako teoretická, svobodně rozvíjená, otevřená a kritická disciplína zkoumající fungování a problémy soudobých průmyslových a případně post-industriálních společností, pak v období od roku 1948 až po rok 1989 taková disciplína jako veřejně provozovaná aktivita v *plném slova smyslu* v Československu neexistovala. Ani obnova tohoto oboru a vznik kateder sociologie na vysokých školách a ústavů nebo oddělení sociologie v různých institucích v 60. letech nezaručovaly existenci takto chápané sociologie. Tomu byl po celou dobu na překážku širší ideokratický politický rámec, ve kterém státní ideologie stále prosažovala do formulace otázek i odpovědí.

Pokud se však pod pojmem sociologie rozumí aplikace sociologických přístupů a technik na konkrétní společenské otázky, z nichž některé mohou mít i společensky klíčovou roli, např. studium stratifikace společnosti, pak v různé míře, s různými

ným stupněm sofistikace a také otevřenosti sociologie, nebo spíše sociologický výzkum, existovaly v Československu po přerušení trvajícím zhruba 10 let již od konce 50. let. Nebyla to robustní vědecká aktivita, ale existovala. Po celou dobu přežívala na okraji institucí zodpovědných za vědění, poznávání a sebereflexi, ale v šedesátých letech pronikla znovu i do vyšších podlaží těchto kognitivních institucí. Je pravděpodobné, že významným předělem z tohoto hlediska bylo období po roce 1956. Politické změny spojené s odstraňováním stalinismu nepochybně otevřely cestu k obnově sociologie na vysokých školách, akademii a v médiích. Formálně tato institucionální obnova přežila i roky 1968 a 1969, obsahově však nikoliv. Větší kontinuitu lze pozorovat u sociologie na okraji, která nebyla tak silně postihována politickými zvraty jako sociologie v akademických institucích. Tyto poznámky pouze o jedné z těchto sociologií na okraji to chtěly dokumentovat. Ačkoliv i v organizacích na okraji vznikala četná zajímavá díla, mediální stín, ve kterém tato okrajová sociologie existovala, způsobil, že je vlastně dobře neznáme a že jsou častěji citována v zahraniční literatuře než u nás. Měli bychom tento náš oborový deficit co nejrychleji snížit.

JIRÍ MUSIL je profesorem Středoevropské univerzity v Budapešti a Varšavě a Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se zejména sociologií města a regionů, politickou sociologií a sociologickou teorií. Publikoval několik knih o městech, urbanizaci, bydlení, sociální ekologii a o regionálním vývoji. Řada z nich byla přeložena do angličtiny, italštiny, němčiny, polštiny a maďarštiny. Poslední jeho knihou, se spoluautory Pavlou Horskou a Eduardem Maurem, je *Zrod velkoměsta* (2002). Byl rovněž editorem knihy *The End of Czechoslovakia* (1995), *The Meaning of Liberalism – East and West* (2000), *The European Left after 1989 – East and West* (2001). V letech 1999 až 2001 byl prezidentem Evropské sociologické asociace, je zakládajícím členem Učené společnosti ČR a členem Academia Europaea, World Academy of Sciences and Arts a Academia Scientiarum et Artium Europaea.

Literatura

- Aron, Raymond 1996. *Historie XX. století*. Praha: Academia.
- Brokl, Lubomír 1968. „Moc a sociální rozvrstvení“. Pp. 235–264 in Machonin, Pavel et al., *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.
- Burgess, Ernest W. 1925. „The Growth of the City: An Introduction to a Research Project“. Pp. 47–62 in Park, Robert E., Ernest W. Burgess a Roderick D. McKenzie (eds.), *The City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Drápala, Milan 1996. „Iluze jako osud. K vývoji politických postojů Vítězslava Nezvala“. *Soudobé dějiny* 3: 175–218.
- Engels, Friedrich 1949. *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha: Svoboda.
- Ferge, Zsuzsa 1968. „Sociální stratifikace v Maďarsku“. *Sociologický časopis* 4 (6): 682–693.
- Fischer, Josef L. 1948. *Tři stupně*. Praha: Petr.
- Gellner, Ernest 1988. *Plough, Sword and Book*. London: Collins Harvill.

- Hegedüs, András 1964. „The structural model of the socialist society and social stratification”. *Valóság* 5: 1–15.
- Horina, Jiří 1970. *Člověk a mzda*. Hradec Králové: Institut pro sociální analýzu.
- Illner, Michal, Miroslav Foret 1980. *Sociální ukazatele. Metodologie, zdroje, využití*. Praha: Svoboda.
- Kaláb, Miloš 1965. *Předmět a metoda vědeckého komunismu*. Praha: Svoboda.
- Kaláb, Miloš, Zdeněk Strmiska 1967. „K některým otázkám marxistického pojetí sociologické teorie”. *Sociologický časopis* 3 (1): 1–11.
- Klofáč, Jaroslav, Vojtěch Tlustý 1959. *Současná empirická sociologie*. Praha: Orbis.
- Klofáč, Jaroslav, Vojtěch Tlustý 1965, 1967. *Soudobá sociologie I, II*. Praha: Svoboda.
- Kłosowska, Antonina 1958. „Zagadnienie małych grup społecznych w socjologii”. *Przegląd Socjologiczny* 12: 78–96.
- Kołakowski, Leszek 1960. *Der Mensch ohne Alternative. Von der Möglichkeit und Unmöglichkeit Marxist zu sein*. München: C. H. Beck.
- Kolman, Arnošt 1979. *Die verirrte Generation. So hätten wir nicht leben sollen*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH.
- Kotačka, Lubomír 1976. „Preference sídelních typů mezi obyvatelstvem ČSSR”. Pp. 143–161 in Musil, Jiří (ed.), *Otázky urbanizace*. Praha: VÚVA.
- Lamser, Václav 1969. *Komunikace a společnost. Úvod do teorie společenské komunikace*. Praha: Academia.
- Librová, Eva 1961. *Jak bydlet. Z průzkumu nových sídlišť*. Praha: VÚVA.
- Librová, Eva, Anna Veselá 1965. *Režim dne různých skupin obyvatelstva ve vztahu k řešení bytů*. Praha: VÚVA.
- Lukács, György 1954. *Die Zerstörung der Vernunft*. Berlin: Aufbau.
- Lungwitz, Karl 1962. *Über die Klassenstruktur in der Deutschen Demokratischen Republik*. Berlin: Aufbau.
- Macková, Libuše, Jiří Musil 1959. *Výsledky průzkumu bydlení v kolektivních domech v Gottwaldově a Litvínově*. Praha: VÚVA.
- Macková, Libuše 1964. *Bydlení v experimentálních domech*. Praha: VÚVA.
- Macková, Libuše, Jiří Musil 1964. *Průzkum požadavků na řešení výškových obytných domů*. Praha: VÚVA.
- Macková, Libuše 1969. *Byty a obyvatelé v typové výstavbě*. Praha: VÚVA.
- Macků, Jan 1968. *Vybrané kapitoly z dějin československé sociologie*. Praha: Socialistická akademie.
- Machonin, Pavel, Bohumil Jungmann 1965. „Sociální diferenciacie socialistické společnosti a diferenciacie v charakteru práce”. *Sociologický časopis* 1 (6): 656–666.
- Machonin, Pavel et al. 1968. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: EPOCHA.
- Možný, Ivo 1996. „sociologie česká v letech 1948–1994”. Pp. 1043–1046 in *Velký sociologický slovník II*. Praha: Karolinum.
- Musil, Jiří 1958. „Statistické rozbory demografické a sociálně hygienické struktury městských sídlišť”. *Statistický obzor* 38: 544–553.
- Musil, Jiří, Stanislav Balík 1959. „Sociálně-hygienická a demografická studie obcí severomoravského pohraničí”. Pp. 135–162 in *Sborník Krajského vlastivědného muzea Olomouc IV/1956–1958*. Olomouc: KVM.
- Musil, Jiří, Miluše Pazderová 1966. *Sociologie asanačních území měst*. Praha: VÚVA.
- Musil, Jiří 1966. „Sociology of Urban Redevelopment Areas: A Study from Czechoslovakia”. *International Review of Community Development* 15–16: 213–238.
- Musil, Jiří, Lubomír Kotačka, Květa Hrubá 1967. *Průmyslové město v názorech jeho obyvatel*. Praha: VÚVA.

- Musil, Jiří 1968. „The Development of Prague's Ecological Structure”. Pp. 232–259 in Pahl, R. E. (ed.), *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon Press.
- Musil, Jiří 1971. „Town Planning as a Social Process”. *The New Atlantis, International Journal of Urban and Regional Studies* 2: 10–29.
- Musil, Jiří et al. 1975. *Lidé a sídliště*. Praha: Svoboda.
- Musil, Jiří 1977. *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha: Svoboda.
- Ossowski, Stanisław 1957. *Struktura klasowa w społecznej świadomości*. Łódz.
- Ossowski, Stanisław 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Petrusek, Miloslav 1969. *Sociometrie*. Praha: Svoboda.
- Petrusek, Miloslav 1985. *Úvod do obecné sociologie I, II*. Ostrava: Institut VHI Vítkovice.
- Piôro, Zygmunt 1962. *Ekologia społeczna w urbanistyce*. Warszawa: Arkady.
- Polányi, Karl 1944. *The Great Transformation*. New York: Rinehart.
- Richta, Radovan et al. 1967. *Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha: Svoboda.
- Röpke, Wilhelm 1942. *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*. Erlenbach-Zürich: Eugen Rentsch Verlag.
- Röpke, Wilhelm 1944. *Civitas humana. Grundfragen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform*. Erlenbach-Zürich: Eugen Rentsch Verlag.
- Rychtařík, Karel 1978. *Sociologie na cestách poznání*. Praha: Academia.
- Sirácký, Andrej, Karel Rychtařík 1971. „O vztahu sociologie a ideologie”. *Rudé právo* 18. února 1971: 3.
- Semjonov, Vadim 1966, nepublikovaný referát z konference o sociální struktuře ve Splitu (unpublished conference paper).
- Srb, Vladimír, Vladimír Wynnyczuk 1956. „Problémy stanovení objemu bytové výstavby”. *Statistický obzor* 36 (9).
- Srb, Vladimír, Vladimír Wynnyczuk 1957. „Bytová výstavba ve světle růstu životní úrovně obyvatelstva”. *Statistický obzor* 37 (1).
- Szczepański, Jan 1965. „Les changements dans la structure de classe de la société polonaise”. *Revue française de sociologie* (1): 13–23.
- Szelényi, Iván 1977. „Notes on the Budapest School”. *Critique* 8: 61–67.
- Šamalík, František 1967. *Člověk a instituce. Antinomie moderní demokracie*. Praha: Svoboda.
- Vaněk, Antonín 1985. *Kapitoly z dějin české a slovenské sociologie*. Praha: Univerzita Karlova.
- Weinberger, Ota 1959. *Studie k logice normativních vět*. Praha: CSAV.
- Weinberger, Ota 1997. *Alternativní teorie jednání*. Praha: Filosofia.
- Weselowski, Włodzimierz, Kazimierz M. Ślomoński 1969. „Social Stratification in Polish Cities”. Pp. 175–211 in Jackson, John A. (ed.), *Sociological Studies 1: Social Stratification*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wootton, Barbara 1947. *Plánování a svoboda*. Praha: Laichter.
- Wynnyczuk, Vladimír 1954. *Jak si přejí bydlet naši pracující*. Praha: VÚVA.
- Wynnyczuk, Vladimír 1956. *Typové byty a jejich obyvatelé*. Praha: VÚVA.

Historická demografie 28

Obsah

ÚVOD

Tomasz Jaworski: *Historicko-demografické výzkumy Zelenohorské univerzity v letech 1998–2004*

Martin Holý: *Křest ve šlechtickém prostředí českých zemí na prahu novověku*

Eva Kačerová: *Sňatečnost v 17. a 18. století ve světle matrik pražské farnosti Panny Marie pod řetězem*

Markéta Seligová: *Geografická mobilita poddaného obyvatelstva v 1. polovině 18. století ve světle poddanských seznamů*

Michaela Holubová: *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobruška od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*

Martin Jemelka: *Populace Šalomounské hornické kolonie v Moravské Ostravě (1890–1930)*

M A T E R I Á L Y

Eliška Čaňová: *K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov 2*

R E C E N Z E

Vydává Sociologický ústav AV ČR, Praha 2004

Objednávky přijímá a vyřizuje Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, Praha 1, 110 00, tel.: +420 222 221 761

e-mail: Eva.Strnadova@soc.cas.cz

Výuka sociologie v čase tání a v časech normalizace (1964–1989) (Kapitola o vztahu vědění a moci, vědy a politiky, reality a mýtoto tvorby)

MILOSLAV PETRUSEK*

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Teaching Sociology in the Periods before and during Normalisation (1964–1989) (The Relationship between Knowledge and Power, Science and Politics, and Reality and Myth)

Abstract: After the Communist Party took power in Czechoslovakia in 1948, sociology, as a scientific field, was gradually abolished, both institutionally and effectively. It was excluded from the sphere of academia, expelled from post-secondary institutions, and replaced by the compulsory study of Marxism-Leninism. This article deals with the period in the 1960s when political changes in the Communist bloc and the relaxation of domestic political circumstances made it possible for sociology to be taught again at post-secondary schools, a period in which Czechoslovak sociology rapidly advanced towards international standards. This progress was abruptly interrupted by the 1968 invasion. The author uses institutional changes and individual human fates to illustrate how sociology in the pre-normalisation period was then gradually transformed into "Marxist-Leninist sociology", and how almost all those who had played an important role in reviving Czechoslovak sociology in 1963–64 were shut out. The article aims to demonstrate two basic points: the distinct way in which academic sociology in Czechoslovakia evolved in comparison with other countries in the Soviet bloc (especially Poland), and the relevance of this historical lesson for the younger generation today. The article is based on testimony from participants involved in these events, individual memories, and on records and sources dating from the period under observation.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 597–607

1.

Běh historického času mění individuální optiku, v níž vidíme události minulé, a byli bychom špatnými sociology, kdybychom nevěděli, že ani my nejsme z vlivu této perfidní závislosti vyřáti. Jen tak, a nikoliv ze zlé či jakékoliv jiné vůle, se mohlo stát i sociologovi tak erudovanému, který s českou sociologií prožil dobré i zlé posledního půlstoletí, totiž Jiřímu Musilovi, že v článku věnovaném profesoru Možnému na-

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc. Fakulta sociálních věd UK, Institut sociologických studií, U Kríže 10, 158 00 Praha 5, e-mail: mpetrusek@seznam.cz.

psal: „...v letech 1965–1969 byl odborným asistentem na tehdejší *katedře marxisticko-leninské sociologie* na Filozofické fakultě UJEP. Pro mladší čtenáře je nutno poznamenat, že tehdy všechny katedry sociologie nesly tento název“ [Musil 2002: 631, podtrhl M.P.]. Ačkoliv si ani zdaleka nejsem jist tím, jak moc „mladší čtenáře“ zajímá propadivý osud pojmenovávání kateder sociologie v letech 1965–1989, myslím si z hloubi duše, že je nutné některé věci sdělovat přesně a v dobových souvislostech.

Následující korekce na první pohled drobné a jistě nezáměrné chyby Musilovy je tak vlastně příspěvkem, převelice skromným, k sociologii vědění, pokud ji chápeme také nebo dokonce především jako teorii intervence mocenských struktur do procesu poznávání. A nemusíme jít ani tak daleko, abychom sdíleli Foucaultovo hluboké přesvědčení, že je nutno anulovat dosavadní konzervativní představu o autonomii moci a pravdy ve jménu teze o osobitém propletení, ba „komplotu mezi vědění a mocí, komplotu, který snad k pravdě nakonec vede“ [srv. např. Zybertowicz 1995: 181]. Ostatně, kdo by měl o tomto komplotu vědět více a důvěrněji než ti, kteří prožili a přežili totalitní režimy s jejich usurpací práva na jedinou sakrální Pravdu. Dříve, než to zapomeneme, jak říkají ve své pěkné knížce Libuše Koubská a Barbora Osvaldová [Koubská, Osvaldová 1999], připomeňme, jak to tedy „doo-pravdy bylo“ – zajisté s vědomím, že rankovský pozitivistický ideál absolutní objektivit je dnes již opravdu antikvitou. Některé věci však víme přece jen poměrně přesně, protože je můžeme doložit nejen vzpomínkami pamětníků,¹ ale i dokumenty a literárními prameny, takže je opravdu nemusíme jenom „sociálně konstruovat“.

Vědomě jsem se neomezil pouze na korekci drobné sémantické chyby: využívám tohoto podnětu, abych připomněl širší kontext vývoje poválečné, přesněji „*poststalinové*“ sociologie, protože jsem přesvědčen, že bez alespoň elementární představy o něm nelze rozumět ani vývoji v letech 1956–1970, ale konec konců ani současným intrageneračním sporům, které vedou „mezi sebou“ příslušníci generačně starší sociologické vrstvy.

Především tedy víme, že zápas o přežití sociologie na vysokých školách v rámci nově ustaveného společenského systému po únoru 1948 byl definitivně dobojován v roce 1950, kdy po doslova heroickém zápase brněnského I. A. Bláhy a pražského J. Krále (ten na rozdíl od Bláhy od samého počátku neměl o možnostech sociologie v podmínkách „diktatury proletariátu“ prázdné iluze) byly katedry sociologie zrušeny a sociologie zmizela z učebních plánů všech vysokých škol tehdejšího Československa.² Jeden z pilířů, patrně nejpodstatnější – institucionalizace každé vědy –, byl tedy komunistickým režimem eliminován. Ostatní pilíře, Masarykova sociologická společnost, výzkumné ústavy a časopisy zanikly současně nebo o něco málo dří-

¹ Děkuji především doc. Janu Sedláčkovi, jehož precizně vedené záznamy a neuvěřitelná paměť pro detail mi byly mimořádnou pomocí. Dostatečně zatím ještě nebyla využita dokumentace z Archivu dějin Univerzity Karlovy.

² Tento proces popisují podrobněji v jiném textu, kde také dokládám, že proces obnovy sociologie v 60. letech opravdu nebyl navázáním na „tradice předválečné sociologie“. To je zkreslená optika, podle níž je přání otcem myšlenky [srov. Petrušek 2000].

ve.³ Tento razantní útok na sociologii (v totalitních režimech ani výjimečný, ani náhodný) byl provázen tragickými lidskými osudy a vynucenou emigrací řady již významných a mnoha začínajících, nadějných sociologů (*pars pro toto*: Machotka, Ullrich, Nehněvajsa aj.). Období stalinismu v Československu bylo postupně a zdrženlivě (vždy s přiměřeným zpožděním nejen za ostatními „zeměmi socialistické soustavy“, ale dokonce za samým hegemonem – Sovětským svazem) vystřídáno obdobím relativního uvolnění, oněmi šedesátými léty, na něž se občas nostalgicky vzpomíná zejména mezi umělci (zhruba 1958–1969). Do procesu „tání“, či „oblevy“ (termín se generalizovaně používal podle názvu jedné novely Ilji Erenburga) byl v 60. letech včleněn i pokus rehabilitovat sociologii, jež byla do té doby paušálně označována za „buržoazní pavědu“ (kde ovšem byla v počestném sousedství kybernetiky, sémiotiky a genetiky). Revitalizace sociologie tedy byla součástí širšího a komplexnějšího procesu, jímž byl pokus o *kulturní revitalizaci*⁴ v té době již u nás sice méně transparentně násilnického, ale zato hluboce nudného a evidentně stagnujícího systému.

2.

Vzniku kateder sociologie jako samostatných pedagogických a vědeckovýzkumných pracovišť na vysokých školách předcházela poměrně široká diskuse o potřebě, ba nezbytnosti sociologie, diskuse velice nesnadná a dnes co do obsahu asi již i málo srozumitelná.

Věcně (dá-li se o věcnosti vůbec mluvit) se spor vedl o to, zda „historický materialismus“ (tedy marxovské „materialistické pojetí dějin“) plně vyčerpává celou společenskovědní problematiku, nebo zda je přece jen možné či dokonce snad nutné doplnit tuto disciplínu empiričtěji orientovaným studiem společnosti, než jaké je možné v rámci tradičního, spíše filozoficky orientovaného historického materialismu. Jistou potíž zde představovala existence „vědní disciplíny“, jež nesla označení

³ Zvláštní osud Společnosti pro sociální bádání Josefa Krále, která vznikla v roce 1937 jako výraz protestu vůči Bláhově a Chalupného Masarykově sociologické společnosti, zde nemůžeme sledovat. Tato společnost „pokračovala ve své diskusní a přednáškové činnosti i v průběhu budování socialistické společnosti, ačkoliv měla necelých 20 členů, jako samostatný vědecký spolek“ [Vaněk 1986: 208]. Ačkoliv jsem si vědom, že odkaz na Vaňka má v tomto případě stejnou hodnotu jako odkaz na Cibulkovy seznamy, nemám jiný informační zdroj. Společnost, která dodnes existuje a nechtěla se po roce 1989 spojit se Sociologickou společností, je vnějším kontaktům hermeticky uzavřena – k vlastní škodě. Důvody, proč ke spojení nedošlo, byly ze strany členů „Královy“ Společnosti naprosto legitimní a korektní: Sociologická společnost založená 10. dubna 1964 byla skutečně z větší části složena z „bývalých a současných“ marxistů: nejen z nich, ale především z nich. Snad až od poloviny 90. let je možné mluvit o tom, že Masarykova sociologická společnost (jak se přejmenovala Sociologická společnost v roce 1990, vrátivši se k „původnímu“ názvu) je legitimní nástupkyní Bláhovy Společnosti.

⁴ Tato kulturní revitalizace měla paralelní analogon ve snahách ekonomů o „reformu socialistického hospodářství“. Ale v tomto, jakož i v jiných případech šlo – parafrázujeme vědomě proslulý slogan – o kulturu vždycky až na prvním místě!

„vědecký komunismus“, která měla – v intencích svých tvůrců zakladatelů – vlastně substituovat klasickou, tradiční, ale „buržoazní“ sociologii. Spor se tedy vedl vlastně o *právo na autonomii oboru*, který byl autonomní v celém ostatním světě nejméně od 90. let 19. století.

V roce 1959 vychází první systematická studie o tehdejší západní empirické sociologii, jejímž cílem bylo „podat přehlednou informaci o stavu současné empirické sociologie... a dát širšímu okruhu čtenářů představu o povaze dnešní sociologie“ [Klofáč, Tlustý 1959: 5], protože „se v současné době u nás projevuje zvýšený zájem o západní sociologii“, který vede na jedné straně k „paušálnímu odsuzování něčeho, o čem existuje jen mlhavá představa“, a na druhé straně k vzniku „iluzí, které málo známé sociologii přisuzují objevy a úspěchy, které snad překonávají to, čeho dosáhla marxistická věda o společnosti“ [l. c.]. Proplouvání mezi Scyllou – nezbytností aspoň informovat – a Charybdou – odvést povinnou daň ideologickým božstvům – je v knize (231 stran) provedeno bezchybně: inteligentní čtenář se zorientoval opravdu snadno. Touto tezí není ani v nejmenším naznačeno, že by snad Klofáč a Tlustý v té době nebyli přesvědčenými marxisty, ale byli přece jen marxisty podstatně jiného typu než většina jejich vrstevníků. Ostatně Milan Machovec se v téže době také teprve probíral z těžkého snu o možnosti obrody marxismu dialogem s křesťanstvím, Karel Kosík chystá *Dialektiku konkrétního*, Ivan Sviták píše provokativní eseje o „lidském smyslu kultury“, Irena Dubská v roce 1963 vydává nenápadnou (a neprávem opomíjenou) studii o vzniku sociologie [Dubská 1963] atd. A to vše se děje v rámci marxismu nikoli oktrojovaného, ale stále ještě „žitého“, marxismu, v jehož vnitřní obrodnou potenci se stále ještě věřilo, ba věřilo se a sdílelo, že žádná systémová změna (a ta se předpokládala) se neobejde bez předchozí „nedogmatické“ marxistické analýzy (do této kategorie pak patří usilování oné slavné trojice výzkumných týmů: Richta – vědeckotechnická revoluce; Mlynář – politický systém; Machonin – sociální struktura).

Oficiální stanovisko k sociologii mělo ale stále ještě spíše tuto podobu: „Účelnou dělbou práce mezi historickým materialismem, vědeckým komunismem, politickou ekonomikou a ostatními společenskými vědami a v těsné souvislosti s výsledky sociálního průzkumu bude možno... vyčerpát celou problematiku společenského dění z marxistického hlediska, aniž by bylo nutné vytvářet novou disciplínu, marxistickou sociologii“ [Hrzal, Mácha 1961: 54]. Připočteme-li k tomuto „vnitrovědnímu ovzduší“ skutečnost, že stavem společenských věd se systematicky zabýval Ústřední výbor KSČ, jeho předsednictvo, sekretariát a zvláštní oddělení ÚV (usnesení „o stavu a úkolech“ společenských věd je nejméně dvacet, o interních instrukcích nemluvě), byl pokus o ustavení sociologie jako studijního oboru na vysokých školách jednáním téměř donkichotským. I *kdyby* výsledkem kompromisu mezi těmi, kteří věděli, že „bez sociologie to prostě nejde“, a těmi, kdo sociologii nikdy nedokázali odejmout pejorativní atribut „buržoazní“, byl vznik kateder „marxistické sociologie“, ⁵ bylo by to výrazem ducha doby – a výrazem nijak překvapivým. *A přece se tak nestalo.*

⁵ V žádné diskusi o sociologii vedené u nás v 60. letech se nemluvalo o sociologii marxisticko-leninské, vždy a výhradně o sociologii „marxistické“: termín „leninský“ se začal objevovat až po

3.

Výuka sociologie (bez přívlastků) byla na pražské Filozofické fakultě zahájena 1. září 1965 a k 1. lednu 1966 (tedy s jakýmsi, dnes již nedešifrovatelným časovým posunem) byl jmenován docent Eduard Urbánek vedoucím katedry sociologie na FF UK⁶. Urbánek jako vyhraněná osobnost (část studia, tuším, že kandidátskou přípravu, absolvoval v SSSR), ve své době šťastně spojoval hluboké vnitřní přesvědčení o prioritě marxistického vidění sociálního světa (jehož se nikdy nevzdal) s mimořádnou erudicí, pokud jde o znalost sociologie světové. Jeho koncepce výuky sociologie tedy stála na třech pilířích – na znalosti „obecné sociologie“ (s akcentem na marxistické pojetí dějin), „všech významných osobností a směrů soudobé světové sociologie“ [Urbánek 1968: 9], základních sociologických disciplín a soudobé sociologické metodologie s důrazem na dobrou znalost kvantitativních postupů a statistických procedur vyhodnocování dat. Urbánek kategoricky trval na „neudržitelnosti onoho pojetí, které chápalo sociologii vcelku jako buržoazní pavědu a logicky a fakticky nesprávně konstruovalo jen rozdíl mezi marxistickou a buržoazní sociologií“ [l. c.: 8]. Přes všechny peripetie – nedostatečnou připravenost učitelů (z počátku byli tři), minimální prostorové a finanční předpoklady rozvoje nového oboru, naprostou absenci novější literatury ze západu – se podařilo výuku zahájit a realizovat. V roce 1968 studovalo sociologii (obvykle v kombinaci s filozofií, ale také třeba s velice efektivně s japanistikou) 76 interních a více než 40 externích studentů.

Počátky renovovaného oboru byly poznamenány celkově složitou personální a zejména institucionální situací (obě se prolínaly, jak je v totalitních režimech obvyklejší než v systémech demokratických), kterou se sobě vlastním sarkasmem postihl jeden z „otců zakladatelů“ oboru v 60. letech Vojtěch Tlustý: „Slyšel jsem, že vztah mezi historickým materialismem nebo sociologií a vědeckým komunismem se řeší prakticky tímto způsobem: soudruh Miloš Kaláb, který je zakladatelem našeho pojetí vědeckého komunismu,⁷ se stal ředitelem Sociologického ústavu, vedoucí sekce historického materialismu na Filozofickém ústavu soudružka Irena Dubská se stala šéfredaktorkou Sociologického časopisu a týž soudruh Kaláb, ředitel Sociologického ústavu, je šéfredaktorem Filozofického časopisu“ [Základní otázky: 120].

roce 1970 – jistě nikoliv náhodou. Vstup „leninské“ dimenze neznamenal nic jiného než více či méně vědomou analogii „bolševizace“, která proběhla v komunistické straně ve 20. letech.

⁶ Zabývá-li se především vývojem v Praze, pak ze tří dobrých důvodů: situace zde je zatím nejlépe popsána; vývoj v Praze byl formálně modelový pro „chování“ v jiných oblastech a konečně Brno se vyvíjelo poněkud jinak, odchylně od předepsaného „ideálního typu“ (využívá je výhod proklamované „provinčnosti“). Vývoj v Brně přímo svádí k analogii se stavem v SSSR: zatímco Moskva je pod kontrolou, Novosibirsk „daleko od Moskvy“ si žije relativně vlastním životem...

⁷ Je kuriózní, že tento „obor“ byl specificky československým produktem: vědecký komunismus se v Sovětském svazu totiž začal jako samostatná disciplína ustavovat později než u nás. Byl to snad náš jediný příspěvek k „intelektuálnímu rozvoji“ našeho sovětského ideologického vzoru (a dozorce).

Rok 1968, přesněji jeho sociálně politické a kulturní důsledky, byl přelomovým rokem i ve vývoji sociologie. Tomuto oboru se totiž v poměrně krátké době (1963–1968) podařilo to, co se obvykle stává: dítě se vymklo z péče svých ideologických pěstounů velice rychle, postavilo se na vlastní nohy a začalo žít svým značně nezávislým životem. Dlužno říci, že doba tomu přála.⁸

Jak na věc pohlížely „stranické orgány“ *ex post*, tedy z perspektivy porážky Pražského jara (na němž se ostatně někteří sociologové významnou měrou podíleli), dokládá tento citát: „Snahy o masový rozvoj sociologie v Československu v druhé polovině šedesátých let vedly k založení Sociologické společnosti, v níž se mimo jiné uplatnily i některé politické ambice sociologů-elitářů a projevovaly se tendence k empirismu, který se odtrhl od historického materialismu, přeceňoval statistické procedury a jejich výsledky a orientoval se na západní novopozitivistickou sociologii. Současně vznikaly i pokusy o nekritické přijímání sociologické teorie zčásti na bázi československé buržoazní tradice (Bláha, J. L. Fischer) a zčásti současné buržoazní sociologie americké a západoněmecké“ [Vaněk 1981: 221]. Vcelku šlo o „ústup od třídního hodnocení jevů,... o šíření teorie konvergence a industriální společnosti, z praktického hlediska o politický subjektivismus, který... odmítal třídní hledisko a šířil tendence namířené proti vedoucí úloze strany“ [l. c.: 222]. Je přirozené, že taková „zrada na zájmech dělnické třídy“ nemohla zůstat bez odplaty.

Jen v Čechách však může i odplata mít tak kuriózní charakter, že se nad ním tají v údivu dech i po letech, kdy – řečeno s Máchou – *děťinství mého věk daleko odnesl divoký čas vztek*.

4.

Ačkoliv totalitní režimy mohou zdánlivě všechno, vřdycky jde o to, jak onu možnost proměny ve skutečnost, co tomu bude bránit a jak, jak samy naloží se svou mocenskou potencí a do jaké míry se samy vyčerpají osobními spory na úrovni „verchušky“. Osudy pražské katedry sociologie, v níž se jako v kapce vody odráží dobové ovzduší, byly zhruba následující. Do roku 1970 (tehdy probíhaly prověrky v komunistické straně) byl vedoucím katedry sociologie nadále docent Urbánek, jehož v roce 1970 na krátkou dobu vystřídal člen tzv. zdravého jádra⁹ Martin Marušiak, osobnost spíše tragikomická, což neznamená, že nikoliv nebezpečná. Z důvodů, jež by

⁸ Aniž zacházíme do podrobností: chci tímto konstatováním naznačit, že „lineární“ vidění vývoje komunistického systému v letech 1948–1989 je sice psychologicky (i morálně) pochopitelné, ale věcně je nesprávné, protože nepřesné. Právě proto nelze ani vnášet pojmosloví padesátých let do následujícího desetiletí a naopak nelze šedesátá léta zpětně poměřovat jen tím, co se stalo ve dvou desetiletích následujících. Podrobněji o tom v polském kontextu, ale s přesvědčivou analogií platnou i pro naše poměry, píše Maria Hirszwiczová, polská socioložka, která se v 60. letech na obnově sociologie i u nás aktivně podílela [Hirszwicz 2001].

⁹ Pojem „zdravé jádro“ byl obávaný terminus technicus. „Zdravé jádro“ tvořili ti a pouze ti členové strany, kteří bez váhání akceptovali srpnovou intervenci v roce 1968 a dali se jedno-

bylo v podrobnostech nevkusné uvádět,¹⁰ musel být Marušiak zastupován ve své funkci (pod záminkou studijního pobytu v SSSR, z něhož nikdy nic nevzniklo) Jindřichem Filipcem, který na krátký čas docházel řídit katedru ze svého hlavního pracoviště Ústavu pro filozofii a sociologii v Jilské, kde ovšem stačil nejprve ustavit odbor pro „boj s buržoazní filozofií a sociologií“, v jehož čele po nějakou dobu stál.¹¹ Toto intermezzo roku 1971 skončilo nakonec *zrušením katedry sociologie*, z níž předtím byli nuceni odejít Jiřina Šiklová a Bedřich Baumann (který později emigroval). Byla vytvořena doslova mamutí katedra, tentokrát již marxisticko-leninské filozofie, k níž byla přiřazena dokonce i bývalá katedra logiky.¹² Zbytky bývalé katedry sociologie byly subsumovány (samozřejmě bez dotázaní) pod *oddělení vědeckého komunismu a sociálního výzkumu*. Bylo to prazvláštní oddělení, protože nikdo z členů oddělení neměl nikdy nic s vědeckým komunismem společného, tento obor se ještě na Filozofické fakultě nevyučoval,¹³ a oddělení samozřejmě žádný sociální výzkum nikdy nekonceptovalo, tím méně realizovalo. Členové oddělení v zásadě udržovali základní pedagogický chod výuky sociologie – obor zrušen nebyl.

V roce 1973 se stal děkanem Filozofické fakulty docent z Vysoké školy politické (dříve: stranické) ÚV KSČ Václav Ráb, který vystřídal profesora Karla Gallu. Ten na sklonku života dostal úsloví, jež se jevilo kdysi jako pomluva, že totiž přeži-

značně do služeb normalizační moci reprezentované Husákem, Bilakem, Jakešem, Kolderem, Štrougalem a pro společenské vědy zvláště nebezpečným Janem Fojtíkem, jehož žena navíc vyučovala jako profesorka ruštiny na FF UK.

¹⁰ Šlo o duševní poruchu spojenou s abuzí alkoholu, což se projevovalo rozhodnutími a akty, jež jsou ze vzdálené časové perspektivy komické, ale ve své době byly děsivé: od „propouštění na hodinu“ po persekční bludy.

¹¹ Stačil značně zkomplikovat obhajobu diplomové práce Ivana Muchy a Tomáš Halík se jeho předvídatelnému drastickému zásahu vyhnul pouze tím, že Filipec přišel na jeho obhajobu pozdě. V tomto kontextu se sluší ale připomenout Halíkovo statečné vystoupení na promoci v roce 1971: Halík totiž odmítl ve svém poděkování studentů univerzitě přečíst předepsaný text zahrnující poděkování „dělnické třídě a socialistické společnosti vedené komunistické stranou“. Z odstupem času si lze jen obtížně představit, jak odvážný postoj i čin to byl. Na druhé straně jde o čin, který patří do mertonovské kategorie aktů s nezamýšlenými důsledky: Halíkovo vystoupení vyvolalo takovou hysterii ve stranických kruzích, že se mluvilo o převedení výuky sociologie z FF UK pod nějakou jinou instituci, snad Ústav marxismu-leninismu. Paradoxně situaci „zachránil“ Antonín Vaněk, který se vynuceně na FF UK vracel a katedru sociologie (nebo útvar jí podobný) prostě potřeboval z hlediska svých kariérních akademických ambicí.

¹² Pro pořádek: katedra měla oddělení dialektického a historického materialismu, dějin filozofie, vědeckého komunismu a sociálního výzkumu, logiky a později také politické ekonomie.

¹³ Podle Seznamu osob Univerzity Karlovy z roku 1983 existovala katedra vědeckého komunismu, která zajišťovala výuku stejnojmenného oboru (ano, byli absolventi, kteří měli na diplomech „vědecký komunismus“), byla však ustavena poněkud dříve. Jejím vedoucím byl profesor vědeckého komunismu (od roku 1978) Miroslav Krpata, po neslavně proslulém Ivanovi Hružovi (profesor od roku 1977) druhý to profesor této pseudodisciplíny (ani na Rusi takové profesory neměli). [Seznam 1983]

je každý režim. Normalizačnímu režimu posloužil tím, že jej legitimizoval svou (zčásti nepochybně zaslouženou) pověstí „prvorepublikového sociologa“. Ještě v roce 1969 Galla navrhl práci Machoninova týmu na cenu Univerzity Karlovy, v roce 1970 okamžitě sociologii jako obor opustil, a to dokonce ve dvojím smyslu: on osobně (byl přece profesionální sociolog a nikoliv neznámý) se sociologie zřekl a „přesedlal“ na „pedagogiku vysokých škol“, on jako „instituce“, totiž jako děkan fakulty, se vědomě a programově vzdal možnosti sociologii uchránit nejhoršího. Na obranu sociologie neučinil absolutně nic a ani jedinému ze sociologů nejen nepomohl, ale odmítal dokonce přiznat, že se snad s některými znal.¹⁴

Nový děkan fakulty Václav Ráb si absurdnost situace uvědomoval, a proto v roce 1974 přejmenoval staré oddělení na nové „oddělení sociologie“ (sociologie byla stále bez přívlastků) v rámci „katedry marxisticko-leninské filozofie“, které krátký čas vedl Antonín Matějovský (jehož mimořádně korektní, solidní a v rámci možností neuvěřitelně vstřícné a empatické chování dlužno připomenout). Potom a formálně pověřil jejím vedením Jana Sedláčka, který je na základě ústního pověření ale již fakticky vedl. [Seznam 1976] Tříleté období relativního poklidu (jehož odvrácenou stránkou bylo to, že na obor sociologie se nesměli do roku 1973 přijímat noví studenti, takže jednu dobu byly na FF jen 3.–5. ročníky) skončilo v roce 1977, kdy se na katedru marxisticko-leninské filozofie vrátil Antonín Vaněk, který byl v rámci vnitrostranického puče zbaven funkce ředitele Ústavu marxismu-leninismu Univerzity Karlovy (komičnost toho puče spočívá v tom, že po návratu z dovolené v Bulharsku Vaněk zjistil, že ve „své“ honosné ředitelně už nemá ani židli; našel tam však sdělení, že je převeden na katedru marxistické filozofie, aby „kádrově posílil“ Filozofickou fakultu).¹⁵ V roce 1977 se Vaněk rozhodl zřídit znovu katedru sociologie (vždycky měl sociologické aspirace, ačkoliv začínal jako standardní „vědecký komunista“), ale tentokrát již s razancí ubližového manžela: když sociologie, tak „marxisticko-leninská“; na tom „leninském“ adjektivu trval zejména, a když „marxisticko-leninská“, tak nomenklaturní.

Antonín Vaněk jistě s nevelkým úsilím prosadil na sekretariátu ÚV KSČ, aby se katedry sociologie staly nomenklaturními, tzn., že to nadále a navždy měla být „stranická pracoviště“ s pečlivě vybranými kádry. Tento krok, který vědomě směřoval nejen proti zbytkům pražské sociologie, ale dokonce snad především proti brněnské sociologii (Vaněk se svou averzí vůči „Brňákům“ netajil), jejíž personální složení Vaněk „prostě nechápal“ (kromě Ivo Možného tam působil také Luboš Nový aj.).

¹⁴ Gallova role je o to trapnější, že prvorepublikový sociolog slušné reputace prokazatelně přesvědčoval studenty, že nemají sociologii studovat, protože tento obor („děvka, která se vyspala s každým“, podle jeho doslovného vyjádření) nemá žádnou perspektivu. Naštěstí nedošel tak úplně sluchu.

¹⁵ Dnes je známo, že to byl důsledek špatně rozehrané vnitrostranické hry: Vaněk nabídl Fojtíkovi rezignaci pod jakousi záminkou s hlubokým přesvědčením, že bude přemlouván, aby jako nepostradatelný kádr ve funkci zůstal. Tento kalkul nevyšel a Fojtík Vaňkově žádosti „vyhověl“.

Ačkoliv se psal teprve rok 1977 a některé personální změny (rozuměj vynucené odchody z katedry a její posílení „mladými kádry“) Vaněk prosadil, „strana byla unavena“, nikomu se již do čistek nechtělo, znechucení nad otevíráním „starých ran“ bylo všeobecné dokonce i mezi straníky velmi oddanými...

Takový je tedy historický osud jedné sémantické hry, která řadu lidí stála přerušení slibně započatých odborných kariér, někteří platili zdravím, někteří byli dokonce přímo persekvováni a kriminalizováni. Ale to už je jiná historie.

5.

Věčná, meritorní otázka, kterou lze klást, zní ovšem takto: Bylo možné v těchto podmínkách vůbec „dělat sociologii“ jako vědní obor a jako pedagogickou disciplínu? V odpovědi na tuto otázku je zakódována asi odpověď na otázku jinou, závažnější – proč se totiž „brněnská sociologie“ tak rychle zotavila z ran, jež sociologie celá v normalizačním období (1970–1989) utrhla? V Brně se podařilo nepochybně zásluhou osobní statečnosti docenta Jaroslava Stříteckého a jeho mimořádné schopnosti hrát hru na schovávanou se stranickými bosi nejen zachovat opravdu odborně kompetentní jádro oboru (v čele s Ivo Možným a Lubošem Novým), ale současně vychovat generaci mladých sociologů, kteří byli a jsou dobře vybaveni k tomu, aby obstáli v náročné konkurenci evropské, ba světové sociologie. Srovnání odborné produkce pražské a brněnské katedry „marxisticko-leninské sociologie“ (od roku 1977) ukáže i pogramotnému rozdíl mezi tím, co se v Praze „produkovalo“ a co se v Brně psalo.

Mladá generace by tedy měla vědět, že bájný Fénix sociologie na konci roku 1989 povstal z popela. Povstal sice, ale notně, notně ušpiněně.

Celá tato retrospektiva chce být aktem demytizačním. Při výkladu minulého vývoje se v rozporu s fakty, daty, vzpomínkami, záznamy a dokumenty stylizujeme do dvou krajních poloh, z nichž žádná není úplně korektní:

První mýtus vychází z implicitní představy nediferencovaného vývoje „komunistického totalitarismu“. Tento linearismus vede k tomu, že se podobně nediferencovaně vidí vývoj společenských věd v letech 1948–1989 a „vznik marxistické sociologie“ je vykládán jako podivná deviace ve fungování systému, který měl úplnou ideologickou a politickou kontrolu ve svých rukou. V rámci této mytologizace existuje na jedné straně skupinka věrných („žáci Bláhovi a Fischerovi, stoupenci Královi“) a odpor kladoucích sociologů *par excellence* a na straně druhé nediferencovaná horda „marxistů“, z nichž někteří pochopili svůj omyl až tehdy, když jim „rodná strana šlápla na jejich kuří oko“ (jak se v mediálním žargonu dnes říká).

Druhý mýtus zkresluje reálný kontext vzniku „nové sociologie“ v 60. letech tím, že ji interpretuje jako vědomé navázání na tradici předmnichovské sociologie a dokonce jako „vzpouru proti režimu“, byť v mezích haškovského zákona. To je příjemný, ale zavádějící sebeklam: bylo by krásné, kdybychom mohli říci, že tomu tak bylo, ale neodpovídá to realitě a možnostem doby.

Jediné realistické vysvětlení nabízí věčná snaha zakomponovat vývoj sociologie do celku sociokulturního procesu, který probíhal v 60.–80. letech minulého století. Každý takový proces je multidimenzionální a podílejí se na něm sociální skupení značně odlišná. Problém (metodologický a interpretační) tohoto přístupu lze oprávněně vidět v tom, že s postupujícím časem spousta pojmů, souvislostí a témat nabude na nesrozumitelnosti.¹⁶ Bylo by nespravedlivé, kdyby některé zápasy, které byly prožívány jako existenciální dramata a ve skutečnosti byly od počátku žabomyšními vojny, a jiné, které byly upřímným usilováním o naplnění požadavků, jež na sociální aktéry klade „umění možného“, a jež nejednou končily opravdovými lidskými tragédiemi, se ocitly na jedné hromadě nepoužitelného harampádí. V tom velkém zápasu o duchovní podobu české společnosti, jehož se sociologie také účastnila, měli nepochybně podstatně více pravdy (a mnohdy pravdu celou) ti, kteří *a limine* od počátku odmítali jakoukoliv hru s komunismem a marxismem, než ti, kteří věřili v „obrodný proces“ a „autentický marxismus“. Těch prvních ale bylo neskonale méně, než se to jeví z dnešní perspektivy.

MILOSLAV PETRUSEK je profesorem sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, jejímž byl děkanem v letech 1991–1997. Je autorem několika monografií, například *Sociometrie* (1969), *Alternativní sociologie* (1992), *Teorie a metoda v moderní sociologii* (1993 a 1996), *spoluautorem a předsedou redakční rady Velkého sociologického slovníku* (1996), *editorem řady knih z klasické, moderní a postmoderní sociologie. Zabývá se sociologickou teorií a dějinami sociologie, přednáší na FSV, FHS a FF UK kursy pod souhrnným názvem Sociologie mezi modernitou a postmodernismem.*

Literatura

- Dubská, I. 1963. *Auguste Comte a vytvoření sociologie*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Hirsowicz, M. 2001. *Pułapki zaangażowania: Intelktualiści w służbie komunizmu*. Warszawa: Scholar.
- Hrzal, L., K. Mácha 1961. *Předmět a metoda historického materialismu. Základní otázky*. Praha: SNPL.
- Koubská, L., B. Osvaldová 1999. *Než to zapomenem*. Praha: Makropulos.
- Klofáč, J., V. Tlustý 1959. *Současná empirická sociologie*. Praha: Orbis.

¹⁶ Nemyslím, že „mladá generace“ bude intelektuálně ochuzena, když nebude vědět, co to byl „vědecký komunismus“, a když neporozumí akcentu, který byl po roce 1970 položen na adjektivum „leninský“. Má své starosti a své problémy. Zůstává obecný problém: nenabídneme-li interpretační klíč k minulosti my teď, bude navždycky pozdě. Ochuzeny budou kulturní dějiny jedné velké epochy, která se sice nemůže opakovat, ale která nabízí až příliš mnoho po-
učení.

- Musil, J. 2002. „Ivo Možný – sedmdesátník“. *Sociologický časopis* 38 (5): 631–634.
- Petrusek, M. 2000. „Co bylo, když sociologie nebyla. Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963“. Pp. 35–52 in Barvíková, H. (ed.), *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Sborník z konference. Praha: Archiv AV ČR.
- Seznam osob Univerzity Karlovy*. 1976. Praha: Univerzita Karlova.
- Seznam osob Univerzity Karlovy*. 1983. Praha: Univerzita Karlova.
- Urbánek, E. 1968. „O znovuzahájení výuky sociologie na Filosofické fakultě KU“. *Acta Universitatis Carolinae: Philosophica et historica* 4: 5–12.
- Vaněk, A. 1981. *Přehled dějin české a slovenské sociologie: Od nejstarších dob až do roku 1945*. Praha: SPN.
- Vaněk, A. 1986. *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů 1848–1980*. Praha: Univerzita Karlova.
- Základní otázky sociologie: Materiály z celostátní konference*. 1965. Praha: Socialistická akademie.
- Zybertowicz, A. 1995. *Przemoc i poznanie. Studium z nie-klasycznej socjologii wiedzy*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

revue PROSTOR

společnost

politika

kultura

umění

Konfrontace názorů, úvahy, eseje, excerpta, anketa a diskuse na téma

Duše a svět ve světle filmu

Názor Krzysztofa Zanussiho *Evropa a film: Kam jdeme?* ■ excerpta Hany Kodíčkové *Hudba, film a symbolika forem* ■ diskuse Saši Gedeona, Čestmíra Kopeckého, Jiřího Peňáse a Jana Šterna na téma *Současný český film: omyly, hodnoty, směřování* ■ stať Jana Jůna *Fenomén Michael Moore* ■ konfrontace Josefa Škvoreckého, Krzysztofa Zanussiho, Karla Theina, Toma Stopparda, Andrey Sedláčkové, Vladimíra Henricha, Heleny Bendové, Zdeňka Podskalského, Jana Gogoly st. ■ úvaha Luigi Žoji *Hollywood a duše bez tragédie ve století psychoanalýzy* ■ esej Stanislavy Přádné *Ženy, srdce a pohlaví* ■ ukázka z nového scénáře Igora Chauna a Václava Šaška ■ fejeton Nataši Tanské *Životofilm* ■ vyznání tvůrců českého dokumentárního filmu Jana Špáty, Josefa Císařovského, Tomáše Škrdlanta, Viliama Poltíkoviče, Bohuslava Blažka, Pavla P. Riese ■

Dvojčíslo PROSTOR 63-64 (199 Kč) vyjde v prosinci 2004 a můžete je objednat ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 300 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND Předplatné, P.O.Box 141, 140 21 Praha 4, tel.: 777728754, e-mail: pavel@send.cz, web: www.send.cz. Vydává Sdružení pro vydávání revue PROSTOR, tel. + fax: 222248052, e-mail: revue.prostor@atlas.cz, web: www.revueprostor.cz

Brněnská anomálie?*

Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie

IVO MOŽNÝ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

The Brno Anomaly? Sociology in Brno 1963–1989

Abstract: When, at the end of the 1950s, the Communist Party took the first steps towards reviving sociology as a scientific field, which only ten years earlier it had banned and branded a bourgeois pseudo-science, the conditions in Brno were and were not favourable for such a development. On the one hand, Brno was home to the very reputable sociology department of A.I. Bláha, a student of Durkheim's, which had a tradition dating back to the founding of Masaryk University in Brno in 1921. On the other hand, Brno lacked any figures that the Communist Party would at least deem passable and who would be willing to partake in the renewal of a department that in recent history had already been twice disbanded. One fortunate exception was the journalist Josef Solař, a pre-war party member, jailed under the Protectorate for resistance involvement. He gradually drew Bláha's former assistants to the department and began building an academically solid institution with a strong emphasis on empirical sociology. This progress was interrupted by the invasion of Warsaw Pact troops. The department was again shut down, but some continuity was preserved in the Sociological Research Laboratory, which avoided liquidation and where some politically persecuted teachers found refuge. In 1980 the department of sociology in Brno was re-established and in 1981 it obtained a competent new head, Jaroslav Střítecký. It also became possible to engage young teaching assistants whose qualification was professional, not political. The development of sociology in Brno in 1980's was further assisted by the biannual conference "Socialist way of life as social reality", which created an environment supportive of critical study of society.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 609–622

Když se na počátku šedesátých let komunistická strana ve své moudrosti rozhodla, že její rozhodnutí o zrušení sociologie jako akademické disciplíny z počátku padesátých let bylo nemoudré, bylo i nebylo pro obnovu sociologie v Brně z čeho brát.

Byla tu, na jedné straně, tradice výuky sociologie, stará jako brněnská univer-

* Tato studie vznikla s podporou výzkumného záměru Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR č. 142300002.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: prof. PhDr. Ivo Možný, CSc., Fakulta sociálních studií MU, katedra sociologie, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail: mozny@fss.muni.cz.

zita sama. Arnošt Inocenc Bláha, sociolog společensky angažovaný do té míry, že mu jeho skeptičtější kolega J. L. Fišer přezdíval Apoštol Inocenc Bláha, otevřel Sociologický seminář na Filosofické fakultě Masarykovy univerzity už 21. prosince 1920. Bylo to v době, kdy univerzity na východ od Rýna, na nichž by se sociologie pěstovala, bylo ještě možno počítat na prstech.

Na druhé straně v Brně chyběly v prostředí kateder marxismu, které pro sebe monopolizovaly společenskovědní myšlení, výrazné osobnosti s vizí obnovy sociologie, jaké Praha měla.

Rozhodnutí obnovit výuku sociologie na Univerzitě J. E. Purkyně, jak se tehdy Masarykova univerzita jmenovala, přišlo tedy na Filozofickou fakultu víceméně jako instrukce z KV KSČ, kde ovšem též pouze realizovali směrnicí z centra. Na katedře historického a dialektického materialismu, z jejíhož lůna měla marxistická sociologie vzejít, nebyl ale nikdo, kdo by v projekt věřil natolik, že by byl ochoten orientovat na něj svou další akademickou dráhu: co když si to strana zase rozmyslí? Poté tedy, co 7. listopadu 1963 dala vědecká rada fakulty formální podnět k vypracování návrhu na zřízení pracoviště sociologie, byli predisponováni na Filozofickou fakultu dva odborní asistenti z Vysoké školy zemědělské: vedoucí tamní katedry historického a dialektického materialismu Dr. Josef Solař (1919–2002) a jeho zástupce Dr. Miroslav Ovesný (1917–2002).

Vedoucím nového oddělení sociologie, které bylo založeno na jaře 1964, byl ustanoven Josef Solař. Dostal stranický úkol zabezpečit splnění rozhodnutí ÚV KSČ a kádrově připravit obnovení výuky sociologie v marxistickém duchu. V osobě Josefa Solaře osud brněnské sociologii velmi přál. Bylo mu v té době 45 let. Nasbíral už mnohé životní zkušenosti, mezi jeho vrstevníky zdaleka ne zcela běžné. Do komunistické strany vstoupil jako sedmnáctiletý v roce 1937. Byl také aktivním skautem a je dnes těžké rozeznat, nakolik byla odbojová skupina, ve které se od počátku Protektorátu Böhmen und Mähren angažoval, skautská, a nakolik byla komunistická. Byl zatčen už v roce 1941 a do konce války vězněn. Ve vězení onemocněl tuberkulózou. Ve Švýcarsku, kam byl poslán na léčení v rámci poválečných podpůrných programů pro vězně a oběti nacismu, se seznámil s Holanďankou, s kterou se oženil a přivezl si ji do Brna. Po návratu ho strana zaměstnala jako redaktora v brněnské *Rovnosti*, nejstarším českém levicovém listě. Byla to tehdy redakce osobností. Pracovali tam Ludvík Kundera, Oldřich Mikulášek, Jan Skácel a další mladí muži, s kterými měla strana později velmi špatné pořizení. Ačkoli najdeme v ročnících *Rovnosti* těsně po roce 1948 i od nich články, na které později vůbec nebyli hrdí, už v první polovině padesátých let byla tato redakce autentických komunistů rozkulacena: příliš mnoho intelektuálů na jednu dělnickou novinu.

Pro konjunkturální komunisty, kteří právě tehdy začínali předsedat prověřkovým komisím, nebylo ovšem vždycky snadné „předválečné členy strany“ pro „politické chyby a ideologické úchytky“ úplně existenčně likvidovat (k tomu se odhodlávali až po roce 1968, kdy titíž lidé si pořád nevzali to správné poučení). Josef Solař byl tedy po negativní stranické prověrce své novinářské činnosti odsunut na Vysokou školu zemědělskou, katedru historického a dialektického materialismu. Prožil zde relativně klidných a šťastných deset let.

Železná opona v těch letech opravdu účinně odřezávala české myšlení od evropského kontextu. V knihovnách zmizely z regálů mezi *libri prohibiti* například i Freudovy spisy a jakákoli akvizice aktuální společenskovední produkce do jejich fondů by byla považována za podvratnou činnost. Josef Solař četl v pěti jazycích, měl spoustu času, a díky své manželce, kterou s holandským pasem nebylo možno nepustit přes hranice, měl i co číst. Udržel si evropský rozhled. Po špatných zkušenostech s mocí nacistů i komunistů držel se stranou, na politický a společenský vývoj u nás se však díval s informovaností a nadhledem v té době v Brně velmi výjimečným.

Je pravda, že určitý typ osobností je prakticky nepoučitelný. Když se otevřela možnost obnovit na univerzitě studium sociologie a založit novou katedru, přes všechny své špatné zkušenosti skaut Josef Solař byl připraven. Dal komunistické straně ještě jednu šanci. V polovině páté dekády svého života se rozhodl opět se společensky angažovat. K tomu, co mu to vyneslo, se ještě dostaneme, už tady však můžeme konstatovat, že brněnské sociologii to vyneslo dobrý základ, který je v její stavbě dosud zřetelný.

Josef Solař neměl pochyb o tom, že likvidovat Bláhův seminář byl škodlivý nesmysl. Když stál před otázkou, kde najít pro nový studijní program marxistické sociologie vhodné učitele, nehledal je mezi svými bývalými kolegy na katedrách marxismu. O těch věděl dost. Ať to bylo z hlediska stranického úkolu, jenž mu ukládal zabezpečit nový, ideologicky exponovaný studijní program spolehlivými kádry, jakkoli povážlivé, svou pozornost obrátil na to, co se dalo ještě najít z Bláhovy katedry sociologie, rozprášené v padesátém roce. Miroslav Ovesný, jenž na přelomu čtyřicátých a padesátých let krátce prošel katedrou sociologie na Pedagogické fakultě, kterou tam v roce 1947 založil Karel Galla, znal, kdo je kdo v brněnské sociologii, a pomáhal Solařovi orientovat se v lidech z kruhů brněnské pobočky sociologické společnosti prvních poválečných let.

Profesor Arnošt Inocenc Bláha v té době už nežil. Zemřel v roce 1960, deset let po likvidaci oboru, který na Masarykově univerzitě založil. Když byl tento obor v roce 1950 rušen, poslední boj, který Bláha před svým propuštěním na půdě univerzity svedl, byl zápas o akademické přežití tří jeho asistentů: Mojmíra Hájka, Mojmíra Köttnera a Vratislava Kadlece. Prohrál ho, samozřejmě. Všechna tato tři jména však se do děje vrátí, i když v různé době a různém kontextu.

První se k sociologii vrátil Mojmír Hájek (1913–1993). Solař ho našel na učilišti, kde vzdělával učně v potravinářství a v polygrafii. Spíš se však asi přihlásil Mojmír Hájek sám. Byl výrazně asertivní osobností, extrovert a v mládí Bláhův terénní asistent s talentem pro to, čemu bychom dnes řekli nestrukturované interview. Svou doktorskou práci z roku 1938 *Sociologická šetření moravské vesnice v rozpětí generačním (Neslovice 1904–34)* [Hájek 1948] vydal po válce tiskem, a v té době se také angažoval v sociologickém výzkumu hornického povolání (sám byl ke konci války v „totálním nasazení“ jako horník zaměstnaný). Byl tedy velmi vhodnou osobou pro rekonstituci sociologie na brněnské univerzitě.

Na jaře roku 1964 měl tedy Josef Solař pro budované oddělení sociologie tři učitele, ale „systematizovaná místa“ tam byla čtyři. Vypsál veřejný konkurz – v té

době zdaleka ne obvyklý způsob obsazování míst učitelů na katedře historického a dialektického materialismu. A vybral v něm pro akademické místo odborného asistenta člověka, který nejenom že nesplňoval akademická kritéria v historickém a dialektickém materialismu či příbuzných disciplínách, ale ani o sociologii nevěděl prakticky vůbec nic. Byl to redaktor mládežnického vysílání Československého rozhlasu Ivo Možný, absolvent studia češtiny a literární vědy. K sociologii se přiblížil na konci svých studií nejbližší tím, že si za téma diplomové práce vybral sociologizujícího literárního kritika Bedřicha Václavka. Po absolvování však už dělal deset let jen běžnou novinářinu, ze sociologie nikdy nepřečetl ani jeden klasický text, odborně nepublikoval a co snad za studií o sociologii načetl, spolehlivě zapomněl.

Důvod této Solařovy nepravděpodobné volby nebyl osobní, ale negativní. Možného před tím nikdy ani neviděl ani o něm neslyšel, vybral ho jen proto, aby nemusel vybrat mezi adepty z marxistů, které naopak velmi dobře znal a za žádnou cenu je na nové katedře nechtěl. Do konkurzu se přihlásila také Helena Steinerová, autentická komunistka, se kterou se Solař znal už ze skautských dob a komunistického odboje. Byla to i velmi vzdělaná marxistka, a tedy podle všech formálních i meritorních parametrů nejvhodnější z uchazečů. Byla to ale také naprosto nesnesitelná osoba, osobnost na pokraji patologie, před kterou známí prchali i při náhodném setkání. Jak se Solař později vyjádřil, byl v situaci, kdy musel najít někoho jiného, kdyby ho měl šebnat na ulici, protože stranický úkol mít vhodné čtyři kádry v oddělení do zahájení akademického roku 1964–1965 splněn být musel.

Splněn tedy byl. Dva profilující členové z velmi nesourodého čtyřčlenného oddělení Josef Solař a Miroslav Ovesný strávili následující akademický rok 1964–1965 jako frekventanti dvousemestrového školení v sociologii na Vysoké škole stranické v Praze. Setkávali se tam s Vratislavem Kadlecem, který se také začal vracet k sociologii. Dojížděli pravidelně do Brna a celé oddělení se připravovalo na přeměnu v samostatnou katedru a na zahájení výuky sociologie jako samostatného studijního oboru.

Významným partnerem Josefa Solaře byl ještě jeden člověk mimo vlastní katedru sociologie. S Janem Macků (1919–1983), vedoucím katedry marxistické filozofie na lékařské fakultě, se znal Solař už z dob poúnorové *Rovnosti*, kde oba pracovali jako redaktoři a oba byli v prověrkách roku 1952 odsunuti do akademického prostředí. Macků také patřil k absolventům poválečného Bláhova sociologického semináře, Bláhova díla si velmi vážil a pokračoval v jeho tradici v sociologii inteligence. Byl vůdčím duchem prací na dějinách české sociologie, které katedru vědecky profilovaly. Ač na ni zaměstnanecky nikdy nepřešel, patřil k jejím výrazným osobnostem.

Výuka sociologie byla na brněnské univerzitě zahájena počínaje akademickým rokem 1965–1966 jako jednooborové diplomové, v původním projektu čtyřleté studium. Do prvního ročníku bylo přijato osm posluchačů. Učební plán pro první dva semestry obsahoval kurzy a semináře z úvodu do sociologie, z dějin sociologie a ze základů metodologie tak, jako je obsahuje dodnes a jako je to obvyklé na všech univerzitách ve studijních programech sociologie.

Následující čtyři roky byly pro brněnskou sociologii stejně tak jako pro celou českou sociologii, dobou dynamického růstu. Samostatná katedra sociologie byla na

Filozofické fakultě brněnské univerzity zřízena rektorovým rozhodnutím ze dne 23. června 1965. Počet přijímaných posluchačů se zvětšoval v násobku. Bylo otevřeno dálkové studium sociologie. Kolem katedry se shromáždil široký okruh spolupracovníků a zájemců o obor, kteří se sdružovali v brněnské pobočce Československé sociologické společnosti, a katedra i personálně rostla. S postupujícím táním, které bylo předzvěstí jara 1968, sociologie na sebe strhávala i část nadějí společnosti na uvolnění z myšlenkových dogmat a prolomení izolace českého myšlení od jeho přirozeného evropského kontextu. Jak se sociologie stávala módou, mnozí dosud opatrní konjunkturální marxisté obraceli kabát a snažili se přidat: konjunkturu teď prožívala sociologie.

Josef Solař se snažil katedru i nadále manévrovat tak, aby se jejich aktivismu vyhnul. (O pár let později mu to spočítali.) Orientoval katedru personálně na další lidi z okruhu bývalého Bláhova semináře. I oni začínali postupně získávat víru v možnost obnovy své disciplíny, odkládali opatrnost a postupně se začali objevovat na otevřených seminářích katedry a přednáškových pondělcích Čs. sociologické společnosti. Jako zaměstnanci přišli na katedru další dva Bláhovi žáci, Vladimír Kadlec a Miroslav Gregor, který léta umlčené sociologie strávil jako učitel matematiky ve Svitavách. Významnou intelektuální podporu představovala Juliana Obrdlíková, další členka Bláhova semináře a pak dlouhá léta učitelka matematiky na střední škole, v té době už v penzijním věku, ale intelektuálně ve vynikající kondici.

Po ta tři – čtyři léta, která měla nadělena do roku 1969 a počátku nové likvidace, byla brněnská sociologie ve svých nejlepších lidech zaměstnána především úsilím se skutečnými sociology stát. Navazování na Bláhův seminář dodávalo sice vědomí kořenů a posilovalo sebevědomí, ale produktivní příliš nebylo. Šlo totiž o navazování na poválečný Bláhův seminář, a Bláha sám byl v poválečných letech absorbován znovuvybudováním oboru, navazováním na předválečné výsledky a organizační prací (založil mimo jiné v roce 1947 v Brně celou novou školu univerzitního typu – Vysokou školu sociální). Jeho česká poválečná sociologie, jako ostatně víceméně celá poválečná sociologie evropská, nepřekročila stadium obtížného znovunalézání identity. Ve třech letech, které jí byly do likvidace v roce 1949 vyměřeny, se přes toto stadium ani dostat nemohla, a nebyla tedy nijak ideální oporou pro orientaci. Sama existence velké Bláhovy knihovny, dobře vybavené téměř vším významnějším, co do druhé světové války ve světové sociologii vyšlo, mezi jejímiž regály našla katedra své první pracoviště, vyváděla však všechny, kteří mezi ty knihy přišli, rychleji z myšlenkových stereotypů oborů, z nichž vzešli, a pomáhala přetvářet je v sociology.

Jak vědí všichni vysokoškolští učitelé, nutnost něco učit je nejlepším způsobem, jak se to naučit sám. Překlady a skripta, jež v té době tvořily podstatnou část produkce katedry, jsou svědectvím tohoto úsilí o sebevzdělání. Z významnějších to byly v Brně překlady Malinowského *Scientific Theory of Culture* [Malinowski 1967] a obsáhlého výboru z Lazarsfeldovy *Language of Social Research* [Lazarsfeld n. d.], tři díly *Sociologické čítanky* a čítanka *Sociologie masové kultury* [Sociologická 1967a; 1967b; Obrdlíková, Slávik 1968; Možný 1967].

Zároveň tu byla výuka sociologie programově spojována s empirickým výzkumem. I to bylo považováno za rys „brněnské školy“ – velký empirický výzkum Brna z let 1947–1949, realizovaný Bláhovým seminářem, byl dosud v živé paměti. Už v roce 1966 byla tedy při katedře založena *Laboratoř sociologického výzkumu* a zahájena první empirická šetření. S podporou televize, která v „obrodném procesu“ zařadila diskusní pořad opřený o empiricky zjišťované veřejné mínění byla už v roce 1967 při katedře vybudována celostátní tazatelská síť a provedena série šetření reprezentativních na dospěléou populaci České republiky standardním kvótním výběrem na obvyklém vzorku jedenácti až třinácti set respondentů. Byla to první profesionální tazatelská síť pracující u nás po likvidaci Ústavu pro výzkum veřejného mínění po únorovém puči. Josef Solař byl zvolen v roce 1967 předsedou Československé sociologické společnosti, do Brna jezdila spousta zahraničních sociologů (i T. W. Adorno se přijel podívat), posmrtně se dočkala vydání Bláhova *Sociologie* [Bláha 1968], připravovaly se *Dějiny české sociologie*, katedra uspořádala k tomuto tématu konferenci a také konferenci k sociologii inteligence. Bylo založeno několik velkých sociologických výzkumů.

Nadějně vyhlídky rozmetal, jak známo, vpád šesti tankových divizí. Tak jako ve velkých dějinách Československa, i v malých dějinách sociologie bylo mezi vojenskou okupací a totálním mocenským zvládnutím institucí několikaměsíční mezidobí demontáže, ústupového manévrování a hasnoucích nadějí. Až dne 13. listopadu 1969, tedy více než rok po srpnové invazi, vydává Ministerstvo školství rozhodnutí o zrušení kateder společenských věd s platností od 20. listopadu. Týden před tím, hned 14. listopadu, podává vedoucí katedry Josef Solař žádost o přechodné uvolnění z funkce v souvislosti s povinnostmi při přípravě světového sociologického kongresu ve Varně. Rektor mu obratem vyhovuje s tím, že se do funkce vrátí po skončení kongresu na podzim 1970. Ostatní zaměstnanci zůstávají v podivném mezidobí „až do výsledků prověrek a dalšího rozhodnutí“ na svém místě. Vratislav Kadlec emigruje. V říjnu nastupují studenti přijatí na jaře. Strana nemá odvahu poslat všechny studenty společenských věd domů – obává se, aby nešli do ulic. Jsou to na další tři roky poslední studenti přijatí na sociologii, ale začíná se učit.

A zároveň prověřovat, zakazovat, rušit a reorganizovat. Nejde to nijak snadno: až na konci jarního semestru 1971 jsou po prověrkách prořídlé tři katedry společenských věd – sociologie, dějin filozofie a logiky, filozofie a metodologie věd – sloučeny k 12. červnu 1971 v jednu katedru marxismu-leninismu a Josef Solař je definitivně propuštěn. Znění propouštěcího rozhodnutí už má dikci charakteristickou pro nově ustavené poměry (viz příloha).

V šedesátých letech měla brněnská sociologie za pražskou asi rok vývojového zpoždění. A právě ten rok zdržení způsobil, že první výstupy badatelské práce nestihly vyjít ani na poslední chvíli ve zmatcích likvidace, jako se to podařilo Praze s *Malým sociologickým slovníkem* a Machoninovou *Československou společností*. Z těch prací, o kterých vím, byla v létě 1972 v sazbě rozmetána monografie *Povaha práce v České republice*, která měla vyjít v Bratislavě v Československém výzkumném ústavu práce a sociálních věcí, a studie komunikačních sítí lokálních elit tří malých mo-

REKTOR
UNIVERSITY J. E. PURKYNĚ V BRNĚ

V Brně dne 21. května 1971
Č.j. 2534/71 - B IV/1 V-70

Pan

Doc. PhDr. Josef S o l a ř , CSc

Máhenova 19

B r n o

Vzhledem k tomu, že předchozí souhlas k rozvázání pracovního poměru s Vámi podle § 50 zákoníku práce se stal nevplatným podle rozhodnutí KV města Brna, odbor sociálního zabezpečení č.j. 554/1971-333-Luk, dnem 4. 5. 1971, zrušujeme naši výpověď z 30. 4. 1971 č.j. 1754/71 a dáváme Vám tuto novou výpověď:

Rektorát University J. E. Purkyně v Brně rozvazuje s Vámi
v ý p o v ě d ě

podle § 46 odst. 1 písm. e) zákoníku práce č. 65/65 Sb., ve znění zákona č. 153/69 Sb. a č. 42/70 Sb., kterými se mění a doplňuje zákoník práce, pracovní poměr docenta na filosofické fakultě University J. E. Purkyně v Brně z těchto důvodů:

V letech 1968 a 1969 zastával jste významné politické funkce, včetně členství v předsednictvu KV KSČ a jak vyplynulo z hodnocení nejvyšších stranických složek, byl jste aktivním a angažovaným nositelem myšlenek a programů pravicového oportunismu.

Vaše činnost z těch dob byla a je hodnocena jako nanádivě škodlivá zájmem dělnické třídy, Komunistické strany Československa a společenství socialistických států.

Z denního tisku, rozhlasu a televize je všeobecně známo, že jste náležel k nejednatelům tendencí cizích KSČ a naší společnosti, tendencí, které jsou v rozporu v ohledu ideologickém, kulturním, politickém i ekonomickém se zájmy naší společnosti a které poškodily naše přátelství se Sovětským svazem a státy socialistického tábora.

- 2 -

Tímto jednáním narušil jste socialistický společenský řád, ztratil jste důvěru a způsobilost k zastávání funkce vysokoškolského učitele a tím i způsobilost k zastávání dosa-
vedního pracovního místa, tj. docenta na filosofické fakultě
University J. E. Purkyně v Brně.

Poněvadž nemůžete zastávat učitelské místo na Univerzitě
J. E. Purkyně a poněvadž pro Vás nemáme žádné jiné vhodné
místo odpovídající Vaší kvalifikaci, nabízíme Vám v souvislos-
ti s ustanovením § 56 odst. 2 zákoníku práce místo pracovníka
v údržbě při správě účelových zařízení při UJEP.

Nepřijmete-li toto místo, nemá universita možnost Vás
jinak zaměstnávat a Váš pracovní poměr docenta na filosofické
fakultě UJEP skončí uplynutím tříměsíční lhůty, počítaje od
prvního dne v měsíci následujícího po doručení výpovědi.

Před daním této výpovědi vyslovil závodní výbor KCH fi-
losofické fakulty předchozí souhlas s rozvázáním pracovního
poměru přípisem ze dne 29. dubna 1971.

Také ObNV v Brně č. IV a NV města Brna, odbor sociálního
zabezpečení vydali podle § 50 zákoníku práce předchozí souhlas
s rozvázáním pracovního poměru s Vámi a toto rozhodnutí nabylo
právní moci. V uvedeném rozhodnutí je obsažen i souhlas vztá-
hující se na Vás jako na účastníka odboje.

Před skončením pracovního poměru vyčerpajte smluvní část
dovolené na rotavenou,

Prof. JUDr. Jaromír V á ň k á , DrSc

Děkanát
filosofické fakulty

B r n o

Na vědomí.

ravských měst, která byla už pod trochu krycím názvem *Komunikační struktura lokálních komunit* připravena k vydání v Krajském kulturním středisku v Brně.

Vedoucím oddělení sociologie, které mělo v rámci Katedry marxismu-leninismu ošetřit výuku po zbývajících několik roků, než projdou studiem poslední přijatí studenti z roku 1969 a sociologie z univerzity opět zmizí, stal se Miroslav Ovesný. Byl to muž, který nikdy nic nepublikoval a skoro nic neříkal. Díky tomu prošel prověrkami jen s pokáráním a byla mu svěřena tato provizorní a dočasná odpovědnost. Byl to muž slušný a k sociologii i k perzekuovaným kolegům naprosto loajální. Byl to typický představitel lidí, bez nichž se strana nedovedla obejít, ale kteří v ní představovali nemalou energii inercie, jež ji brzdila v úsilí dát věci do pohybu novým směrem. Nenechme se přesvědčit těmi, kdož mají věci rádi jednoduché, že dělicí čára mezi dobrem a zlem vedla v těch letech striktně mezi členy komunistické strany a nestraníky. Nebylo tomu tak. I uvnitř strany zůstali lidé, kteří brzdili dopad likvidačních opatření a manévrovali věci k zachování kulturních hodnot, jež viděli ohroženy, a ani mimo stranu nebyli výjimkou lidé, kteří se snažili osvědčit horlivost v kolaboraci a potápěli jiné. Jen málo lidí reaguje na vitální ohrožení heroicky. Odvaha je důstojnost pod nátlakem a rudimentální pud sebezáchovy velí v krizi na důstojnost zapomenout. Likvidátory byli zajisté především představitelé normalizační komunistické strany, ale mezi nestraníky našli horlivé udavače a přicmrdovače, bez nichž by se jim normalizace nepodařila – a dařila se jim pomalu a špatně právě proto, že i uvnitř strany zůstali navzdory všem prověrkám lidé, kteří normalizaci sypali tiše písek do převodů. Miroslav Ovesný byl jedním z nich.

Jakýmsi záchranným člunem potápějící se sociologie na univerzitě v Brně se ukázala být Laboratoř sociologického výzkumu. Už v roce 1969 vzala na palubu Pavla Pácla, nehotového tehdy ještě dálkového studenta sociologie, který se na ni uchýlil z Ostravy, kde byl označován jako redaktor Československého rozhlasu za významného pravicového oportunistu a neunikl by tam profesionální likvidaci. Katedra marxismu-leninismu, aby si vylepšila profil a zbavila se aspoň jednoho ze dvou identifikovaných oportunistů (bývalý vedoucí katedry logiky Pavel Materna a bývalý vedoucí katedry dějin filozofie Lubomír Nový), odsunula Lubomíra Nového do Laboratoře. Odsunut tam byl i Ivo Možný se stejným označením.

Z hlediska dozorových stranických orgánů Laboratoř byla svého druhu márnici, dočasným meziskladem pro ty, které se zatím nepodařilo pohřbit – tedy „administrativně dořešit“, jak zněl dobový newspeak pro vyhazov. Nesměli samozřejmě učit a v nejhorších letech dostali na katedře příkázáno i sundat jmenovky na dveřích, kdyby náhodou šel někdo škodlivý kolem, aby nespustil povyk o neplnění usnesení o propuštění. Slušní lidé v systému doufali, že se tam na ně zapomene, v což trochu doufali i dotyční. Nic jiného se po nich vlastně nechtělo. Bylo to jen z jejich vlastní vnitřní potřeby, že nepřestali pracovat a nasmlouvali pro Laboratoř řadu aplikovaných výzkumů, vedli tazatele a psali výzkumné zprávy – o fluktuaci zaměstnanců v bratislavském strojírenském závodě, o složení a postojích obyvatel (vesměs Romů) historického jádra Košic, určeného k asanaci, o návštěvnících hospod, restaurací a vináren v Uherském Brodě...

Tyto výzkumy byly samozřejmě metodologicky velmi elementární a až na výjimky postrádaly teoretické východisko. Udržely však v Brně nepřerušenu tradici práce s empirickými daty a vedly k tomu, že jejich počítačové zpracování zachovalo si při všech obtížích kontakt se světovým vývojem počítačových programů na hromadné zpracování dat. Udržela se také kontinuita rozvoje analytických dovedností při práci s „tvrdými daty“. Postupně se účast v aplikovaných výzkumech stala pro posluchače povinnou součástí výuky sociologie, přinášela jim často překvapivý vhled do života normalizovaného Čecha a snižovala i hráze opatrnosti mezi učiteli a studenty v éře všeobecné krize důvěry. Výuka metod a technik sociologického výzkumu na Masarykově univerzitě opírá se o tuto tradici dodnes. Především jí však vděčí brněnská katedra za to, že ji opouštějí absolventi s lepší kompetencí rozeznávat latentní struktury v maticích hromadných sociálních dat, než je tomu například u absolventů studia sociologie v nedaleké Vídni.

Celému oddělení sociologie ovšem připomínal bezperspektivnost jeho existence tenčící se počet posluchačů. Po třech letech bez přijímacích zkoušek nakonec zůstávaly k výuce už jen dva ročníky studentů. Učitelů však po čistkách v roce 1971 už dále neubývalo. Obávající se, že by systém permanentních čistek nakonec postihl i je, zastavili etablovaní komunisté další prověřování. Kdo byl prověřen, měl nadále důvěru, ti co ne, byli nebo měli být propuštěni. Jak však začala být etablovaná moc postupně absorbována řešením problémů, které si už nově sama způsobovala, tlak na řešení starých nedodělků slábl. Tam, kde nebyl vnitřní tlak, který by na splnění starých stranických usnesení o propuštění neproověřených trval (jako v Brně pod Ovesného vedením, a nezměnilo se to ani, když bylo obnoveno přijímání posluchačů pod vedením novým), malá „dočasnost“ existence těchto lidí v oboru nabývala stejné povahy jako velká „dočasnost“ pobytu sovětských vojsk – jen s opačným znaménkem pro ně i pro obor.

Dokonce už na oddělení s nejistou perspektivou se ocitali postupně noví, režimní lidé. V Brně to byly v sedmdesátých letech jen ženy. Sociologie totiž byla ve své bezmocnosti prosadit odborná kritéria na přijímání nových učitelů ideálním místem kam odložit manželku, dceru či milenkou. Tři nové odborné asistentky, postupně zaměstnané na sociologii v první polovině normalizačních let, zastupovaly všechny tyto tři kategorie. Při snižujícím se počtu posluchačů byl nakonec v Brně menší počet posluchačů na jednoho učitele než na univerzitě v Oxfordu.

Mělo to však přirozenou mez v úplné absenci studentů. Tu se podařilo sice těsně, leč přece jenom včas odvrátit. V akademickém roce 1974–1975 bylo obnoveno přijímání posluchačů na marxisticko-leninskou sociologii. Na zachování oboru začali mít totiž postupně zájem právě ti, kteří byli stranou pověřeni její likvidací a usilovně na ní několik let pracovali. S dovršením likvidace likviduje nutně likvidátor i sám sebe: nemá-li dále co likvidovat, zůstává bez práce. Tento mechanismus zřejmě přivedl do čela obnovené katedry sociologie v Praze Antonína Vaňka, v Brně se jím dostává znovu do děje Mojmir Köttner, asistent, kterého A. I. Bláha neuhájil před vyhazovem v prověrkách roku 1950. I on měl od té doby za sebou čtvrt století zkušeností s komunistickým režimem, s několikaletými prověrkami a zaměstnáním

vychovatele v učilišti. Už od druhé poloviny padesátých let však vycházel s režimem dobře. Osobnostně to byl rozený referent s talentem sloužit. Jako referent Ministerstva pracovních sil a později školského odboru Krajského národního výboru bez problémů tedy režimu sloužil, a když se reorganizovaly kraje, přešel do akademického světa jako asistent na univerzitní katedře marxismu leninismu. Při pokusu o reformu v druhé polovině šedesátých let s ním nikdo pro jeho nevýraznost a konformitu nepočítal a on se ani v osmašedesátém nenamočil. Přesto se prověrek bál. Když viděl, k čemu se po invazi armád Varšavské smlouvy schyluje, vyhnul se dalším prověrkám tím, že se včas nabídl režimu, který zpočátku těžce hledal lidi. Ze zrušené katedry marxismu přešel na Krajský výbor KSČ a přihlásil se do prověřkové komise. Do dějin Filozofické fakulty se pak smutně zapsal jako předseda prověřkové komise, jenž podepisoval všechny vyhazovy z prověrek v roce 1971.

Naštěstí pro Brno to byl, při vši charakterové slabosti, člověk s pamětí kultury sociologické práce v Bláhově semináři. Byl to zároveň člověk nemocný, s vrozenou srdeční vadou. Obrovský bezmocný strach na obě strany, kterým musel v šedesátém devátém až jedenasedmdesátém projít, jistě jeho zdravotnímu stavu neprospěl. Dá se asi říci, že vedení obnovené katedry sociologie dostal od komunistické strany podle stejné logiky, s jakou stará mocnářství po skončeném tažení existenčně zaopatrovala invalidní válečné veterány trafikou.

Mojmír Köttner vedl výuku marxisticko-leninské sociologie na brněnské univerzitě od jejího obnovení v roce 1973, kdy ještě zároveň působil v aparátu strany, až do své smrti v roce 1981. Nejprve to bylo oddělení na katedře marxisticko-leninské filozofie, od března 1980 opět samostatná katedra.

Studium marxisticko-leninské sociologie bylo opět nejprve jednooborové. Přijímalo se ročně nejprve deset, ale postupně zase asi dvacet studentů. Bylo obnoveno i dálkové studium. Lidé odsunutí do Laboratoře sociologického výzkumu začínali postupně opět učit. Zaměstnávat je dále pod podmínkou, že nebudou nic dělat, aby si jejich nežádoucí existence nikdo nevšiml, začalo být jako nespravedlivé pociťováno těmi, kteří byli pro učení prověřeni a rapidně jim přibývalo úvazku – a přestávalo být také nutné. Zákaz publikovat pro ně však ještě nějakou dobu trval. Nikdy nebyl vlastně odvolán, ale jeho účinnost s lety slábla. Unavená bdělost kontrolovat jeho dodržování byla zkoušena metodou pokusných holubiček, zkusným nabízením článků nejprve do sborníků z konferencí, v osmdesátých letech postupně do takových odborných časopisů, jako byla ideologicky indiferentní a tedy méně hlídaná *Demografie*, potom slovenská *Sociológia*, jež byla vždycky liberálnější než maligní Praha... Občas to skončilo odmítnutím, někdy s pokáráním ideologické komise krajského výboru KSČ či přímo z Prahy, někdy to však vyšlo, což pak bylo pro ostatní redakce precedentem.¹

¹ Byla to i hra náhod. V roce 1983 vyšla tiše a malým nákladem v naprosto nečtené a s knižními novinkami nedistribované knižnici Spisů filozofické fakulty Možného monografie *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů* [Možný 1983]. Naneštěstí se jí nějak v Praze domákl velice škodlivý plukovník Rychtařík, který v té době právě proslul článkem „Tenký led takzvané alternativní sociologie“ v *Rudém právu*. Zlikvidoval jím pracovní skupinu sociologů ukry-

V tomto procesu se také testovalo, do jaké „obslužné kategorie“ represe byl kdo zařazen; velmi významný byl osobní nepřítel a zanícený likvidátor v blízkém okolí. Mojmír Köttner nechoval zášť k nikomu z těch, které s katedrou dostal, i když to byly „případy k dořešení“, jež podle mnoha usnesení neměly na nomenklaturní katedře místo. Vyhýbal se konfliktům a chránil své nemocné srdce před stresem z hostility, i nevyslovené. Nechal nejvýraznější osobnosti katedry, formálně zbavené akademického statusu zařazením na místa technických pracovníků v Laboratoři, uplatňovat na strategii katedry tichý vliv. I když to byl oddaný marxista a člověk stranických struktur, odborná kvalita měla v jeho myšlení váhu; věděl, co to je, i když sám už dávno sociologem nebyl.

Katedra obnovila i formálně, zapojením do Státního plánu vědeckého výzkumu, svou badatelskou činnost. Ve „Sborníku prací filosofické fakulty“, kde měly společenské vědy svou řadu a každý druhý rok dostala marxisticko-leninská sociologie své číslo, se začaly objevovat stati, které, byť velmi krotké a někdy i s blábolivou úlitbou době, byly prostě sociologické. Laboratoř pokračovala v zavedených aplikovaných výzkumech.

Nejvýznamněji přispěly k postupnému obnovení autentické sociologie v Brně v osmdesátých letech tři skutečnosti. První z nich byl nástup Jaroslava Stříteckého do čela katedry po Köttnerově smrti v roce 1981. Střítecký byl sice už při obnovování katedry zařazen v kádrovém schématu jako „kádrová rezerva“ za vedoucího katedry, ale oddělení vysokých škol na Krajském výboru komunistické strany, které tato schémata schvalovalo, soudruhovi nikdy příliš nedůvěřovalo. Nechalo to tak být jenom s předpokladem, že na tuto rezervu nikdy nedojde. Jaroslav Střítecký, vzdělaný a kultivovaný znalec německého měšťanského myšlení v 19. století a frankfurtské sociologické školy, historik s poučeným zájmem o estetiku zejména hudby, prošel zmatkem prověrek v roce 1971 jako příliš mladý a bezvýznamný, aby jeho potrestáním bylo možno vykázat revoluční nekompromisnost. Na oddělení sociologie byl přesunut nespíš také proto, že marxisticko-leninské filozofii a jejím reprezentantům na fakultě ideologicky nevoněl. Jestli tedy autentické jádro katedry mělo před sebou v Köttnerovi vedoucího, který je prostě jen držel stranou a nechával být, vzhledem ke kterému ale o nějaké vzájemné důvěře nemohlo být řeči, v Jaroslavu Stříteckém mělo náhle ve vedoucím svého muže. Na katedře začala panovat naprostá otevřenost a autentické vztahy, i když samozřejmě všichni věděli, jak a kým je hřiště, na němž se mohou pohybovat, nalajnováno.

Druhou významnou skutečností byla už za Köttnera obnovená možnost vybrat si a přijmout (při respektování kritérií kádrových) nové asistenty podle odborných kvalit. Tak byli přijati na katedru čerství absolventi Ladislav Rabušic a Jan Keller. Katedra tím dosáhla jakési kritické hodnoty podílu odborně kompetentních li-

tou v Sportpropagu. Obdobný článek měl brzy napsaný i nad Možného knihou, jen se trochu zdržel. Než dodal text do redakce, vyšla na knihu v *Pravdě*, orgánu ÚV komunistické strany Slovenska, rozsáhlá pozitivní recenze od dvou Možného slovenských kolegyn a sympatizanek. Rychtaříkovi tedy s politováním jeho text vrátili, protože museli respektovat železné pravidlo, že dva orgány ústředních výborů spolu nemohou polemizovat.

dí, po jejímž překročení už není dost dobře možné vydávat ideologický žvást za vědeckou práci.

Třetím významným prvkem autentizace sociologického života v Brně byl šťastný nápad pořádat pravidelně mezinárodní seminář, obmyslně nazvaný *Socialistický životní způsob jako sociální realita*. Ten název měl v sobě polemický osten proti produkci sociologického ústavu ČSAV, kde velké a významné oddělení pro výzkum socialistického způsobu života nic nezkoumalo a vstřícně k očekávání Ústředního výboru komunistické strany produkovalo normativní ideologický obraz života v zemi rozvinutého socialismu. Nemohl být ale jako polemický dosti dobře napaden, protože označení socialistického životního způsobu za realitu bylo nezpochybnitelně politicky korektní.

Aby se vyhnuli degenerované praxi oficiálních seminářů, zavedli pořadatelé několik inovací: na konferenci byl pozván jen ten, kdo měl vypracovaný odborný text a dodal ho předem. Počet účastníků byl nepřekročitelně omezen na 25 a vedení semináře si vyhrazovalo právo na jejich vlastní výběr podle kvality dodaných textů. Všechny texty vyšly předem ve sborníku ze semináře; každý z účastníků ho dostal už nejméně týden před zahájením semináře. Na semináři se nepřednášelo. Příspěvky se nečetly, každý z přítomných měl nepřekročitelných pět minut času na představení svého textu a k otevření diskuse. Sloužila kritickému zhodnocení každého textu v plénu a bylo jí věnováno vždy půl hodiny. Právě odborná debata byla vlastním obsahem semináře. Mluvílo se jen o tom, co je, za nelegitimní byla považována jakákoli sdělení o tom, co by mělo být či co bude. Povaha příspěvků byla přísně empirická, i když metodologicky otevřená. Očekávalo se, že jejich podstatou bude výzkumné sdělení.² Seminář měl periodicitu bienále a konal se celkem třikrát: v roce 1985, 1987 a 1989. V roce 1991 už o něj nebyl zájem a pořadatelé už měli také jiné priority; svou úlohu splnil.

Príznivá shoda těchto několika skutečností způsobila, že rekonstrukce sociologie v roce 1990 proběhla v Brně poměrně hladce. I ona měla ovšem své problémy, konflikty a zklamání, to je však už jiná kapitola. Obecně lze o brněnské sociologii v letech 1964–1989 říci, že tíhla více k empirickému zkoumání než k teoretické práci. Po Bláhovi snad zdědila něco z durkheimovského sociologismu; i s vlivem strukturálního funkcionalismu, v druhé polovině šedesátých let velmi silným, se vyrovnávala odkazem k funkcionalismu A. I. Bláhy. Jan Macků ho v Bláhově díle aspoň přesvědčivě identifikoval. K tomu, zda existovala po opadnutí prověřkové smršťe na počátku sedmdesátých let v Brně nějaká „brněnská škola“, jak se ji v šedesátých letech katedra snažila najít v době mezi dvěma válkami a samozřejmě sama v sobě, můžeme být dosti skeptičtí. Byly tam prostě lidsky o něco slušnější poměry. Že to bývá označováno za brněnskou anomálii, vypovídá více o té době než o brněnské škole.

² Přísnost pořadatelů šla tak daleko, že odmítli příspěvky několika blízkých přátel (Martin a Zora Bútorovi, Jiří Kabele, Lubomír Mlčoch, Martin Potůček), protože neodpovídaly kritériím. Martin Bútor vydal tedy svůj vlastní sborník s tím, že v Brně uspořádá paralelně Salon odmítnutých. To tu přísnost zlomilo, na konferenci pozváni byli, ale sborník tohoto salonu vyšel mimo vlastní sborník konference.

Ivo MOŽNÝ je profesorem sociologie a sociální filosofie Masarykovy univerzity v Brně. V letech 1998 až 2004 zde zastával funkci děkana Fakulty sociálních studií. Mezi hlavní předměty jeho zájmu patří sociální změna, sociologie rodiny, sociální demografie, sociologie intimity a sociální politika. Mimo jiné je členem Evropské společnosti pro vědy a umění, Ni-zozemského institutu pro pokročilá studia či Učené společnosti České republiky. Publikoval například monografie *Sociologie rodiny: její vývoj, teorie a základní problémy* (1999) a *Proč tak snadno: některé rodinné důvody sametové revoluce* (1999).

Literatura

- Bláha, Inocenc Arnošt 1968. *Sociologie*. Praha: Academia.
- Hájek, Mojmir 1948. *Sociologická šetření moravské vesnice v rozpětí generačním (Neslovice 1904–34)*. Praha: Ministerstvo zemědělství republiky Československé.
- Lazarsfeld, Paul Felix n. d. *Jazyk sociologického výzkumu*. Mimeografováno. Ukázky vybral a do češtiny přeložil M. Gregor. Brno: KKOS.
- Malinowski, Bronislaw 1967. *Vědecká teorie kultury*. Brno: KKOS.
- Možný, Ivo (ed.) 1967. *Sociologie kultury. Antologie z děl západních autorů*. Brno: KKOS.
- Možný, Ivo 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Obrdlíková, Juliana, Dušan Slávik 1968. *Sociologická čítanka. Díl 3. Ukázky z děl československých sociologů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Sociologická čítanka. Díl 1.* 1967a. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Sociologická čítanka. Díl 2. Texty z autorů 20. století.* 1967b. Praha: SPN.

Česká sociologie na Palackého univerzitě v Olomouci v letech 1962–1970

FERDINAND KOUDELKA*

Czech Sociology at Palacký University in Olomouc in the Years 1962–1970

Abstract: The renaissance of Czech sociology at Palacký University in Olomouc began in 1962, when, on the initiative of Professor Jan Bohumil Tauber, several employees at the university became involved in research on changes in nearby villages in the district of Olomouc. A group was then formed of people interested in sociology, and these individuals laid the foundations for the advancement of sociology at the school. The centre of these activities was at the Pedagogical Faculty, and the focus was mainly on the sociology of education and youth. Another constructive force in developing the field in Olomouc was the long-term sociological study of university students that was conducted and which, beginning in 1965, became the basis for a series of seminars devoted to student personality. While in 1964 the sociology of education and youth was based in a small division of the university, in 1968 it became the department of sociology, comprised of five teachers and three internal research assistants. The department taught sociology as a supplementary course for existing study programmes, and conducted field research, put together texts and materials for sociological study, and in 1969 began publishing the journal *Sociologica*. After the first two issues the journal was shut down, and with the onset of normalisation the department was closed and, like at other universities, some of its sociologists became targets of political persecution.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 623–630

Olomoucká Univerzita Palackého, založená v roce 1573, postupně oklešťovaná a nakonec obnovena v roce 1946, měla v české sociologii oproti druhým dvěma „kamenným“ univerzitám složitější postavení. Vcelku úspěšně se rozvíjela křesťanská sociologie (prof. Bedřich Vašek, byla vyučována na Teologické fakultě, která přetrvala oklešťování univerzity). Prvním rektorem univerzity po jejím obnovení byl sice prof. Josef Ludvík Fischer, ale k osamostatnění oboru prakticky nedošlo. Sociologie v počáteční fázi vývoje univerzity v poválečném období byla pouze jedním z předmětů v učebních plánech. A po roce 1950 byla jako „pavěda“, tak jako jinde, vyloučena z akademického studijního života.

K postupné renesanci sociologie však docházelo na Univerzitě Palackého již

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: doc. PhDr. Ferdinand Koudelka, CSc., Krivoklátská 527, 199 21 Praha 18, e-mail: ferd.koudelka@volny.cz.

od roku 1962. Jako aktivní účastník tohoto slibně se rozvíjejícího procesu jsem se pokusil o jeho stručný popis až do roku 1970, kdy jsem musel – jako řada dalších pedagogů – odejít na celých 20 let z akademické půdy.

Článek má popisný charakter. Navíc není zcela vyčerpávající, protože z té doby mám k dispozici neúplný archiv, jehož podstatná část zůstala na univerzitě a jako „brak“ byla zničena. Omlouvám se proto za případné nedostatky a mezery a budu velice rád, když budou doplněny dnešními studenty na Filozofické či jiné fakultě Univerzity Palackého, např. v jejich diplomových pracích.

Jak jsem již uvedl, počátky renesance sociologie na olomoucké univerzitě je nutné položit do roku 1962. Tehdy přijel do Olomouce prof. Jan Bohumil Tauber a vznesl požadavek, aby se část vědeckovýzkumné činnosti zaměřila na změny na vesnici v okrese Olomouc. Prakticky příliš neuspěl tam, kde to nejvíce očekával, totiž na Filozofické fakultě. Ale jeho žádost měla velmi pozitivní ohlas na tehdejší Pedagogickém institutu, který byl záhy po tomto setkání přetransformován na Pedagogickou fakultu a včleněn do univerzity.

Zkušenosti získané při plnění výzkumného úkolu týkajícího se vesnic okresu Olomouc, přednesené na sympoziu o problematice vesnice, pořádaném v lednu 1964 na tehdejší Pedagogickém institutu v Olomouci, byly prospěšné. Uvedený úkol byl zařazen do státního plánu pod číslem ČSAV 3001-15-5. Po připomínkách z uvedeného sympozia byly příspěvky vydány ve sborníku Pedagogického institutu v Olomouci, přílohy 2 pod názvem „Vesnice olomouckého okresu za socialismu“ v roce 1965 [Vesnice... 1965]. Sborník zahrnuje 6 vystoupení, na kterých se podílelo 10 autorů. Z nich pak čtyři se podíleli na dalším rozvoji sociologie. Je samozřejmé, že obsah sborníku je poplatný tehdejší době, i když některé příspěvky byly dosti kritické. Okrajově uvádím, že dalšího bádání na vesnici olomouckého okresu se ujali historici z katedry historie Pedagogické fakulty.

Z materiálů, které mám k dispozici, je obtížné podrobně popsat celý vývoj za osm let. Proto se omezím na spíše heslovitý popis, opřený pouze o hlavní události a činnosti.

Institucionalizace sociologie na Palackého univerzitě

Vytvořil se poměrně široký kolektiv učitelů, kteří se rozhodli věnovat znovuvzkříšení sociologie. V tomto směru velmi pomáhal sociolog a historik prof. PhDr. Miloš Trapl st., a to jak radou, tak literaturou, oponenturami apod. Kolektiv zájemců – učitelů byl především z Pedagogického institutu, pozdější Pedagogické fakulty. Za značné podpory tehdejšího děkana doc. PaedDr. Jaroslava Justa, CSc. byly vytvářeny pro rozvoj tohoto oboru optimální podmínky. Mezi první zájemce, kteří se začali zabývat sociologií velmi intenzivně a podrobně, patří PhDr. Jaroslav Čihovský, zemřelí doc. PhDr. Milan Schneider a Ing. Jaromír Vojnar, CSc., dále doc. PhDr. Ferdinand Koudelka, CSc., Ing. Ludmila Typovská, PhDr. Vladimír Příkryl, PhDr. František Rohánek a další. Z Lékařské fakulty to byl doc. PhDr. Václav Losík, z Filozo-

fické fakulty doc. PhDr. Vladimír Jochmann, prom. ped. František Haník, z Přírodovědecké fakulty prom. ped. Karel Bittner a další.

Od původního zaměření sociologie na vesnici, které se vůbec neopíralo o instituci jakéhokoliv druhu, se poměrně brzy odstoupilo. Sociologie byla čím dále tím více rozvíjena na Pedagogické fakultě. Protože tato fakulta vzdělávala a vychovávala budoucí učitele základních škol, je pochopitelné, že bylo účelné orientovat se na ty aplikované sociologie, které souvisejí s výchovou a mládeží. Proto byl již v roce 1964 zřízen Kabinet sociologie výchovy a mládeže, který působil ve vědeckovýzkumné oblasti a také ve výuce, jak bude rozvinuto dále. Nutno ovšem dodat, že v té době, ani v dalších letech se vedení univerzity nestavělo k rozvoji sociologie příliš pozitivně. Bylo to nejspíše proto, že hlavní těžiště tohoto snažení bylo na Pedagogické fakultě, která byla ostatními fakultami i vedením univerzity pokládána za spíše méněcennou (někdy i oprávněně). Proto jsme teprve počátkem roku 1968 docílili přeměny Kabinetu sociologie výchovy a mládeže v katedru sociologie. Měla pět členů a dále na ní působili tři interní vědečtí aspiranti (Ladislav Rýznar, Josef Mamura, Antonín Záboj), které řídil Machoninův Ústav sociálně politických věd v Praze. Jak kabinet, tak později pedagogové katedry s tímto ústavem velice úzce spolupracovali.

Hlavním úkolem období let 1964–1966 však bylo získávání vědomostí a zkušeností. Zájemci o sociologii byli totiž samouci, tak jako naprostá většina pedagogů, kteří se tehdy k sociologii hlásili. V Olomouci byli pouze dva sociologové z původní brněnské sociologické školy, a to prof. PhDr. J. L. Fischer, který ovšem tíhl spíše k filozofii, a prof. PhDr. Miloš Trapl st., který sice rozpracovával některé sociologické problémy (např. kategorii „lid“), ale spíše se zajímal o historii (působil také jako vedoucí katedry historie). Oba titi pánové byli navíc zatíženi jinými pracovními problémy. Přesto nám ochotně vycházeli vstříc. Z naší skupiny měli někteří dávno prostudována některá díla starších sociologů (Bláhy, Ullricha, Machotky, Šímy a dalších). Navázali jsme kontakty se sociology z Prahy a Brna, jezdili na různé semináře, získávali a studovali dostupnou sociologickou literaturu, organizovali odborné diskuse. Naše situace se v tomto směru nijak podstatně nelišila od situace v jiných městech. Nicméně toto studium a vytváření potřebných vědomostí a znalostí přinášelo velmi rychle dobré výsledky.

Po určité době, v roce 1967, jsme měli zájem zahájit i výuku sociologie. Snažili jsme se o získání studijního oboru. Nyní s odstupem času vidím, že to byla od nás značná troufalost, i když jsme k tomu měli nejen chuť, ale i určité podmínky a především i zájemce. Pro vedení univerzity a zejména Filozofické fakulty bylo ovšem nemyslitelné, aby Pedagogická fakulta organizovala něco podobného. Naše návrhy v tomto směru byly pochopitelně odmítnuty.

Na druhé straně se ovšem na všech tehdejších fakultách univerzity ozývaly požadavky na výuku sociologie jako doplňku dosavadních studijních plánů. Vedle toho chodily na univerzitu požadavky z podniků, ať o přednášky, nebo o provedení sociologických průzkumů. Protože se na univerzitě sociologové (pokud je tak v této době můžeme nazvat) soustřeďovali na Pedagogické fakultě, dostávali jsme tyto po-

žadavky k řešení a vyřízení. Tak jsme přednášeli na závodech, organizovali na nich první výzkumy, přednášeli studentům na Filozofické a Přírodovědecké fakultě, také na Lékařské fakultě, v kurzech pro pedagogickou přípravu mistrů apod. Na Pedagogické fakultě zavedl děkan doc. PaedDr. Jaroslav Just, CSc. od roku 1967 pro jednotlivé obory týdně dvouhodinovou přednášku sociologie. Prostě – zájem o výuku sociologie byl nesmírný.

Dokladem zájmu studentů byl – mimo jiné – studentský vědecký kroužek při kabinetu, později katedře sociologie. Počet jeho členů se vždy pohyboval v rozsahu od 40 do 50 studentů. Ti zpracovávali různé práce, účastnili se výzkumů na závodech, studovali, chodili na odborné diskuse a někdy bylo skutečně obtížné všechny zaměstnat. Účastnili se svými pracemi soutěží studentské vědecké činnosti a v každém roce se jejich práce umísťovaly mezi nejlepšími. Měli jsme kontakty s univerzitou v Lipsku a Pedagogickým institutem v Halle an der Saale, kde byli tito studenti na exkurzi. Pokud se i dnes setkáme s některými studenty z té doby, vzpomínají na práce v studentském vědeckém kroužku vždy s velkou radostí.

Výzkumná činnost, publikace a jiné aktivity olomouckých sociologů

Neodmyslitelnou součástí práce kabinetu a později katedry byla vědeckovýzkumná činnost. Byla především zaměřena na řešení státního úkolu X-0-12/4 „Problémy osobnosti vysokoškolského studenta“, který byl řešen od roku 1964 a měl být ukončen v roce 1970.

Realizace tohoto úkolu se soustředila kolem kabinetu, později katedry celou řadu učitelů z fakulty; řešili jsme totiž tu část úkolu, která byla zaměřena na osobnost studenta pedagogické fakulty. Součástí tohoto úkolu, založeného na sociologickém šetření, byla řada srovnávacích průzkumů jak na ostatních pedagogických fakultách, tak na fakultách jiného zaměření v celé tehdejší Československé socialistické republice.

Tento dlouhodobý úkol byl rozplánován na pět let a probíhal ve čtyřech oblastech:

- sociální profil studenta pedagogické fakulty a jeho připravenost na učitelské povolání
- oblast kulturní, tj. postoje ke kultuře, využití volného času a připravenost na učitelské působení z hlediska kulturně osvětové činnosti
- pedagogicko-psychologická oblast, zachycující změny dynamických stránek osobnosti se zřetelem na působení kontaktního prostředí
- biosociální oblast v podobě provádění antropometrických zjištění a konstitučně typologických šetření.

Tento výzkum se stal základem pro organizování olomouckých seminářů o osobnosti vysokoškolského studenta. Byly pořádány Pedagogickou fakultou a olomouckou pobočkou Československé pedagogické společnosti a později za spoluúčasti Laboratoře sociologie mládeže při Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy

v Praze a Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy, později Ústavu sociálně politických věd v Praze (vedeného Pavlem Machoninem).

První seminář se konal v roce 1965 za účasti asi 70 účastníků z nejrůznějších fakult v republice. Poslední, pátý, proběhl v roce 1969 za účasti téměř 160 účastníků včetně zahraničních hostů. Z každého semináře byl uspořádán sborník, zahrnující hlavní vystoupení jak v plénu, tak v sekcích [Seminář 1965; Seminář 1966; Seminář 1967; Seminář 1968]. Výjimku ve vydávání tvořil poslední, pátý seminář v roce 1969, protože poměry koncem roku již vydání sborníku neumožnily. Navíc se rukopisů, připravených k tisku, zmocnili normalizátoři a vystoupení a příspěvky sloužily jako důkaz oportunistu řady účastníků semináře, kteří podle toho byli také hodnoceni.

Za zmínku stojí rovněž velký průzkum časového snímku obyvatel olomouckého okresu v roce 1965, který kabinet zorganizoval v rámci mezinárodního výzkumu, jehož se účastnilo 11 zemí pod vedením prof. Sándora Szalaie. Byl určen pro české Evropské středisko pro výzkum volného času (prof. Bedřich Weiner). Anketiéry bylo na 400 studentů Pedagogické fakulty ze všech ročníků.

Vedle toho bylo realizováno několik průzkumů v podnicích a závodech na celém území Moravy a v některých městech v Čechách. Tyto průzkumy byly zaměřeny především na problematiku fluktuace a podnikového klimatu.

S odstupem času lze zjistit na těchto průzkumech řadu nedostatků i jistou poplatnost tehdejší době, ale přesto to byl krok dopředu.

Výzkum osobnosti studenta probíhal čtyři roky, od akademického školního roku 1964–1965. Před dokončením, které mohlo přinést zajímavé závěry, byly práce týmu nastupující normalizací přerušeny, materiály zůstaly na katedře a nebyly využity. Jeden z normalizátorů, doc. JUDr. Karel Vítek, CSc., který prosadil v době normalizace zřízení katedry aplikované sociologie a stal se jejím vedoucím, se sice snažil o jejich zhodnocení, ale využil pouze část týkající se sociálně patologických jevů, speciálně kriminalistiky. A té bylo v materiálech velmi málo.

Pro naši práci jsme hledali i nové formy. Jedna z nich byla práce s fotografií a filmem. Zachycovali jsme na osmimilimetrový film na fotografie zajímavé sociologické situace a pak jsme se je pokoušeli s větším či menším úspěchem analyzovat. Podklady nebyly k dispozici, byli jsme spíše amatéry. Ale vedle dokumentace jsme získali řadu zajímavých materiálů, dokonce jsme z průzkumu mezi středními zdravotnickými pracovníky natočili krátký dokumentární film „Anděl v modrém“. Další práce s filmem byl zesnulý doc. PhDr. Milan Schneider.

Film a fotografie jsme využívali také při tzv. imatrikulačních táborech. Fakulta je pořádala – podle zkušeností z Pedagogického institutu – každý rok pro nastupující první ročník.

Vzhledem k řešení uvedeného úkolu byly tyto tábory do značné míry podřízeny našim záměrům (vedle výchovného působení, stmelení kolektivu a ujasnění, co bude studium na studentech vyžadovat). Tam vyplňovali budoucí studenti dotazník o problémech, které jsme považovali za důležité, test všeobecných znalostí a speciální test českého jazyka. Vedle toho probíhal i průzkum tělesné zdatnosti posluchačů.

Na každém táboře jsme si také vyhlédli několik typických studentských osobností a ty jsme sledovali – pokud šlo o jejich duševní vývoj – po dobu jejich studia jako doplněk k vyhodnocování výsledků ze sociologických výzkumů. I tyto materiály se ztratily.

Významná byla i publikační činnost. Vedle uvedených sborníků ze seminářů o osobnosti vysokoškolského studenta jsme nepravidelně vydávali od roku 1968 cyklostylovaný bulletin, ve kterém vycházely jak krátké teoretické stati, tak stručné informace o průzkumech, jež byly v té době realizovány. Za dva roky vydávání vyšlo 14 čísel těchto bulletinů. Zpracovali jsme také několik hesel do vznikajícího „Malého sociologického slovníku“.

Dále jsme v rámci fakulty docílili vydávání sborníků řady Sociologie-historie. V roce 1969 jsme vydávání sborníků přerušili. Místo toho jsme založili sociologický časopis Sociologica. Náklad byl 500 kusů. Obsahově byl velmi zajímavý. Nedržel se pouze marxistických názorů, ale prostor v něm našli i stoupenci jiných sociologických směrů. Mimo jiné do něj přispěli Josef Ludvík Fischer, Miloš Trapl, Juliána Obrdlíková, děkan Husitské teologické fakulty UK v Praze Zdeněk Trtík a další, mezi nimi i olomoučtí autoři. Dovolují si tvrdit, že Sociologica měla velmi slušnou úroveň. Bohužel vyšla pouze dvě čísla a pak byl časopis v důsledku normalizačních opatření zastaven. Jen na okraj: vydávání časopisu a realizace výzkumů pro závody byly pro normalizační vedení univerzity v roce 1970 podnětem pro soudní spor, který se táhl sedm a půl roku a nakonec skončil smírem.

V rámci publikační činnosti došlo také ke zpracování a vydání vysokoškolských textů – skript, zpracovaných širokým autorským kolektivem [Koudelka a kol. 1968]. Ta se těšila značnému zájmu nejen na olomouckých fakultách. Tyto publikace zůstaly po mém odchodu na kateře, a proto je nemám k dispozici.

Nelze opomenout zajímavou práci Vladimíra Jochmanna *Úvod do sociologie* [Jochmann 1969a], která byla jednou z prvních teoretických vlašťovek práce olomouckých sociologů, a jeho *Úvod do sociologie výchovy* [Jochmann 1969b]. Bylo též zpracováno několik učebních textů pro závody [např. Koudelka, Rýznar 1969 a Koudelka 1970]; počet publikovaných článků šel do stovek. Na druhé straně nás těšila i citace některých našich závěrů z výzkumu vysokoškolského studenta v polském a východoněmeckém odborném tisku (žel, i tyto materiály zůstaly na katedře a nemám je k dispozici).

V naší práci jsme se opírali o poměrně rozsáhlou knihovnu, kterou jsme na katedře postupně budovali. Podařilo se nám do ní zařadit starší sociologickou literaturu z pozůstalosti brněnského sociologizujícího pedagoga B. Černého, mohli jsme zakoupit část knihovny Juliány Obrdlíkové a dále jsme zachránili významnou část knihovny někdejšího Slovanského gymnázia v Olomouci. Rozhodnutím OV KSČ v Olomouci měla být tato knihovna zničena. Podařilo se nám toto rozhodnutí zvrátit. Pedagogická a jiná literatura byla zařazena do fakultní knihovny, poměrně bohatou sociologickou literaturu z období před I. světovou válkou a období I. republiky jsme mohli začlenit do naší katedrové knihovny.

Kabinet a později katedra udržovaly bohaté kontakty se zahraničním. Šlo o sociologická pracoviště v tehdejší NDR, zejména z Lipska, Halle a Greifswaldu, dále

se sociology z Polska, Maďarska, Jugoslávie a s některými sociology z tehdejšího západního Německa. Tam se nám podařilo navázat kontakty prostřednictvím psychologa Ivo Nejezchleby, který jako stipendista působil na některých vysokých školách v SRN a posléze emigroval.

Popis činnosti olomouckých sociologů by nebyl úplný, kdyby byla vynechána činnost olomoucké pobočky Československé sociologické společnosti. Zúčastnili jsme se jak prvního, tak i ostatních sjezdů této společnosti a stali se jejími členy. Založili jsme, hned jak to bylo možné, pobočku. Měla okolo 30 členů – převážně z univerzity, ale i několik zájemců z okolních závodů. Nehledělo se tehdy, zda jde o sociology, zájemce, psychology či o jiná povolání. Předsedou byl zvolen doc. PhDr. Václav Losík, který pobočku vedl téměř dva roky a pak se ze zdravotních důvodů vzdal funkce. Po něm byl zvolen do funkce předsedy doc. PhDr. Ferdinand Koudelka, CSc..

Pobočka vyvíjela velmi bohatý život. Měsíčně byly organizovány přednáškové večery, na které přijížděly přednášet významné osobnosti tehdejší sociologické veřejnosti jako Pavel Machonin, Miroslav Dismán, Václav Lamser, Jiří Musil, Juliána Obrdlíková, Mojmír Hájek, Jan Macků a další. Vysílali jsme své členy na různé semináře a konference. Vyměňovali jsme si literaturu, vedli různé diskuse a žili skutečně plným životem.

Nu a pak to vše – tak slibně se rozvíjející – bylo na podzim roku 1969 násilně přerušeno. Katedra byla zrušena a nastaly čistky. Uplatnili se v nich normalizátoři jako Miroslav Kala, Josef Klementa, Jan Konečný a řada dalších, a to vše pod vedením hlavního normalizátora na univerzitě Františka Lóna.

O situaci v době normalizace nemohu psát, nezažil jsem ji. Měl jsem podobný osud jako Pavel Machonin a řada dalších, ale vydrželi jsme. Někteří sociologové pracovali jako pomocní dělníci, Karel Bittner dělal řidiče tramvaje, Jaromír Vojnar a já jsme získali zaměstnání jako sociologové v podniku bytového družstevnictví a podobně. A když jsem byl v lednu 1990 vyzván k návratu na univerzitu, vracel jsem se velice rád. Ale to je jiná kapitola, ten návrat nebyl tak jednoduchý, jak jsem si představoval. Řada někdejších normalizátorů a jejich přísluhovačů se velmi rychle stala pravicově orientovanými...

Na závěr chci uvést ještě dvě věci. Když popisuji obnovení a rozvoj sociologie v Olomouci, může to budit dojem, že vše šlo vcelku hladce, bezproblémově. Ono to tak nebylo. Museli jsme svádět tvrdé boje na nejrůznějších frontách: s vedením univerzity, s dogmatickými marxisty, s některými pedagogy a historiky, s nezájmem jiných fakult, ale i s image Pedagogické fakulty, která tehdy neměla příliš velkou hodnotu a my se ji snažili zlepšit. Nechyběly ani výhrůžky, že je nám zapotřebí přitáhnout uzdu apod.

Že bylo středisko na Pedagogické fakultě, že katedra sociologie byla svým působením de facto univerzitní katedrou, to je nehynoucí zásluha tehdejšího děkana fakulty doc. PaedDr. Jaroslava Justa, CSc. který svou vůlí a vstřícností tomuto rozmachu napomáhal. A v neposlední míře nám celkovou situaci usnadňovalo i to, že jsem měl možnost v té době působit v akademických funkcích (jako proděkan od roku 1965 a v roce 1969 jsem byl zvolen prorektorem). Tyto pozice umožňovaly prosazování různých aktivit, které by jinak obtížně procházely.

A druhá, poslední poznámka: Na procesu normalizace se celostátně podíleli i někteří sociologové. S pocitem jisté hrdosti konstatuji, že z olomouckých sociologů se k pomoci normalizátorům nesnížil nikdo. Spolupracovali s nimi pouze někteří z těch, kteří se k sociologii hlásili až po roce 1970.

FERDINAND KOUDELKA je sociolog, bývalý vysokoškolský pedagog. V současnosti je majitelem poradenské firmy.

Literatura

- Jochmann, V. 1969a. *Úvod do sociologie*. Olomouc: Krajský pedagogický ústav.
- Jochmann, V. 1969b. *Úvod do sociologie výchovy*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Koudelka, F. a kol. 1968. *Stručný přehled sociologie pro studující pedagogických fakult*. Praha: SPN.
- Koudelka, F., L. Rýznar 1969. *Vybrané kapitoly ze sociologie průmyslu*. Plzeň: Česká socialistická akademie.
- Koudelka, F. 1970. *Analýzatorové karty a jejich využití*. Olomouc: Oborový vzdělávací institut Sigma.
- Seminář o problémech výzkumu osobnosti vysokoškolského studenta 1965. Olomouc: Pedagogická fakulta UP.
- Seminář o problémech výzkumu osobnosti vysokoškolského studenta 1966. Olomouc: Pedagogická fakulta UP.
- Seminář o problémech výzkumu osobnosti vysokoškolského studenta 1967. Olomouc: Pedagogická fakulta UP.
- Seminář o problémech výzkumu osobnosti vysokoškolského studenta 1968. Olomouc: Pedagogická fakulta UP, 1968.
- Vesnice olomouckého okresu za socialismu. 1965. Olomouc: SPN.

Slovenské aspekty rozvoja sociológie v Československu

LADISLAV MACHÁČEK*

Ladislav Macháček, Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Slovak Aspects of the Development of Sociology in Czechoslovakia

Abstract: The author of the article sets out from the assumption that the historical-sociological reconstruction of the development of sociology in Slovakia in 1959–1989 has several specific features. The first is that scholars specialising in the history of sociological thought tend to focus on earlier periods in the evolution of Slovak sociology and on the study and preservation of the intellectual legacy of figures who were sidelined, not only during normalisation (1970–1989) but even before. The second feature is that the personal memories of and contributions to the study of the process of the revival and institutionalisation of Slovak sociology after 1959 are still primarily provided by participant figures. The third is the peripheral position occupied by Slovakia in the Czechoslovak state, far from the centre of political power. The historical-political factor of the relationship between the centre and the periphery, further reinforced by the rivalry between Czechoslovakism and Slovak nationalism, is pervasive, and must be taken into account if an accurate assessment is to be made of the numerous excesses of normalisation, even in the development of Czechoslovak sociology. In this article the author characterises the two stages of institutional development of sociology in Slovakia in the period of really-existing socialism: 1) re-creation and growth between early 1960's and 1968; 2) initial repression and gradual diversification between 1970 and 1989. The second stage is sub-divided into three periods: a) normalisation; b) the professionalisation of sociology and the creation of its socio-technical establishment function (1975–1985); and c) the pluralisation of Slovak sociology, i.e. growing polarisation between its pro- and anti-establishment orientations (1985–1989).

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 631–642

I. Wallerstein vo svojich prezidentských listoch členom ISA nie tak dávno pripomenul, aké inšpirujúce a vzrušujúce je hľadanie interdisciplinárnych vzťahov medzi spoločenskými vedami, najmä však medzi históriou a sociológiou. Medzi sociológiou a históriou je tradične silné puto, ktoré sa prejavuje najmä vtedy, ak sa historické vedy venujú najnovším dejinám. V literárnych prameňoch historických štúdií, objasňujúcich premeny našej spoločnosti po roku 1968, sa už objavujú sociologické analýzy, výsledky empirických výskumov a reflexie politických rozhodnutí na dobové prognostické scenáre spoločenských premien a vývoja.

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: prof. Ladislav Macháček, CSc., Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: ladislav.machacek@savba.sk.

Analogicky sa učia od historikov sociológovia, keď sa snažia zrekonštruovať krátky vývoj vlastnej vednej disciplíny, využívajúc k tomu biografickú metódu, štúdium dobových dokumentov, diskusné fóra aktérov rozličných významných udalostí jej inštitucionalizácie.

Aj tí, ktorí boli v prvej etape obnovy sociológie na Slovensku „outsideri“, sa neskoršie stávajú „aktérmi“. S. Szomolányiová v návrate k svojej štúdii o vzniku Sociologického ústavu SAV v roku 1995 pokladá za dôležité zdôrazniť tento zásadný rozdiel: „Rôznosť pohľadov je však daná aj mierou účasti na reflektovanej histórii. Preto aj môj výskumnícky pohľad „outsidera“ sa odlišuje od pohľadu aktérov histórie, ktorí boli do nej osobne ponorení.“ [Szomolányiová 1995]

Treba konštatovať, že dnes máme k dispozícii už rozmanité podklady a analýzy, ktoré nám umožňujú naznačiť niektoré osobitosti vývoja sociológie v Československu v rokoch 1959–1989. Na druhej strane sa tieto príspevky vyznačujú špecifickými osobitosťami a obmedzeniami.¹ Domnievame sa, že ide o niekoľko aspektov:

Prvý aspekt spočíva v tom, že sociológia má iba niekoľko špecialistov zameraných na dejiny sociologického myslenia. Majú však pred sebou aktuálnejšie úlohy, t.j. reflexiu starších období vzniku slovenskej sociológie, záchranu a spracovanie pozostalosti takých osobností, o ktorých sa efektívne mlčalo nielen celé obdobie normalizácie (1970–1989), ale aj predtým. Na Slovensku sa to týka predovšetkým A. Štefánka, zakladateľa sociografie,² ale aj A. Hirnera, predstaviteľa moderných sociologických trendov.³

¹ Ide najmä o štúdiu S. Szomolányiovej z roku 1988, ktorá ju predniesla ako referát 11. 10. 1988 na seminári 25 rokov sociologického pracoviska SAV – História, súčasnosť a perspektíva [Szomolányiová 1990]. Rukopis bol do redakcie Sociológie odovzdaný 3. 12. 1988. Potom máme k dispozícii tri referáty, ktoré odzneli na konferencii venovanej tejto udalosti po 30 rokoch. Pozri: [Roško 1995, Szomolányiová 1995, Falfán 1995], ako aj záznam z besedy za okrúhlym stolom časopisu Sociológia publikovaný v Sociológii 27 (3). Rovnako významný je z historického hľadiska záznam besedy zo 7. 9. 1988, ktorý bol publikovaný v prvom čísle ročníka 1989. Kongresové materiály z rokovania slovenských sociológov v Martine v septembri 1989 a ich reflexie v príhovoroch a komentároch R. Roška, publikované v Sociológii 22 [Roško 1990]. Reflexie tejto udalosti na seminári *Martin 10 rokov po* (v Martine 23.–24. septembra 1999) a publikované v Sociológii. [Roško, Schenk 2000; Turčan, Klobucký, Búzik 2000] Séria rozhovorov redakcie s osobnosťami a aktérmi sociologického diania v rubrike *Profily a interpretácie* (J. Pašiak, R. Roško, D. Alijevová, L. Macháček, J. Stena, G. Blaas). Najnovšie aj osobitné číslo Sociológie s výsledkami prvého slovensko-českého stretnutia sociológov po rozdelení Československa – Sociológia 31 (5) a Sociológia 32 (1). Sociológia 30 (1) uverejnila súčasne aj prepis hesiel o slovenskej sociológii od S. Szomolányiovej a M. Petruska, ktorý uverejnil Veľký sociologický slovník (Akademia, Praha) spoločne s reflexiou premien slovenskej sociológie v publikácii M. Keena a J. Muchu v anglickej i poľskej verzii [Keen, Mucha 1992], ktorú napísali J. Pašiak a L. Macháček. Napokon je tu prvá štúdia systematicky charakterizujúca paradigmy slovenskej sociológie po roku 1948. [Turčan, Laiferová 2002]

² Sociológia jedno svoje špeciálne číslo venovala A. Štefánkovi a publikovala niektoré jeho neznáme práce z literárnej pozostalosti najmä zásluhou L. Turčana [srov. Turšan, Laiferová 1997].

³ Do tlače sa dostali v anglickom jazyku aj texty o diele Alexandra Hirnera v monotematickom čísle Slovak Sociological Review – Sociológia 32 (6) Pripravujú sa na publikovanie aj pamäte A. Hirnera a R. Roška.

Druhý aspekt spočíva v tom, že osobné reflexie a príspevky k procesu obnovy a inštitucionalizácie sociológie po roku 1959 prinášajú v súčasnosti jej aktéri. Predovšetkým sú to tí, ktorí po roku 1969 nimi prestali byť a až s odstupom času získali svoju príležitosť objasniť dobové súvislosti tohto procesu. Ich kompetencie však v roku 1970 končia a nastupujú aktéri normalizácie sociológie. [Výskumný plán 1971, Zvyšiť... 1975] Práve teraz, keď môžeme skutočne hovoriť pravdu o normalizačnej etape sociológie, akosi mimo tohto diskurzu sa zatiaľ dostali niektorí ešte žijúci aktéri inštitucionálnej sociológie od roku 1970 do roku 1989 (V. Bauch, V. Cirbes).

Tretí aspekt spočíva v tom, že pre československú sociológiu sociológiu platí to isté čo pre iné oblasti ideologického života spojeného so spoločenskými vedami. Slovensko a Bratislava bola vždy perifériou, vzdialenou od centra politickej moci, kde sa už od prvej republiky za trest odkladali, alebo a s porozumením prijímali neželané osobnosti českej vedy, prípadne na princípe národnej solidarity sa „upratávali“ do knižnice a archívu slovenskí vedátori pred hnevom „Prahy“. Napokon pod kepienkom slovenského „reformného“ komunistického centra sa naštartovávali „federalistické“, „etnocentristické“, „prognostické“, „prestavbové“ projekty a diskurzy a aj vydávali publikácie, ktoré v Prahe nemali žiadnu šancu. Tento historicko-politologický faktor celkom prirodzeného vzťahu centra a periférie, posilneného najmä rivalitou čechoslovakizmu a slovenského nacionalizmu, je všadeprítomný. Bez jeho rešpektovania nemožno správne zhodnotiť tie početné excesy od „normality“ aj vo vývoji československej sociológie.

V tomto príspevku sme nemohli dať dôraz na komplexnejšie objasnenie „česko-slovenských súvislostí“ inštitucionálneho rozvoja sociológie v Československu. Túto vzájomnosť a súvislosť treba celú znovu rekonštruovať. Aj napriek nášmu úsiliu sa nepodarilo nájsť potrebné reflexie, spomienky, literatúru.

1. Transformácie sociológie na Slovensku do roku 1969

Jan Pašiak vo svojej časti našej spoločnej štúdie konštatuje [Pašiak, Macháček 1998], že po druhej svetovej vojne najrozvinutejším smerom sociológie na Slovensku bola sociografia. Sociológiu rozvíjal Anton Štefánek, vedúci Katedry sociológie a sociologického seminára na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Druhé sociologické centrum predstavoval sociologický odbor Matice slovenskej v Turčianskom Svätom Martine, ktorý viedol Alexander Hirner. Tu vychádzal v rokoch 1946–1948 aj prvý sociologický časopis *Sociologický sborník*. Tretím centrom bolo malé sociologické pracovisko v Slovenskej akadémii vied a umení v Bratislave. (Išlo o sociografické oddelenie vo vtedajšom Zemepisnom ústave SAV).

Tieto inštitucionálne zárodky sociológie boli postupne v rokoch 1949 a 1950 zlikvidované. Sociológiu mala nahradiť marxistická filozofia a to najmä historický materializmus. Keď komunistickí politici začali po roku 1956 kritizovať „izoláciu spoločenských vied od života“, ako to formuluje J. Pašiak v spomínanej práci, inteligencia to zdôvodňovala dogmatizmom spoločenských vied. Kritikou historického

materializmu poukazovala na potrebu empirických výskumov spoločnosti. Ani opakované recidívy stalinizmu už nedokázali zahatať cestu k rozvoju a inštitucionalizácii sociológie, najmä jej rozvoja ako empirickej sociológie.

Vznik sociologického pracoviska na Slovensku malo niekoľko etáp. R. Roško vo svojom príhovore pri príležitosti 30. výročia vzniku SÚ SAV s jemu vlastnou noblesou upozornil, že o sociológiu sa rozhodovalo podstatne skôr a graduálne sa pre vznik ústavu formovali ideologické, politické a personálne predpoklady: „Osobitne si vážim prítomnosť kolegov J. Strinku a A. Kopčoka ako pamätníkov sui generis. Hoci neprijali status interných pracovníkov vznikajúceho SÚ SAV, k jeho vzniku prispeli nezabudnuteľnou hrivnou. J. Strinka najmä ako vedúci oddelenia historického materializmu, ktoré sa vo Filozofickom ústave SAV zriadilo v roku 1960 (päť rokov pred vznikom SÚ SAV). Toto od samého začiatku zabudovalo do svojej štruktúry osobitnú skupinu pre „sociálny výskum“ (slovo „sociologický“ nebolo ešte v tom čase celkom priechodné) a ktoré do svojho plánu práce zaradilo aj empirickú výskumnú akciu, zameranú na fenomén vtedy sa tvoriaceho hnutia brigád socialistickej práce. A. Kopčok ako jeden z najhorlivejších stúpcov obnovy sociológie vo vtedajšom FÚ SAV, v jeho ústavnej rade i v redakcii ústavného časopisu *Otázky marxistickej filozofie* (ktoreho výkonným redaktorom bol J. Strinka).“ [Roško 1996] Na prvý pohľad sa zdá, že tento zápas o návrat sociológie do sústavy spoločenských vied nemá česko-slovenské súvislosti. Beseda redakcie o vzniku sociologického pracoviska, ktorá sa uskutočnila po roku 1989 vlastne po prvýkrát, umožnila A. Kopčokovi a J. Strinkovi uviesť niektoré dokumenty a niektoré spomienky objasňujúce práve tieto skutočnosti. Ukázalo sa, že významnejšiu úlohu tu zohral ani nie tak „hrobár“ a neskoršie „prvý predstaviteľ“ sociológie na Slovensku, prvý vedúci Katedry sociológie FF UK v Bratislave, prvý riaditeľ Sociologického ústavu SAV a prvý hlavný redaktor Sociológie Andrej Sirácky, ale znovu filozof, vtedajší riaditeľ FÚ SAV Ladislav Szánto.

Stal sa podľa A. Kopčoka novým riaditeľom ústavu po akademikovi I. Hrušovskom ako osobnosť, ktorá rozhodujúcim spôsobom, odvážne odvrátila nebezpečie pokusu L. Hanzela aplikovať kritiku filozofických „úchyliet“ (uznesenie politbyra ÚV KSČ) na Slovensku, obviníť filozofov tohto ústavu z revizionizmu.

J. Pašiak spomína, ako sa po jeho nástupe na FÚ SAV (1. 10. 1959) zviazol zápas o premenovanie oddelenia spoločenskovedného výskumu na sociologické. L. Szánto sa obrátil na A. Siráckeho, ktorý bol vtedy podpredsedom SAV pre spoločenské vedy, aký je jeho názor na tieto snahy. Ten prejavil isté obavy, či to nie je predčasné a či to schvália na ÚV KSS. L. Szánto povedal, že to tam vybaví a aj to vybavil. Oddelenie dostalo nové priestory po obchode so zeleninou na Legionárskej ul. v Bratislave. *Nechcem zneužívať túto príležitosť, ale nedá mi pripomenúť, že som v jednej z miestností spával na nafukovačke niekoľko mesiacov, kým dostal už samostatný ústav „novú“ budovu (t. j. švédsky domček v areáli SAV).*

V roku 1963 tak mal Filozofický ústav SAV prvé pracovisko, ktoré v tom čase malo v Československu názov „sociologické“. Vznik ústavu už bol problém, ktorý bolo treba prerokovať v Prahe na vedeckom kolégiu pre filozofiu a psychológiu

ČSAV, bolo treba obhájiť kritické námietky k pripravovanému dokumentu ÚV KSČ o sociológii, či sa sociologické ústavy dostanú do tzv. plánu siete výskumných ústavov ČSSR na budúcich 5 rokov. Na spomínanom kolégiu „Laci báči“, ako sa hovorilo L. Szántoovi, vraj povedal: „Vy si urobte, ako chcete, ale na Slovensku vytvoríme Sociologický ústav.“ V tomto krátkom časovom období sa podľa J. Pašiaka často argumentovalo: „Slováci to už urobili a my ešte nie.“

Takže koncom roku 1962 sa v rámci Filozofického ústavu Slovenskej akadémie vied rozhodlo o vytvorení oddelenia sociológie, ktoré od 1. 1. 1963 viedol Ján Pašiak. V roku 1964 sa obnovila *Katedra sociológie* na Filozofickej fakulte UK v Bratislave a založila sa Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV. O rok neskôr sa ustanovil samostatný *Sociologický ústav* v rámci Slovenskej akadémie vied. V roku 1969 začal vychádzať časopis *Sociológia*. Okrem toho vzniklo desať menších sociologických pracovísk so zameraním na sociológiu práce, kultúry, práva, zdravotníctva, tlače, rozhlasu, poľnohospodárstva, etnických vzťahov a ďalších. Na týchto pracoviskách sa zaoberalo sociológiou 125 osôb. V rokoch 1962–1970 sa uskutočnilo 118 empirických výskumov, z ktorých 24 malo charakter základného výskumu. [Pašiak, Macháček 1998]

V tomto období slovenskí sociológovia už úzko spolupracovali s českými sociológmi. Najvýznamnejšou oblasťou výskumu v sociológii na Slovensku sa stala problematika sociálnej štruktúry. V spolupráci s tímom Pavla Machonina sa podieľali niektorí pracovníci Sociologického ústavu SAV na vyhodnotení empirických výskumov o sociálnej štruktúre českej a slovenskej spoločnosti. Bol to základ dlhodoobej spolupráce, ktorá prekonáva všetky úskalia inštitucionálnych i osobných traum až do súčasnosti.

Rozvinula sa taktiež spolupráca so sociológmi v zahraničí, a to najmä z Poľska (zásluhou Jana Szczepańskiego), NDR i SRN, Maďarska, Juhoslávie (hlavne Slovinska). Začala sa rozvíjať spolupráca na komparatívnych výskumoch.

Tento sľubný vývoj slovenskej sociológie bol násilne pretrhnutý okupáciou Československa vojskami Varšavskej zmluvy v roku 1968 a následnou „normalizáciou“. Posledným bol výskum o postojoch a názoroch obyvateľstva na inváziu a okupáciu. Znamenal koniec obdobia entuziazmu a eufórie z úspešného rozvoja sociológie po roku 1956.

V roku 1969, keď sa slovenskí sociológovia pripravovali na Svetový sociologický kongres vo Varne, živili sa ešte aké také nádeje, že sa im podarí prežiť aj toto ťažké obdobie. Jednako v zmenených podmienkach sa tieto nádeje skoro rozplynuli. Komunistická strana však začala pripravovať a organizovať prehodnotenie činnosti všetkých inštitúcií a najmä spoločenských vied. Začali sa hľadať a aj sa našli „vinníci“ aj medzi sociológmi, ktorí sa prihlásili k pokrokovým ideám. Komunistická strana ich označila za „kontrarevolucionárov“ a „pravicových revizionistov“. Prvou osobou reprezentujúcou tento typ sociológa, ktorý sa stal objektom zvýšeného záujmu rôznych straníckych a štátnych preverovacích komisií, bol Ján Pašiak.

2. Transformácia sociológie na Slovensku 1970–1989

Normalizácia: od odmäku k posilneniu totality

Normalizačný proces v Československu mal svoje všeobecné charakteristiky prechodu k totalitarizmu a autoritárstvu, v ktorom si jedna politická strana postupne po okupácii Československa v auguste r. 1968 a od apríla 1969 podriaďovala všetky významné sféry spoločenského života, vedecký život nevynímajúc. Na sociológiu ako relatívne mladú spoločenskú vedu mal proces normalizácie osobitne nebezpečný dosah. Mohol sa zvrhnúť na jej inštitucionálnu likvidáciu alebo „transformáciu“ na vedecký komunizmus. Záverečné prípravné práce na transformáciu sociológie sa pozoruhodne viažu na VII. svetový sociologický kongres ISA vo Varne, ktorý sa uskutočnil 14.–19. septembra 1970. Zúčastnilo sa ho 39 sociológov zo Slovenska v početnej delegácii Československa (120 účastníkov).

Po ich návrate sa prudko začal odvíjať transformačný scenár „očistou“ uvedených inštitúcií od najvýznamnejších osobností sociológie. Ako to však konštatuje S. Szomolányiová, porovnávajúc situáciu v Čechách a na Slovensku⁴ a uvádzajúc výsledky: „Postihy boli miernejšie nielen v dôsledku „rodinného modelu“ normalizácie na Slovensku, ale aj objektívne nebolo toľko ľudí, ktorí by sa aktívne podieľali na „obrodnom procese“. Naopak, aby sa splnili percentuálne kvóty, boli z KSS vyobcovaní často ľudia úplne „nevinní“. Napríklad to, že Katedra sociológie na FF UK prežila viac menej bez podstatných personálnych zásahov, na rozdiel od katedrií v Brne a Prahe nebolo spôsobené nejakým liberálnejším postupom na Slovensku. Jednoducho členovia katedry neboli aktívne zapojení do vtedajšieho „obrodného procesu“. [Szomolányiová 1995]

Hlavný dôraz sa sústredil na Sociologický ústav SAV. Priama výmena osôb by bola iste nedostatočnou zárukou transformácie sociológie na požiadavky totalitnej a autoritárnej mocenskej štruktúry jednej strany. V podmienkach Slovenskej akadémie vied na konsolidáciu rozkolísanej situácie medzi sociológmi sa uplatnil systém uzatvárania časovo obmedzených pracovných zmlúv. Spoľahliví pracovníci dostávali pracovné zmluvy na maximálnu dobu 4 roky, ostatní na dobu 3 alebo 6 mesiacov.

Ako sa to stalo už tradíciou v strednej Európe, osobitne však v Československu, každých 20 rokov dochádza k spoločensko-politickému zlomu, ktorý postihne najúspešnejšiu a odborne najvyspelejšiu generáciu a odsunie ju na vedľajšiu koľaj spoločenských procesov. Na rozdiel od rokov 1950–1952 nedošlo v r. 1970 k odtínaniu hláv, ale rúk. To je obrazné vyjadrenie reálneho znemožnenia istej skupine inteligencie s vyhranenými politickými postojmi (najmä na inváziu sovietskych vojsk na územie ČSR r. 1968) a teoretickými názormi (napr. na politický a sociálny systém) participovať na rozvíjaní sociologického myslenia.

⁴ Svedectvo o rozdielnom rozsahu postihov nám podáva oficiálne aj ideológ normalizácie Hrzal (správa z r. 1973): „Na českých akademických pracoviskách vo filozofii a sociológii stratilo členstvo v strane 70 % pôvodných členov ZO, na Slovensku asi 30–35 %... Niektoré ústavy museli byť úplne zrušené, iné boli od základov reorganizované.“ [Szomolányiová 1995]

Sociologickému ústavu SAV pripadla v r. 1971–1975 funkcia koordinujúceho pracoviska pre výskumnú úlohu o sociálnej štruktúre ČSSR s cieľom „...preskúmať zákonitosti konštituovania a vývinu socialistickej spoločenskej formácie zo špeciálneho aspektu premien v sociálnej štruktúre v kontexte nástupu vedecko-technickej revolúcie v podmienkach triedne rozdeleného sveta“. [Sociológia... 1971: 115] Okrem poznávacích cieľov sa očakávalo, že výskum prispeje k praktickému riadeniu sociálnych premien v rovine prehlbovania integrácie medzi českou a slovenskou spoločnosťou, v sústave socialistických krajín a v rovine riešenia základného triedneho konfliktu medzi socializmom a imperializmom. Tematizácia tohto výskumného programu na čiastkové úlohy nepredstavovala iba vtedajšiu teoreticko-metodologickú reflexiu tohto sociologického pojmu, ale aj vedecké a problémové zameranie inter-ných pracovníkov ústavu a potencionálnych expertných spolupracovníkov.

Profiláciu výskumného zamerania SÚ SAV nemožno pochopiť mimo jej konfrontácie s výskumnými programami ďalších výskumných pracovísk na Slovensku – Výskumný ústav kultúry a verejnej mienky (sociológia kultúry a umenia), Česko-slovenský výskumný ústav práce (sociológia práce, pracovné sily), Ústav stavebníctva a architektúry SAV (urbanizácia), Výskumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva a výživy (sociológia poľnohospodárstva), Ústav vedeckého ateizmu SAV (sociológia náboženstva), Výskumný ústav životnej úrovne (spôsob života). Tieto výskumné inštitúcie si postupne utvárali osobitné sociologické výskumné skupiny, oddelenia alebo výskumné programy. V centrálne plánovanom hospodárstve nebolo predstaviteľné, aby jeden a ten istý výskumný program realizovali dve alebo viac výskumných skupín. Preto ani SÚ SAV nemohol uskutočňovať tie výskumy, ktoré profilo-vo patrili iným ústavom. Bola by to duplicita a bolo nepredstaviteľné, aby sa utváral na jeden a ten istý sociálny problém pluralitný a diferencovaný pohľad. Rozvíjala sa iba marxisticko-leninská sociologická paradigma a tá zákonite viedla k jednotnému vedeckému hodnoteniu sociálnej reality.

To, čo sa dialo po r. 1970 v sociológii, malo, ak sa na to pozeráme s odstupom, prinajmenšom dva pozitívne aspekty. Predovšetkým sa zásluhou niektorých bývalých odborníkov SÚ SAV podarilo do r. 1989 etablovať niektoré špeciálne sociologické teórie. [Napr. sociológia urbanizmu, Pašiak 1990: 1–13] Tým, že uvoľnili svoje pôvodné miesta a naďalej pretrvávala politická nedôvera k mnohým sociológom, aj keď sa im podarilo preklznuť previerkovými komisiami, naskytla sa príležitosť pre široké profesionálne uplatnenie absolventov sociologického štúdia z Krakova, Bratislavy a Brna.

Pre samotný SÚ SAV a jeho vlastnú vedeckovýskumnú produkciu bol však celý proces normalizácie personálnou konsolidáciou prostriedkami kádrovej očisty, disciplinovania pracovnými zmluvami, ako aj „obnovy“ mladou generáciou iba nástrojom výkonnostnej stagnácie a intelektuálneho úpadku.

Profesionalizácia sociológie a etablovanie jej establishmentovej sociotechnickej funkcie (1975–1985)

Je skutočne príznačné, že začiatkom roku 1974 sa na seminári absolventov Katedry sociológie FF UK stretlo približne 50 účastníkov, aby riešili naliehavé profesionálne problémy a odborný rast po absolvovaní vysokoškolského štúdia. [Karásek 1974] Desať rokov po začiatku výučby sociológie pripravila katedra sociológie v piatich ročníkoch pre výkon sociologického povolania 115 absolventov. Predbežné analýzy uplatnenia prvých štyroch absolventských ročníkov, t. j. 70 absolventov sociológie ako diplomového odboru ukázalo, že až 61 % z nich začalo pracovať vo výskume, 17 % v podnikovej sociológii, ostatní v školstve a verejnej správe. Permanentne sa pociťoval nedostatok absolventov sociologického štúdia najmä pre novovznikajúce pracovné miesta v podnikovej sfére. Príslušné ministerstvo priemyslu r. 1974 avizovalo, že bude v nasledujúcich rokoch požadovať pre podnikovú a personálnu prácu v organizáciách približne 15–20 absolventov. V tomto roku sa pripravovalo na Katedre sociológie FF UK vo všetkých piatich ročníkoch spoločne 135 študentov, mnohí z nich v kombinácii s politickou ekonómiou, vedeckým komunizmom, knihovedou, filozofiou, pedagogikou. Postupne sa zväčšoval počet študentov v jednodobrovom štúdiu sociológie. Potvrdilo sa, že netreba mať obavy o ich uplatnenie v praxi. Jednoodborové štúdium sociológie umožnilo zvýšiť pozornosť ich odbornej príprave na realizáciu sociologických empirických výskumov, posilniť ich povinnú prípravu v niektorých úsekových sociologických disciplínach, dôležitých z hľadiska osobitostí rozvoja slovenskej spoločnosti (napr. sociológia vidieka a urbanizmu, práce a podniku, životného spôsobu a štýlu).

Mladí adepti sociologických povolání sa mali pripravovať na svoje uplatnenie v riadení sociálnych procesov. Nová orientácia v príprave sociológov iba odzrkadlila zásadnú zmenu v sociologickej reflexii spoločenských procesov. Od veľkých politicko-ideologických otázok sa presúvala pozornosť k sociálno-ekonomickým a dokonca k sociálno-psychologickým otázkam prežívania každodennosti, najmä vo výrobných podnikoch a pracovných kolektívoch. Mnohí sociológovia dobre vedeli, že analytická a sociotechnická činnosť upravuje niektoré sociálne dôsledky, ktoré objektívne vznikajú z neadekvátnych makrospoločenských zámerov a spoločenských podmienok. Získali skúsenosti, že častokrát sa ich činnosť využíva iba ako ozdoba alebo španielska stena rozličných manipulačných zámerov. V svojom konečnom dôsledku ak pôsobili skutočne pozitívne a zlepšili sociálne podmienky a komfortnosť životného pocitu pracovníkov, stabilizovali nielen establishment podnikov a hospodárskych organizácií, ale aj vyšších mocenských štruktúr. Iní, najmä noví podnikoví sociológovia, prevažne absolventi sociologického štúdia po r. 1970, pocítili nefalšovanú radosť z dobre vykonanej práce, v ktorej si na základe sociologickej analýzy sociálnej situácie dokázali zvoliť účinné sociotechnické postupy a nástroje a zmeniť východiskový stav, zefektívniť fungovanie organizácie v prospech jej i jednotlivcov.

Skutočné inovácie do metodológie a metodiky sociologických výskumov prinášali niektoré skupiny sociológov, ktoré sa formovali ako typické sociologické školy. Ich vplyv presahoval priestor vlastnej úsekovej sociológie v tej miere, v akej sa

metodologická inovácia približovala k všeobecnej sociologickej teórii, vychádzala dôsledne z nej a obohacovala ju. Takýchto prípadov nebolo až tak veľa. Práve preto vzbudili pozornosť v sociologickej obci nielen svojimi výsledkami, ale aj púhou existenciou. Sociologická skupina vedená A. Hirnerom (V. Krivý, J. Schenk, J. Stena, E. Veľasová, H. Woleková) rozpracovala teoreticko-metodologickú koncepciu poznania sociálnej kontroly vo výrobnom podniku ako predpokladu jej regulácie a optimalizácie jej úrovne a priebehu. [Hirner, Krivý, Schenk 1974]

Napokon teoretické a metodologické inovácie priniesol aj dlhodobý rozvíjajúci sociologický výskum sociálnej štruktúry na pôde SU SAV. Ako to zdôraznil R. Roško, autor jednej z mála v slovenskej sociológii akceptovanej sociologickej teórie strednej úrovne, keď je reč o materiálnych podmienkach života, treba sa najprv opýtať, akým si ich rôzne triedy, skupiny, vrstvy a individúa „zadovážujú“. [Roško 1984: 618–619] Jeho teória spoločenského pracovného okruhu (SPO) a domáceho pracovného okruhu (DPO) umožňovala pomenovať a objasňovať to, o čom sa vedelo, ale čo sa zamlčovalo, alebo zobrazovalo v krivom zrkadle: tieňová ekonomika a sociálna diferenciacia.

Netreba si však robiť ilúzie o „výbojnosti“ sociologického frontu a jeho pripravenosti povedať pravdu o sociálnej realite. Pochopiteľne, malá odvaha sa týkala predovšetkým oblastí, ktoré sa bytostne dotýkali základných ideologických paradigiem komunistického mocenského systému. V mnohých ďalších oblastiach spoločenského života, ktorých riadenie bolo na nižších stupňoch mocenských štruktúr (mezoštruktúra, podniky), sa tzv. kriticko-konstruktívny prístup vyžadoval, verbálne sa odmietala bezzubosť a samoučelnosť výskumných akcií, ich nízka úroveň interpretácie, absencia prognostickej dimenzie.

Pluralizácia sociológie: establishmentová a antitotalitná orientácia (1985–1989)

Po etape inštitucionalizácie sociológie (1964–1969) prišlo nielen obdobie jej normalizácie (1970–1985), ale aj etapa jej pluralizácie (1985–1989). V samotnej sociologickej obci začalo čoraz intenzívnejšie pôsobiť generačné zoskupenie absolventov sociologického štúdia z rokov 1970–1980, ktoré kritickou reflexiou jej situácie z pozície sociológie vedy vyjadrovalo jednoduchú myšlienku, že *sociológia sa diskredituje aj tým, že rozličnými spôsobmi vylepšuje sociálny systém, ktorý nemá zmysel už naďalej rekonštruovať*.

V r. 1985 sa završuje dvadsať rokov inštitucionálneho rozvoja sociológie na Slovensku. Bola to príležitosť bilancovať vývoj základného sociologického výskumu v SAV, výchovu sociológov na FF UK, integračnú funkciu sociologickej asociácie. Situácia sa začína meniť. Vyostruje sa polemika o mieste sociológie v sústave sociálneho poznania. Mnohí účastníci diskusie za okrúhlym stolom redakcie časopisu Sociológia (1985) ju označovali za zbytočnú: *všetko už bolo vymedzené*. Iní sa domnievali, že ide o krízu sociológie. Jej symptómy sa odmietajú akceptovať, presnejšie vymedziť. Návrat k fundamentom sociológie ako vedy bol jedným z pokusov vystih-

núť jej ťažkosti napriek jej fascinujúcej extenzii a nepopierateľným úspechom v sociotechnickej sfére podnikovej praxe.

Bola to však iba predohra k tomu, čo sa odohralo v besede (1988) k dokumentu *Sociológia SR v kontexte prestavby*. Tu sa azda po prvýkrát umožnilo prezentovať stanovisko mladej generácie sociológov na súčasný stav a perspektívy rozvoja slovenskej sociológie. V diskusii zdôraznili, že problém nie je v nedostatočnom počte sociológov, ale v „politickom okolí“, ktoré vplýva na vnútorný život sociológie a ktoré podmieňuje, že aj pre sociológiu ako pre ostatné spoločenské vedy je charakteristická apologetická funkcia namiesto konštruktívno-kritickej, ďalej dogmatizmus, scholastika, sterilita, nedostatočný zmysel pre realitu, spätosť so zaostávajúcimi formami praxe, väzba na administratívno-direktívny systém riadenia spoločnosti, iba deklarované miesto pri riešení spoločenských problémov, orientácia na službu riadiacim orgánom, prepolitizovanosť. V analýze, ktorú uskutočnili na prelome rokov 1987–1989, sa na prvom mieste ťažkostí a bariér komunikácie sociológie s laickou verejnosťou uvádzajú spoločensko-politické pomery, zbavujúce sociológiu možnosti plniť svoje poslanie. Ako terapia na tieto neduhy sa odporúča nahradiť stratégiu potlačania problémov ich anticipáciou v otvorenom dialógu všetkých zainteresovaných, demokratizovať spoločenský život, odstrániť kádrovú diskrimináciu niektorých sociológov. [Bútorová 1989: 99]

Vzápätí na seminári pri príležitosti 25. výročia vzniku sociologického pracoviska v SAV (11. 10. 1988), ktorého konceptorom bol R. Roško, predniesla S. Szomolányiová hlavný referát *História zrodu a formovania sociologického pracoviska SAV*. Svojou kritickosťou a dôslednosťou pri hodnotení „normalizačnej transformácie sociológie“ vyvolala skutočný rozruch. Morálne pozdvihla najmä tých, ktorí ako protagonisti obnovy sociológie v r. 1965–1968 vybojovali prvé kolo zápasu a „...umožnili tak vôbec vstúpiť mladším generáciám do jeho ďalších kôl. Ich entuziazmus a činnosť, s ktorou prekonávali ťažké dedičstvo umlčania sociológie, by sme teraz veľmi potrebovali aj my mladší i tí celkom mladí.“ [Szomolányiová 1990: 382]

V samotnej sociologickej obci začalo tak čoraz intenzívnejšie pôsobiť generačné zoskupenie sociológov, plniace funkciu „ostrovčeka pozitívnej deviácie“ (M. Bútor), ktorý vyžaroval signály duchovnej obrody, prinášal niektorým sociológom nádej a u iných vyvolával strach a obavy. Proces diferenciacie sociologickej obce sa o krátky čas neodohrával iba na pôde teoretických a ideologických dialógov v rámci sociológie. Pôsobnosť mladej generácie sociológov prekročila hranice akademickej vedy a spoločenstva sociológov vtedy, keď sa listom prezidentovi ČSSR G. Husákovi pripojili k žiadosti slovenských spisovateľov o ukončenie trestného stíhania prof. M. Kusého a dr. J. Čarnogurského. Súčasne vyjadrili obavy z negatívnych tendencií, ktoré ohrozujú kvalitu života obyvateľstva a zhoršujú postavenie Československa vo svete. V liste zo 7. 9. 1989 konštatujú, že naša spoločnosť sa ocitla na rozhraní: buď nájde sily na podstatné štrukturálne spoločensko-ekonomické a politické zmeny, alebo definitívne vypadne zo spoločenstva vyspelých krajín.

Tento výsostne politický čin celkom zreteľne rozdelil sociologickú obec. Časť by bola privítala ostrejši zákrok proti mladým rebelom, druhá časť si uvedomovala

nebezpečenstvo takéhoto zákroku do vnútrovedných procesov s nepredvídateľnými následkami pre relatívnu autonómnosť sociologickej vedy. Aj to napomohlo tomu, že odmietnutie poslušnosti vládnucemu totalitnému systému sa stretlo s jeho neschopnosťou si túto poslušnosť vynútiť.

Aj keď väčšina sociologickej obce nebola pripravená na obdobný heroický čin výzvy totalite, viacerí svojimi postojmi na kompetentných miestach nepripustili, aby sa vyvodili voči mladším kolegom pracovnoprávne dôsledky.

Podarilo sa odvrátiť aj hrozbu, aby sa neuskutočnil II. zjazd slovenských sociológov pripravovaný celý rok na 26.–29. septembra 1989 v Martine. Rokovanie sociológov bolo veľkoryso programovo koncipované ako pluralitné stretnutie, ktoré umožní prezentáciu sociologických poznatkov vychádzajúcich z rozličných teoretických paradigiem a požadovalo k tejto pluralite demokratickú tolerantnosť. Obdobné procesy sa odohrávali aj na prebiehajúcim valnom zhromaždení SSS pri SAV.

Už pred jeho konaním došlo k akejsi predbežnej, tichej, ale faktickej rehabilitácii mnohých sociológov, nepreregistrovaných r. 1969–1970, prípadne odstavených od možnosti prevziať väčší diel zodpovednosti za činnosť sociologickej asociácie. Demokratickou formou tvorby kandidátky nového výboru všetkými členmi asociácie sa podarilo, aby najmä exponenti previerkových komisií z r. 1970 a s totalitným systémom úzko spojení sociológovia rezignovali na prácu vo výbore asociácie. To bolo niečo neobyčajne symbolické. Valné zhromaždenie SSS pri SAV zvolilo J. Pašiaka do jeho výboru a výbor ho zvolil za jedného z dvoch podpredsedov.

Podľa R. Roška [Roško 1990] konfrontácia totalitnej politickej moci s vedou, ktorá si osobuje právo na nezávislú reflexiu spoločenských procesov svojimi prostriedkami, a so sociológmi ako občanmi, ktorí majú právo na vlastný politický názor, naznačila, že táto politická moc je v agónii. V septembri 1989 sa sociológovia vyslovili nielen za zásadné systémové zmeny a prispeli ku kritickej analýze stavu spoločnosti, ale na svojom rokovaní v Martine vytýčili aj hlavné smery budúcej transformácie a modernizácie Slovenska, predovšetkým rozvojom občianskej spoločnosti. 17. november 1989 o 7 týždňov a sametovosť revolučnej systémovej zmeny v československej spoločnosti to potvrdili. Tak sa spájali osudy sociológie s demokratickou revolúciou v jej predvečer.

LADISLAV MACHÁČEK získal vedeckou hodnosť kandidáta sociologických vied roku 1968 v Sociologickém ústavu SAV. Byl dlouholetým vedoucím sekce mládeže Slovenské sociologické společnosti při SAV a v letech 1999 až 2000 předsedou této společnosti. Je šéfredaktorem časopisu Sociológia-Slovak sociological review a členem Rady vlády Slovenské republiky pro nevládní organizace. Jako vysokoškolský učitel a předseda Akademického senátu působí na FF UCM v Trnavě. Mezi jeho nejvýznamnější práce patří Občianska participácia a mládež (1996), Sociologické aspekty občianskej participácie a združovania mládeže (2000) a Kapitoly zo sociológie mládeže (2002).

Literatura

- Bútorová, Z. 1989. „Results of the Research of Scientific-popularizing Activity of the Members of Slovak Sociological Association“. *Sociológia* 21 (1): 88–101.
- Faltán, L. 1995. „Sociologický ústav – päť rokov existencie“. *Sociológia* 27 (3): 162–171.
- Hirner, A., V. Krivý, J. Schenk 1974. „Possibilities of Optimalization of the Social Control in a Socialist Enterprise“. *Sociológia* 6 (4): 336–357.
- Karásek, J. 1974. „Výchova a uplatnenie sa sociológov na Slovensku“. *Sociológia* 6 (4): 378–383.
- Keen, M. F., J. Mucha (eds.) 1992. *Eastern Europe in Transformation. The Impact on Sociology*. London: Greenwood.
- Pašiak, J. 1990. „The Sociology of Habilitations – a Conceptual Model“. *Sociológia* 22 (1): 1–13.
- Pašiak, J., L. Macháček 1998. „Sociológia na Slovensku: predpoklad alebo skutočnosť“. *Sociológia* 30 (1): 78–88.
- Roško, R. 1990. „II. zjazd slovenských sociológov a naša revolúcia“. *Sociológia* 22 (3): 223–241.
- Roško, R. 1984. „Possesive Aspect of the Material Living Conditions in Advances of the Workers and Intelligentsia“. *Sociológia* 25 (6): 618–631.
- Roško, R. 1995. „Pred tridsiatimi rokmi“. *Sociológia* 27 (3): 154–158.
- Roško, R. 1996. „Vízia spoločnosti a politikum modernizačného procesu“. *Sociológia* 28 (1): 21–31.
- Roško, R., J. Schenk 2000. „Sociologický Martin s odstupom desiatich rokov“. *Sociológia* 32 (2): 182.
- „Sociológia na Slovensku“. 1971. *Sociológia* 3 (2): 109–116.
- Szomolányiová, S. 1990. „History of the Origin and Formation of the Sociological Working Place of the Slovak Academy of Sciences“. *Sociológia* 22 (3): 367–382.
- Szomolányiová, S. 1995. „Metareflexia histórie SÚ SAV“. *Sociológia* 27 (3): 158–162.
- Turčan, L., E. Laiferová (eds.) 1997. *O kontinuitu a modernu*. Bratislava: SÚ SAV.
- Turčan, L., R. Klobucký 2000. „Ešte k martinskej konferencii“. *Sociológia* 32 (4): 382–385.
- Turčan, L., E. Laiferová 2002. „Štyri paradigmy slovenskej sociológie po februári 1948“. *Sociológia* 34 (2): 145–158.
- „Výskumný plán Sociologického ústavu SAV na roky 1971–1975“ 1971. *Sociológia* 3 (1): 82–83.
- „Zvýšiť spoločenskú efektívnosť marxistickej sociológie“ 1975. *Sociológia* 7 (1): 3–8.

K sociologii v období normalizace

PAVEL MACHONIN*

Sociology During the Period of Normalisation

Abstract: The author of this paper summarizes his personal experience and the experience of some of his colleagues who in 1967 carried out the first stratification and mobility survey in Czechoslovakia with the totalitarian "normalisation" 1969–1989. He divides the sociology of this period into five streams a) actively supporting normalisation, b) neutrally operating in the official institutions, c) persecuted by "Berufsverbot" or in other ways, d) actively operating in dissent, e) operating in exile. The paper refers on the base of personal memories prevailing to the stream c) and argues that mainly thanks to its activities the achievements of the domestic Czechoslovak sociology in the two normalisation decades were of some significance for knowledge of what was going on in society. The author depicts how the persecuted sociologists found jobs or at least some unofficial opportunities to participate in research mostly with the assistance of institutions of other professional orientations and of the social science institutes in Slovakia, but without assistance from the part of the official sociological institutions in the Czech Lands. Further on he describes the fates of the last spiritual child of the Prague Spring – the book "Czechoslovak Society" that – in spite of having been taken by the authorities out of bookshops and libraries and severely criticized by the normalisation ideologists – found its readers, reviewers and successors both at home and abroad.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 643–650

Ať už z ideologických hledisek posuzujeme československou sociologii šedesátých let jakkoli, zdá se nepochybné, že po odborné stránce se rozvíjela dosti svižně a že rychle doháněla úroveň mezinárodního sociologického bádání po stránce kvantitativní i kvalitativní.

Na tomto vývoji se, podobně jako v Polsku a Jugoslávii, víceméně družně a bez větších třenic podíleli marxističtí revizionisté a nemarxisté, jejichž společnými protivníky byli především odpůrci obnovení sociologie z řad stalinistů, kteří se považovali sami za ortodoxní (pravověrné) marxisty a ostatními byli pojmenováváni dobovým označením „dogmatictí marxisté“. K této problematice jsem se poměrně obsáhle vyjádřil již na interní konferenci, kterou v polovině devadesátých let uspořádal M. Petrusek na FSV UK, a později na konferenci Archivu UK k české vědě še-

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., Zelený pruh 24, 140 00 Praha 4, e-mail: machonin@tiscali.cz.

desátých let¹ [Machonin 2001]. Masový úder, který proti ní od samého počátku vedl normalizační režim, hlasitě a neurvale podporovaný skupinkou normalizačních společenskovědních aktivistů (včetně několika přeběhlíků) a sovětských „expertů“ na českou sociologii, je současně jedním z důkazů, jaký význam a váhu připisoval její úrovni a vlivu.

Živoření československé sociologie v letech normalizace se v nových, politicko-administrativními zásahy vytvořených podmínkách realizovalo v několika formách, lišících se navzájem podle kritéria v tomto období rozhodujícího, totiž podle vztahu k všeobjímajícímu normalizačnímu útlaku, a to v a) sociologii normalizační, b) sociologii neutrálně působící na půdě oficiálních institucí, c) sociologii postižené zákazem povolání nebo jinými způsoby perzekvované, d) sociologii spojené s disentem a e) sociologii exilové. Necháme-li sociologii normalizační, už jen pro její prakticky nulovou vědeckou úroveň a také pro obsahovou i formální nechutnost jejího působení, stranou pozornosti, můžeme konstatovat, že ve všech ostatních formách sociologický výzkum a bádání v jisté, danými podmínkami okleštěné podobě existovaly a že se českým a slovenským sociologům podařilo udržet alespoň základní personální, kvalifikační, informační a institucionální předpoklady pro znovuzrození po pádu normalizačního režimu. Jako vedoucí jednoho z relativně úspěšných sociologických pracovišť šedesátých let, kterého se dotkl likvidační a propagandistický nápor režimu snad nejvýrazněji, mám vlastních zkušeností a poznatků nejvíce z působení sociologie postižené zákazem povolání a publikace, popř. omezené ve svém působení degradací vědeckých pracovníků na nižší (subalterní) pozice ve skutečně nebo domněle méně významných institucích. (Tato forma existence sociologie v období normalizace současně dala rozhodující podnět pro vznik sociologie odbojné, spojené s disentem, a přispěla k výraznému kvantitativnímu i kvalitativnímu rozvoji sociologie exilové, i když nikoli všichni perzekvovaní tuto přímou aktivní formu odporu proti režimu zvolili.) Můj příspěvek do diskuse má proto podobu vzpomínání na problémy, které jsme řešili po zákazu nebo omezení oficiální sociologické činnosti, možná s několika částečně zobecňujícími postřehy. Opírá se o to, co jsem sám prožil, nebo o to, o čem mě lidé mně blízcí informovali, a nečiní si proto nárok na úplnost a přesnost obrazu, který o této smutné době vytváří. (Nemohu v něm bohužel reagovat ani na příspěvky účastníků kulatého stolu *Sociologického časopisu*, poněvadž jsem z objektivních důvodů neměl možnost se jej zúčastnit.) Nicméně mám pocit, že několik z takto vzniklých postřehů stojí za zaznamenání, už jen pro budoucí historiky československé a české sociologie, a zejména pro mladší a dnes už i mladší střední generaci sociologů, kteří neměli možnost se s touto problematikou seznámit ani z vlastní zkušenosti, ani z literárních zdrojů.

První otázkou, kterou nastolení normalizačního režimu před několik set sociologů, kteří byli existenčně postiženi likvidací pracovišť a výpověďmi, postavilo, bylo rozhodnutí, zda se rozloučit s vědeckou činností, nebo nikoli. Značná část z nich se rozhodla navzdory nepříznivým okolnostem v té či oné formě se dále na sociolo-

¹ Konferenci Česká věda a Pražské jaro (1963–1970) uspořádal Ústav dějin – Archiv UK v Praze 22.–23. listopadu 2000.

gickém výzkumu angažovat. Pro ty ona základní otázka další sociologické činnosti nabyla podoby, kde, u které instituce hledat útočiště. Mnoho z nich postupně našlo instituce, které jim k tomu poskytl příležitost buď přímým personálním začleněním nebo nějakou jinou formou podpory. Pozoruhodné je, že jen velmi omezené projevy solidarity jsme zaznamenali ze strany již normalizovaných specializovaných sociologických pracovišť i jejich jednotlivých pracovníků – sociologického oddělení ÚFS ČSAV a kateder sociologie na vysokých školách. Odtud přicházely spíše nepřátelské výpady ve formě „zásadových kritik“ sociologie 60. let, na počátku a v prvních cca třech letech normalizace pro „nedostatek třídnosti“, podporu reformních myšlenek Pražského jara a domnělé metodologické vady, ke konci normalizace pro údajnou zastaralost stratifikačních přístupů. Tyto texty psala pouze opravdu nevelká skupinka autorů, avšak až na případ jedné, nakonec tak jako tak věčně kontroverzní recenze se nikdo z oficiálních sociologických institucí neodhodlal tuto zničující „kritiku“ ani zmírnit. Stranou tu ponechávám i alibistické texty několika „provinilců“ z řad sociologů šedesátých let, které nejspíše sledovaly cíl usnadnit přežití jak sociologie jako vědního oboru, tak i jich samých na půdě oficiálních institucí. Normalizovaná Sociologická společnost nám „pomohla“ jediné tak hromadným zbavováním členství. Výjimky typu Linharta, Matějovského, Možného a jeho spolupracovníků, Musila, Roška, Řeháka (a jistě některých dalších), kteří se spoluprací s námi nevyhýbali, spíše toto pravidlo, alespoň z mého hlediska, potvrzují.

Pomoc však přišla ve značné míře od resortních výzkumných ústavů a jiných odborných pracovišť. Vznik pražské pobočky Československého výzkumného ústavu práce, složené v rozhodující míře z bývalých pracovníků Ústavu sociálně politických věd UK pod vedením V. Rollové, a prostor, který jí vytvořilo bratislavské vedení (zejména doc. Karabín), dočasné působení Ústavu pro výzkum veřejného mínění ještě pod starým vedením J. Zapletalové na počátku normalizace, praxe Výzkumného ústavu strojírenské technologie a ekonomiky, Výzkumného ústavu ekonomiky zemědělství a výživy, Výzkumného ústavu obchodu, Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů, zdravotnických ústavů, pedagogických ústavů ČSAV (vesměs v Praze), Útvaru hlavního architekta hlavního města Prahy, obdobných útvarů v Bratislavě a Ústí nad Labem, Domu techniky v Pardubicích a jeho pražské pobočky a jistě i řady dalších podobných institucí, ve velké většině vedených odborníky mimo sociologických disciplín, vyjádřily velmi markantně postoj mimoakademické odborné veřejnosti k perzekuci společenských věd. (Složitější to bylo na vysokých školách, kde se mnozí odborníci ochotně podíleli na stranicky a úředně nařízené likvidaci přednormalizačních kateder marxismu-leninismu a propuštění cca 60 % jejich revizionismem skutečně či domněle prolezlého personálu, jiní však vytvořením odborných společenskovědních pracovišť zase pomohli jeho části ve skromných podmínkách na fakultách přežívat.) Umísťování propuštěných sociologů, vytváření prostoru pro jejich práci, zadávání zakázek umožňujících rozvoj empirického zkoumání – takové byly formy projevu vstřícnosti ze strany odborných mimoakademických pracovišť. Mimořádnou podporu sociologům a prognostikům poskytl tělovýchovné podniky – Noc-tua, Technosport a Sportpropag a ÚV ČSTV (V. Kožíšek a J. Nekola). V osmdesátých letech rozvíjelo kontakty s perzekvovanými sociology a prognostiky brněnské eko-

nomické vysokoškolské pracoviště zabývající se odvětvími rozvoje člověka (Y. Střeková). Podle hesla „pod svícem bývá tma“ pomáhali vydatně i někteří pracovníci nově zřízených ústavů marxismu-leninismu (na počátku zejména A. Chyba), včetně celého kabinetu Ústavu marxismu-leninismu UK pro empirický výzkum (D. Holda, P. Kuchař, Z. Čermáková a další). Velkorysejší kontakty s československým i českým prognostickým ústavem ke konci normalizace byly již jasným potvrzením krize režimu. Stejněho druhu byla i jistě upřímná snaha části členů a vedení Sociologické společnosti ke konci normalizace projevit vůči nám, kacířům, dobrou vůli. Na konci tohoto výčtu chci podotknout, že zahrnuje ty případy kooperací, s nimiž měl osobní zkušenost autor těchto poznámek, popřípadě jednotliví pracovníci Ústavu sociálně politických věd UK, který až do jeho rozpuštění řídil. Samozřejmě další perzekvovaná pracoviště mají své obdobné zkušenosti, takže moje svědectví neaspiruje na úplnost. (Vzpomínám si např. na občasnou výměnu vzájemně si podobných zkušeností s rovněž perzekvovaným olomouckým sociologem F. Koudelkou.) Ale každý dobrý skutek stojí za zaznamenání.

Jistě pak stojí za zapamatování a možná i analýzu diferencovaná zkušenost perzekvovaných sociologů s určitou lhostejností sice normalizovaných, ale zase ne až tak personálně obměněných specializovaných sociologických institucí na jedné straně a se vstřícností odborně orientovaných pracovišť různých oborů na straně druhé, stejně tak jako mimořádně aktivní a významná pomoc slovenských pracovišť českým sociologům a brněnských pracovišť sobě navzájem i sociologům pražským. Zajímavým poznatkem také je, že valná většina sociologů, kteří po roce 1970 přešli na jiná pracoviště, se dokázala zadaptovat na novou problematiku a dosáhla v ní jistého stupně odbornosti a, jednoduše řečeno, udělali i mimo sociologii nebo v jejích nových aplikacích kus poctivé práce.

Druhým okruhem problémů, kterého se chci dotknout, je příspěvek k přehledu prací vykonaných v době normalizace perzekvovanými sociology tak, jak si je pamatují většinou z vlastní zkušenosti.

Výzkumy, kterých jsem se zúčastnil, navazovaly zprvu na sociologické šetření vertikální sociální diferenciace a mobility z roku 1967, na jehož bázi jsme napsali knihu *Československá společnost* [Machonin et al. 1969]. Již její vydání v roce 1969 – kde jinde než v Bratislavě, za pomoci řady slovenských přátel i zcela nových ochotných a statečných spolupracovníků v nakladatelství Epoque (J. Lipták) – bylo prvním krokem pololegální až ilegální vědecko-odborné aktivity. Rozeslání potřebných výtisků (pomocí americké ambasády) a anglicky psaného summary do zahraničí, sdělení o jejím obsahu, uveřejněné Strmiskou, Vavákovou a Kendem ve Francii, Gellnerem v Anglii, Šafářem na Sociologickém kongresu ve Varně, mnou v článku v *American Journal of Sociology* [Machonin 1970], Lipsetem, Connorem, Krejčím, maďarskými sociology Kolosim a Robertem a patrně i jinými sociology, zajistilo informovanost zahraniční veřejnosti o tomto posledním sociologickém „plodu“ Pražského jara.² Podobně působila i první část nákladu, kterou si koupili zainteresovaní lidé v Česku

² Za nejrozsáhlejší z těchto ohlasů lze považovat zejména [Krejčí 1972; Connor 1979; Kende, Strmiska 1972].

i na Slovensku, ještě než stačili normalizátoři stáhnout zbytek z knihkupectví a veřejných knihoven. Přednormalizační vedení a vědecká rada Univerzity Karlovy, zejména péči prorektora Levita a kvestora Poláka, se odvážně postaralo o udělení ceny UK autorskému kolektivu tohoto díla. V roce 1991 ocenilo pražské zasedání Mezinárodního výboru pro sociální stratifikaci a mobilitu Mezinárodní sociologické asociace hlavně opět totéž dílo volbou autora tohoto textu svým čestným prezidentem, a to za průkopnickou činnost ve výzkumu sociální stratifikace. (Mimochodem, dodnes nenapadlo žádné vydavatelství u nás, že by tuto první práci pojednávající o sociální stratifikaci ve státně socialistické společnosti mohlo připravit pro druhé vydání: o státním socialismu většina sociologů referuje na úrovni apriorně využívaných hyperkritických, v menším počtu případů naopak apologetických mýtů, zatímco podstatná informace o tom, jaký skutečně byl, zůstává utajena, ostatně tak, jak si to normalizační režim přál.³) V jednom z posledních čísel *Sociologického časopisu* pod redakcí I. Dubské vyšlo alespoň velmi obsažné summary napsané M. Petrusem [Petrusek 1969]. To bylo znovu publikováno po roce 1989 [Petrusek 1990].

Do téže souvislosti patří i upozornění, že V. Rollová editovala v roce 1972 v Československém výzkumném ústavu práce ve dvou dílech důkladné mobilitní analýzy čerpající rovněž z dat výzkumu z roku 1967, jež jsme nestačili zpracovat koncem šedesátých let [Rollová a kol. 1972]. Podílel se na nich celý velký tým, někteří jeho členové pod krycími jmény. (Podobně zajistil alespoň anonymní účast několika proskribovaných sociologů M. Petrusek při vydání Malého sociologického slovníku v roce 1970.) Na velkou a dosti dlouhodobou spolupráci s ČSVÚP a jeho pražskou pobočkou navazuje dále zejména významný výzkum sociální struktury a mobility na úrovni podniku (AZNP Mladá Boleslav) před technologickou přestavbou a po ní, rovněž pod vedením V. Rollové.

Druhým opěrným bodem vedle Čs. výzkumného ústavu práce se stal Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV, kde pod vedením J. Zapletalové a B. Jungmanna bylo uskutečněno několik vcelku seriózních cílených výzkumů s některými badatelskými prvky. Zdá se mi, že již téměř od svého počátku tato spolupráce, brzo přerušena jeho zrušením a vytvořením ÚVVM a jeho podřízením formálně Federálnímu statistickému úřadu, fakticky však ÚV KSČ, se prolínala s činností oddělení komerčních výzkumů při podniku ČTV Noctua (později Technosport Vlašim), kde jsem působil od roku 1970 do roku 1974 spolu s historikem Z. Deylem, při stále spolupráci s M. Bártou a příležitostnou spoluprací B. Jungmanna, J. Večerníka, J. Alana, J. Linhartu, H. Jarošové a několika dalších renomovaných sociologů a odborníků z jiných oblastí. (Do Noctuy jako organizace vysokoškolského sportu jsem se dostal na doporučení profesorů Chyby a Holého z ČVUT.) Na této bázi jsme uskutečnili několik slušných monografických i reprezentativních cílených výzkumů a napsali a odevzdali zadavatelům řadu (nejméně 10) objemných výzkumných zpráv. Byly to práce zejména z oblasti sociologie města a bydlení, cestovního ruchu, rekreace a dovolených, dopravy ve městě, životního stylu (o něm jsme napsali hned na počátku

³ V nevelkém nákladu vyšla jen stručná rekapitulace základního obsahu této práce, doplněná následnou analýzou z nových hledisek [Machonin 1992].

70. let pod patronací V. Ronisové z Ministerstva práce a sociálních věcí na svou dobu docela pěknou, bohužel nevydanou monografií), apod. Pozoruhodné je, že data z výzkumu bydlení jsme spolu s L. Šilhánovou byli s to zpracovat do dosti zajímavé prognózy potřeby výstavby bytů, která patrně byla jedním z materiálů, které ovlivnily pokračování v kvantitativně rozsáhlé bytové výstavbě. Ještě na půdě Technosportu, kam jsem na doporučení bývalých kolegů z vysokých škol přijal prognostika M. Zemana, jsme zahájili soustavnou práci na prognóze a komplexním empirickém výzkumu tělesné kultury pro ÚV ČSTV, který přinesl své plody později, až na půdě Sportpropagu. Má účast v této činnosti byla přerušena administrativním zásahem, objednaným StB a podpořeným předsedou ÚV ČSTV, uskutečněným pak Výborem lidové kontroly. Z Technosportu jsem byl propuštěn a udržoval pak kontakty s mým bývalým pracovištěm (do jehož čela jsem navrhl M. Zemana) zejména prostřednictvím M. Bárty.

M. Zeman a jeho kolega ekonom B. Prouza mi pomohli najít místo v Drůbežnictví Xaverov (později Drůbežářském průmyslu), a to ve šlechtitelské stanici v Chrustenicích u Berouna, později v Praze. (Mimochodem, tamní drůbežníci se mě dokázali proti pražské StB zastat.) V Drůbežářském průmyslu jsem působil až do odchodu do starobního důchodu v roce 1987. Pro dané téma je zajímavé snad jen poznamenat, že poznatky ze sociologické a prognostické metodologie jsem mohl uplatnit alespoň při předvídání reprodukčních cyklů drůbeže a její distribuce do užitkových chovů a tím i k plánování její produkce a odbytu. Fakt, že jsem byl při odchodu jmenován zasloužilým pracovníkem Drůbežářského průmyslu, je dalším dokladem pro oprávněnost mého tvrzení o adaptabilitě sociologů na měnící se podmínky.

Z hlediska sociologie je zajímavé, že jsme spolu s M. Bártou a dalšími pokračovali ve výzkumu tělesné kultury. V té době začínaly již určité spory uvnitř Sportpropagu, které předznamenávaly rozdílné generační i ideologicky podmíněné názory na pojetí sociologického výzkumu i rozdílné představy o míře radikalismu v taktice vůči stávajícímu politickému systému. Výzkum tělesné kultury jsme za pečlivě utajené spolupráce s B. Holdou, P. Kuchařem et al. dokončili a jeho výsledky pod krycími jmény publikovali a posléze již po listopadu 1989 prezentovali v podobě racionální alternativní prognózy jejího vývoje. V letech 1988 a 1989 jsem již za přispění M. Toddlové a ředitelky V. Hrnčířové působil pod svým jménem na dohodu jako externí spolupracovník Českého prognostického ústavu na prognózách vývoje České republiky. V roce 1987 se většina členů našeho někdejšího týmu sešla u příležitosti mých šedesátin, k nimž také několik významných českých sociologů sepsalo podnětný sborník [Texty 1987]. Zmiňuji to hlavně proto, že v souvislosti s tímto setkáním došlo k vyjasňování teoretických a ideově politických pozic uvnitř týmu, jehož kompromisní výsledek byl uveřejněn v *Sociologickém časopise* [Alan et al. 1990]. Tehdy dosažený relativní konsensus, stejně jako shoda projevená v kolektivním materiálu k analýze a prognóze sociálního vývoje Československa, který jsme pro Sociologické fórum redigovali společně s J. Musilem [Sociologický časopis 26: 4], měly pak jistý, byť jistě nikoli rozhodující vliv na další vývoj české i slovenské sociologie v devadesátých letech 20. století.

I když viděn očima jen jednoho, byť permanentně zúčastněného sociologa, vypadá vývoj sociologického výzkumu, jehož se zúčastnila zmíněná část perzekvovaných sociologů, jako kvantitativně dosti rozsáhlý, z hlediska výběru problematiky nikoli nezajímavý a po metodologické stránce do jisté míry udržující standardy, dosažené koncem šedesátých let. Samozřejmě, chyběly kontakty se zahraničím a možnost soustavného teoretického studia (už jen z důvodů časových – vydělávat si na chleba také vyžadovalo dosti soustředěné úsilí). Nicméně tu a tam se stal nějaký zážrak – byl jsem např. jedním z prvních, ke komu pronikla soustředěná informace o fenomenologické sociologii a s ní spřízněných alternativních proudech. Možnost rozsáhlých reprezentativních šetření na bázi náhodného výběru zůstala jen oficiálním institucím – šetření FSÚ z let 1978 a 1984 se konala pod bdělým dohledem normalizátorů a R. Roškovi aj. Linhartovi, popř. A. Matějovskému se podařilo – přes uskutečněné konzultace – ovlivnit jejich obsah jen do jisté míry. Ostatní výše zmíněné výzkumy se konaly na základě kvótních výběrů. Při šetřeních tělesné kultury se povedlo vylepšit standardy metod, technik a poznávacích přínosů kvalitativních výzkumů. Podobné dílčí výsledky byly dosaženy úsilím i jiných sociologů vyhoštěných „berufsverbotem“ z oficiálního působení v oboru. Celkem tedy nic světoborného, ale ve srovnání s oficiální sociologií zhruba do poloviny osmdesátých let docela slušný výkon. Jeden z příspěvků k verifikaci představy, že lidský duch je přece jen obtížné potlačit. V druhé polovině osmdesátých let se mladším sociologům, kteří na půdu této disciplíny vstoupili až v letech sedmdesátých nebo i později, někdy i za pomoci chytřejších a předvídavějších normalizátorů, podařilo navázat užitečné mezinárodní kontakty a rychle zvýšit sociologickou kvalifikaci na úroveň odpovídající historickému posunu vývoje světové sociologie. Pár přeživších sociologů dnešní staré a starší generace se pokusilo v průběhu devadesátých let své manko se střídavými úspěchy dohánět. Ať už to však dopadlo jakkoli, patří patrně k jejich povinností vydat osobní svědectví o předchozí etapě, dokud je ještě čas.

PAVEL MACHONIN působil v období 1958–1970 jako vědecký pracovník a posléze ředitel Ústavu sociálně politických věd Univerzity Karlovy. Podílel se na aktivitách, které vedly k obnově české sociologie. Vedl tým, který v roce 1967 uskutečnil první stratifikačně mobilní výzkum státně socialistické společnosti, jehož výsledky byly publikovány v knize „Československá společnost“ v roce 1969. V období normalizace byl vyloučen z oficiální vědecké a publikační činnosti. Po roce 1989 působil opět na Karlově univerzitě a později v Sociologickém ústavu AV ČR. Inicioval a vedl řadu větších výzkumných projektů, často v mezinárodní kooperaci. V šedesátých a devadesátých letech dvacátého století a na počátku tohoto století publikoval doma i v zahraničí řadu knih a odborných statí, zabývajících se problematikou sociální struktury a jejích proměn, teorií modernizace a společenských elit.

Literatura

- Alan, J., B. Jungmann, P. Machonin, M. Petrusek, R. Roško, Z. Šafář a J. Večerník 1990. „Československá společnost po dvaceti letech“. *Sociologický časopis* 26 (3): 129–145.
- Connor, W. D. 1979. *Socialism, Politics and Equality: Hierarchy and Change in Eastern Europe and USSR*. New York: Columbia University Press.
- Kende, P., Z. Strmiska 1972. *Egalité et inégalités en Europe de l'Est*. Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques.
- Krejčí, J. 1972. *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia*. London: Macmillan.
- Machonin, P. 1970. „Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia“. *American Journal of Sociology* 75: 725–741.
- Machonin, P. 1992. *Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968*. Praha: Karolinum.
- Machonin, P. 2001. „Renesance sociologie a výzkum československé společnosti v roce 1967“. Pp. 275–280 in Zilynská, B., P. Svobodný (eds.). *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970)*. Praha: Karolinum.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- Petrusek, M. 1969. „Sociální stratifikace československé společnosti (Shrnutí výsledků empirického šetření)“. *Sociologický časopis* 5 (6): 569–590.
- Petrusek, M. 1990. „Sociální stratifikace československé společnosti 1967. Resumé knihy ‚Československá společnost‘.“ *Sociologický časopis* 26 (3): 146–167.
- Rollová, V. a kol. 1972. *Sociální a profesijní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR 1 a 2*. Bratislava: ČSVÚP.
- Sociologický časopis* 26 (4) 1990, zvláštní číslo věnované souboru sociologických analyticko-prognostických studií z přelomu let 1989/1990.
- TEXTY k 6. 6. 1987. Praha, Bratislava: 1987.

Sociologie práce a průmyslu v letech 1965–1989

JITKA HAVLOVÁ
OTO SEDLÁČEK

The Sociology of Work and Industry 1965–1989

Abstract: This article presents a synopsis of the development of the Czech sociology of industry between 1965 and 1989. It briefly describes the reconstitution of this sociological sub-discipline in the context of the renewal of Czech sociology in the second half of the 1960s. In the main section of their text the authors survey the activities of various institutions that focused on the sociology of industry after the 1968 Soviet invasion and look at the subsequent 'normalisation' (de facto the politically motivated liquidation) of the Czech social sciences and sociology. As part of the political reprisals against reform-minded sociologists, many of them were not allowed to continue their professional careers at academic institutions, such as the universities or at the Academy of Sciences, and they frequently chose to re-focus on the politically less prominent field of industrial sociology. The article concentrates on those non-academic institutions where it was possible to conduct work in the field of industrial sociology: the Institute for Research on Engineering Technology and Economics (VÚSTE), the Institute for Social Analysis (ISA), and some other worksites that existed as branches of research institutes subordinate to different specialised ministries. The authors provide brief descriptions of the main research projects carried out by Czech industrial sociologists in the 1970s and 1980s, an outstanding example of which was the project on non-material working conditions, conducted by the Czechoslovak Institute for Research on Work and Social Issues (ČSVÚPSV) and comprising seven sub-projects. The authors also offer a more detailed study of the research projects conducted at the Institute for Social Analysis, such as the socio-economic analysis of one industrial district in northern Bohemia severely affected by an extreme concentration of heavy industry.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 651–664

Značný rozmach v letech 1965–1989 zaznamenala jak na akademických, tak neakademických pracovištích problematika sociologie práce a průmyslu. Je nad rámec této stati zaznamenat tak tematicky rozsáhlou a rozmanitou oblast činnosti v celém jejím rozsahu, a omlouváme se proto těm, které jsme opomenuli. Nebyl v tom žádný úmysl.

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Oto Sedláček, CSc., Vražkov 39, 413 01 Roudnice nad Labem, e-mail: ouvrazkov@email.cz.

Obnova sociologie průmyslu v 60. letech

Jak teoretická, tak výzkumná činnost se v 60. letech soustřeďovala zejména na Vysokou školu ekonomickou, kde bylo v roce 1965 otevřeno první dvouleté postgraduální studium „Ekonomická sociologie a psychologie“, jímž prošlo asi 100 studentů rekrutujících se z pracovníků ústředních institucí (ÚV KSČ, ÚRO, KNV), ale také z řad řídících špiček průmyslových podniků a zaměstnanců různých vzdělávacích institucí. Toto studium organizovali Jaroslav Kohout a Jaroslav Kolář. V té době publikoval Jaroslav Kohout svou disertační práci nazvanou *Psychologie a sociologie v ekonomické praxi* [Kohout 1966], která vzbudila široký zájem. Také je znám jejich první empirický výzkum v pardubické Tesle, který se zabýval fungováním sociálního systému podniku.

Jiným zajímavým pracovištěm byla Fakulta strojní Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni. Zde již před rokem 1965 existovala neoficiální spolupráce s plzeňskou Škodovkou – na jejíž tradice v oblasti sociologického a psychologického výzkumu z předválečných let navazoval prof. Vladimír Čech se svým kolegou Eduardem Juklem. Prof. Čech své bohaté zkušenosti později využil v publikacích, které v roce 1972 vydal Institut pro sociální analýzu (ISA) Pardubice: v práci věnované historii české průmyslové sociologie (společně s E. Juklem) [Čech, Jukl 1972] a ve studii *Inženýři v průmyslovém podniku* [Čech 1972]. Také na filozofických fakultách v Praze (zde přednášela Jitka Havlová) a Brně (Mojmír Hájek) byla obnovena výuka sociologie práce a průmyslu.

Výuka sociologie probíhala v rámci různých semestrálních kurzů a dílčích přednášek i na vysokých školách technického zaměření. Asi v roce 1964 provedla skupina pracovníků ČVUT vedená prof. Bedřichem Weinerem zajímavý výzkum brigád socialistické práce v ČKD.

S ustavením Sociologického ústavu ČSAV v roce 1965 vzniklo i oddělení sociologie práce, průmyslu a pracovních skupin, které vedl Dragoslav Slejška. Zde vznikla pod názvem *Institucionální a pospolitní vztahy v procesu identifikace člověka se závodem* [Slejška et al. 1967] první studie, která tvořila teoretický základ pro řadu empirických ověřování.

Model byl ověřován v průmyslových podnicích, např. v prachovické cementárně, čokoládovně Modřany, Tesle Vrchlabí a před koncem ústavu v roce 1969 v Tesle Rožnov pod Radhoštěm. Výsledky těchto výzkumů byly publikovány v edici „Studie ČSAV“.

Na formulování teoretické studie a jejím ověřování se postupně podíleli pracovníci oddělení D. Slejška, Rudolf Battěk, Jiří Blucha, Libuše Háková, Marie Urbanová, Oto Sedláček a Vladimír Herstus. Na terénních šetřeních se podílela řada studentů sociologie FF UK a UP Olomouc.

Neměli bychom zapomenout ani na aktivity v období tání společenského direktivního systému. Řada sociologů práce a průmyslu se zúčastňovala, ať již prostřednictvím studií nebo přímo, prací v různých komisích zabývajících se možnostmi zavedení ekonomické demokracie prostřednictvím participace pracovníků na ří-

zení. Na podnicích se tvořily „Rady pracujících“, pro něž byla organizována poradenská činnost a také byly objektem výzkumu. Některé studie byly publikovány v zahraničí ještě po pádu Pražského jara.

Sociologie průmyslu na resortních ústavech po roce 1969¹

Likvidace akademických pracovišť měla zajímavý dopad v oblasti aplikované sociologie práce a průmyslu na neakademické půdě. Oborové ústavy, zpravidla ekonomické či technicko-ekonomické, které měly vytvořeny sociologická pracoviště již v 60. letech, nyní absorbovaly řadu sociologů propuštěných z vysokých škol i Akademie věd, což mělo za důsledek rozšíření a zintenzivnění jejich činnosti. Jde zejména o Výzkumný ústav strojírenské technologie a ekonomiky (VÚSTE), Technicko-ekonomický výzkumný ústav hutnictví (TEVÚH), Výcvikové středisko energetiky ČEZ (VSE ČEZ), Výzkumný ústav ekonomiky hornictví, Ústav silniční a městské dopravy, ale také Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí se sídlem v Bratislavě (ČSVÚPSV), a řadu dalších např. v potravinářském nebo spotřebním průmyslu. Vznikla také skupina komerčních pracovišť provádějících sociologické expertízy za úplatu.

Tato pracoviště ve svém celku produkovala velké množství literatury v podobě výzkumných zpráv, sborníků, projektů, prognóz apod. I když tato činnost byla z hlediska metodického řešení značně heterogenní, bylo možno z výzkumných zpráv čerpat validní data charakterizující některé obecné souvislosti i specifika sociálních vztahů v průmyslu.

Pracoviště orientovaná na aplikovaný výzkum měla v této době jednu výhodu, nepodléhala tolik ideologickému tlaku a navíc mnozí „kapitáni“ státního průmyslu, který se čas od času potýkal s různými ekonomickými problémy (několikrát opakované tzv. „nové soustavy řízení národního hospodářství“), hledali cesty, jak z problémů vybřednout, a jednu ze záchranných cest viděli v aplikaci psychologických a sociologických poznatků.

Vzhledem k širokému záběru působnosti těchto pracovišť není možné se v této stati zabývat jejich veškerou činností, zejména vezmeme-li ještě v úvahu produkci celé dlouhé řady podnikových sociologů. Zaměříme se proto pouze na hlavní pracoviště.

¹ Tato a následující části článku čerpají z příspěvku Dragoslava Slejšky a Jitky Havlové „K vývoji mimoakademické sféry sociologie práce a průmyslu v sedmdesátých a osmdesátých letech“ [Slejška, Havlová 1991].

Sociologie průmyslu na VÚSTE

V odboru VÚSTE zaměřeném na vztah člověka a práce se významně uplatnil sociologický a sociálně-psychologický přístup k problematice sociálních vztahů ve strojírenství. Výzkumná práce pro jedno (ale zato nejrozšířenější) průmyslové odvětví vyplývala z charakteru zastřešující ministerské organizace, ale nebyla dogmatem. Vlastní výzkum se totiž pohyboval ve dvou rovinách: nejen jako práce v konkrétních podnicích, ale také jako zobecňující výzkumné studie k teoretickým tématům, jako je rozvoj kreativity v podnicích, sociální souvislosti automatizace a pracovní skupiny v těchto podmínkách, metodika sociální analýzy a projektování. Tyto studie byly zpracovány většinou v rámci Státního programu ekonomického výzkumu pro CSVÚPSV Bratislava a další instituce.

V prvním období se toto pracoviště ve VÚSTE věnovalo přednostně (v návaznosti na předchozí činnost ve zrušeném Institutu poradenství) problematice špičkového řízení podniků.

Byl vypracován a na deseti výzkumech ověřen model SEPIMO (sociální ekvifinalita, participace, interakce, motivace, odolnost – Antonín Rašek).²

Výzkumy i sekundární analýzy k této akci objevily celou řadu paradoxů, příznačných pro existující systém řízení. Jen menšina špičkových řídicích pracovníků podniků v 70. letech měla vysokoškolské vzdělání, zatímco členů KSČ bylo 60 %. Slabými místy jejich řídicí činnosti byl nedostatečně kritický přístup k sobě i k druhým, malá kulturnost chování, jednoznačná převaha operativního řízení a rutiny nad koncepční činností, nedostatečná delegace funkcí. Přitom stupeň aspirací na řídicí funkce byl značně nízký. Tato a další zjištění byla de facto kritikou nomenklatury. Je zajímavé, že zadavatelé je brali na vědomí bez námitek, ale také bez úsilí o praktické zajištění sociotechnických návrhů.

Dalšími tématy byly vedle zpracovaných a ověřených metodik analýzy sociálního klimatu v podniku (Ivan Fišera, A. Rašek, Miloš Albrecht) sociální souvislosti inovačních procesů, zejména dopad automatizace na strukturu pracovníků, změny v obsahu pracovních činností, posuny prestiže, výběr a příprava pracovníků a nároky na pracovní prostředí. Od vymezení teoretických východisek se přes empirická šetření a interpretaci jejich výsledků dospívalo až k závěrům týkajícím se sociologických parametrů technologických změn a k modelům sociotechnických programů pro podobné procesy (J. Havlová, Miloš Mudra, Jiřina Kollmannová). Vedle toho se v teoretické i sociotechnické rovině zkoumala kreativita řídicích procesů s následným výchovně-vzdělávacím programem pro řídicí pracovníky (Ivan Fišera, Blanka Doktorová), socioprofesi potenciál lokality ve vztahu k průmyslovým podnikům (J. Havlová, Radek Uhlíř), sociologická interpretace odměňování a jeho forem, zejména ve vztahu k vědeckotechnickému rozvoji (Svatopluk Kostecký, Ludmila Šimková), ergonomická problematika pracovišť a měření jejich parametrů (Olga Kunová, Ivan Kašpar, Jan Hlíňák).

² K modelu SEPIMO srov. příspěvek A. Raška na s. 681–685 tohoto čísla SČ (pozn. red.).

Posledním rozsáhlým výzkumem, ve kterém se interpretace empirických výsledků dopracovala k obecným závěrům, bylo šetření pracovních skupin v automatizované výrobě (Ivor Krátký, D. Slejška, A. Rašek, Lubomír Brokl, Martina Klicperová, Jiřina Portová). Tento výzkum srovnáním skupin z konvenčních a automatizovaných pracovišť doložil pro automatizovaná pracoviště ambivalenci odcizující stereotypie a potřeby vniknout do základů technických procesů. Zvýšené neformální komunikace zde upevňují skupinovou soudržnost, která je zaměřená kriticky k řadě faktorů práce, zejména k systému řízení. Vedoucí se do relativně příznivých mezilidských vztahů dělníků nejen nezačlenili, ale ani je nedokázali reflektovat. Faktorová analýza prokázala kriticky generovanou valorizaci těch hodnot, které se seskupily ve faktorech „společnost a seberealizace“ a „optimální podmínky práce“, zatímco u faktoru „člověk a pracovní skupina“ byla naopak zjištěna tendence k saturativní devalorizaci.

Specifickou oblastí činnosti sociologického pracoviště VÚSTE byla účast na komplexních modernizacích, spojených se zaváděním automatizace (TOS Hostivař, Motorlet Jinonice), kde se souběžně s přípravou technických, technologických a ekonomických změn prováděla odpovídající sociologická analýza a zpracovával návrh na řešení sociálního systému. Komplexní přístup a systémová humanizace technologických inovací byla v té době, dokonce nejen v našich podmínkách, unikátem přijímaným se zájmem i v zahraničí. Pravdou ovšem je, že realizace připravených projektů nikdy nebyla v uvedených podnicích dokončena, a to nejen pro obvyklé objektivní příčiny, jako je nedostatek finančních prostředků, ale také pro důvody zcela subjektivní, pro nezáměr a technokratickou omezenost vrcholového vedení podniků.

Sociologie průmyslu na jiných resortních ústavech

Z ostatních oborových pracovišť je třeba vyzvednout pozoruhodné výzkumy ostravského Výzkumného ústavu hutnictví železa (Jiří Bláha, Zdeňka Kaňáková a další), které byly opakovány v pětileté periodicitě. Porovnání časových řad spokojenosti s faktory pracovního prostředí a hodnotových důrazů na ně umožnilo vyvodit tyto trendy: ve druhé polovině 70. let klesala spokojenost s tak významnými faktory, jako je výše výdělku, řízení a organizace práce nebo pochopení nadřazených pro osobní zájmy pracovníků, a současně sílily hodnotové důrazy na tytéž faktory. To znamená, že nespokojenost vyvolávala hodnotově podloženou kritiku. V první polovině 80. let dissatisfakční trend pokračoval, ale trend posilování hodnotových důrazů se lámal, nastoupilo jejich oslabování. Kritiku nahrazovala indiferentnost. Došlo k nepříznivému zlomu směrem k rezignační devalorizaci pracovních hodnot. To byl jeden z ukazatelů slabosti systému a indikátor přibližující se nutnosti systémového zvratu.

Řada zajímavých výzkumů vznikla také ve Výcvikovém středisku energetiky ČEZ, kde existovalo specifické psychologické a sociologické pracoviště. Psychologické pracoviště bylo zaměřeno na zjišťování pracovní způsobilosti operátorů energetických bloků. Sociologické pracoviště zmapovalo prakticky všechny existující

elektrárny v Čechách. Výzkumy byly zaměřeny jednak na specifické variabilní pracovní prostředí a důsledky práce v nepřetržitém pracovním procesu, vliv dvanácti-hodinových pracovních směn na rodinné vztahy, trávení volného času, problémy odpočinku a spánku.

Pracoviště VSE ČEZ spolupracovalo s odbornými katedrami Filozofické fakulty UK. Na výzkumech v energetice se nejvíce podíleli sociologové Jaroslav Dostal, Zdeněk Janata, O. Sedláček, Jiří Buriánek a Pavel Kuchař.

Pozornost zasluhuje i celá řada dalších výzkumných akcí odvětvových a oborových ústavů. Vyjmenujeme jen některé:

- *Sociální souvislosti technického rozvoje v hutnictví železa* (TEVÚH: Igor Tomeš, J. Blucha),
- *Efektivita sociálního rozvoje pracovních kolektivů podniků* (TEVÚH: I. Tomeš),
- *Sociální pozice a role řídicího pracovníka ve stavebním podniku* (Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví: Jiří Chlumský),
- *Sociologické problémy pracovních skupin ve stavební výrobě* (tentýž ústav: Magala),
- *Sociální systém dopravního podniku a dopravních závodů* (Ústav silniční a městské dopravy: Jiří Břeh).

Výzkum Pracovní podmínky nehmotné povahy

Pro mimoakademickou sféru průmyslové sociologie byla charakteristická intenzivní kooperace mezi pracovišti. Jako zvlášť významný příklad uvádíme z první poloviny 70. let sérii akcí zahrnutou do komplexního výzkumu *Pracovní podmínky nehmotné povahy*. Výzkum byl koordinován prof. Antonínem Jurovským z ČSVÚPSV Bratislava. Kromě tohoto ústavu byl do něho zapojen TEVÚH Praha a ISA Pardubice a později i Institut poradenství.

Výzkum lze označit za jeden z nejpozoruhodnějších pokusů o spojení aplikovaných a základních přístupů v dějinách československé sociologie vůbec. Proto věnujeme zajímavým výsledkům jednotlivých akcí větší pozornost:

- a) *Štýly vedenia ľudí pri práci* (ČSVÚPSV: Gabriel Špendla). Tato složka výzkumu doložila, že dvě třetiny vedoucích preferují demokratický styl řízení a současně více než polovině jejich podřízených se jeví styl řízení jako autoritativní. Čtyři pětiny z nich posuzovaly svého vedoucího jako preferujícího problémy výroby a zanedbávajícího lidskou stránku práce. Jako řada jiných, také tento výzkum testoval demokratický styl řízení, spojený s organizačními schopnostmi a odbornými znalostmi, jako předpoklad utváření efektivnějších pracovních skupin, současně však naznačil určitou ambivalenci: při vyšší účasti členů na rozhodování dosahovala skupina lepších výrobních výsledků, lepších sociálních vztahů a větší sociální angažovanosti, v opačném případě byla vyšší disciplína a iniciativa v soutěžení. Dodatečná analýza ukazuje, že zde intervenoval faktor kvalifikace: vyšší v prvním případě, nižší ve druhém.

- b) *Účast pracujících na řízení* (ČSVÚPSV: Jan Škaloud). Mezi základní a sociotechnicky nosné výsledky zde patřilo zjištění vysokých korelací ve vztazích vzdělání – kvalifikace – participace – inovace. Participační manko bývá citelné zejména na kvalifikačně náročných pracovištích a při zavádění moderních inovací. Předložený model opatření byl zaměřen např. na práci s připomínkami, veřejnou kontrolu, důsledky pro řízení, participativní přístup nadřízeného, komunikační a informační vazby i organizační formy účasti na řízení.
- c) *Soužití pracovníků v závodech* (ISA: D. Slejška, Jana Chlěbcová, V. Herstus a další). Tato složka programově navazovala na podnikové výzkumy vztahů práce – skupina – závod, které ve druhé polovině 60. let realizovalo oddělení pro výzkumy práce a pracovních skupin v Sociologickém ústavu ČSAV. Zaměřila se především na homeostatické řešení řady dynamizujících ambivalencí v těchto vztazích: soudržnost – názorová a zájmová pluralita členů skupin, konfliktnost – vzájemné pochopení při řešení konfliktů, vztahy vnitroskupinové – meziskupinové, vztahy horizontální – vertikální, skupina – závod, stereotypizace – dynamismus, odstup – přátelský přístup nadřízených. Soužití pracovníků bylo koncipováno jako specifická sociabilní hodnotová dominanta utvářející se samostatně vedle výrobně-ekonomických vztahů, ale přitom se s nimi prolínající.

Byl akcentován spontánní charakter řešení příslušných rozporů. Organizační činnost má tento charakter maximálně respektovat, neprejudikovat cesty utváření skupinově pospolitních vztahů. Byl předložen nárys takového organizačního uspořádání, které by vylučovalo manipulativní pokusy tohoto druhu. Současně byl analyzován prostor sociabilně výchovného a sebevýchovného působení i prostor společenského života a zájmové činnosti na závodech.

- d) *Společenské determinanty výdělků* (ISA a později Institut poradenství: Miroslav Flek, Jiří Pellar, Jaroslav Paulovič, Věra Haberlová, Jiří Horina a další). I tato složka navázala na řadu podnikových výzkumů dané problematiky, které již dříve realizovala ISA. Ve světle všech těchto výzkumů vystupuje mzda jako médium, skrze které se konkretizují vztahy mezi pracovníky a pracovní organizací. Materiální stimuly jsou styčným bodem zájmů státu, podniků a jednotlivců. Současně lze odměnu za práci interpretovat jako výraz vztahu společnosti k pracovnímu chování a ke společenskému postavení jednotlivce. Bylo předloženo několik modelů: podrobná analýza příjmů (PAP) jako východisko modelování vztahů výše mezd s údaji o vybraných osobnostních vlastnostech příjemců, podnikový systém pro analýzy, kontrolu a predikci těchto vztahů (AKP), počítačově prognostický systém (MOSOC), definující ty důsledky možných zásahů, které jsou běžně skryty za spleť sekundárních a terciárních vazeb. Současně byly navrženy principy rozboru psychologických aspektů odměňování.
- e) *Podnikové sociální činnosti ve vybraných společenských skupinách* (O. Sedláček, Z. Janata).
- f) *Organizovaná podniková péče o pracující* (TEVÚH: I. Tomeš, J. Blucha).

Tyto dvě složky na sebe navzájem navazovaly, a proto uvádíme přehled jejich výsledků společně. Jasně byla doložena a analyzována potřeba, aby k dosa-

vadní prakticky výlučně korektivní sociální péči přistoupila péče projektivní, která by posléze převládla. Výzkumy testovaly též potřebu výrazně skupinového charakteru péče o pracovníky. Odmítaly její koncepční omezení na oblast prosté reprodukce člověka jako pracovní síly a navrhovaly brát v úvahu celý komplex pracovních a životních podmínek.

Sedláčkův a Janatův výzkum vyzněl velmi kriticky v části, která se týkala sociálních pracovníků v podnicích. Bylo zjištěno, že fungují jen v nepatrném počtu podniků, a přitom jsou ještě přetěžováni hospodářsko-správní agendou. Byl vypracován profesigram tohoto povolání, uplatněný v případě plánů sociálních opatření.

- g) *Směnová práce v průmyslu ČSSR* (ČSVÚPSV: Milan Horálek, Igor Pleskot), později navázal výzkum pracovní doby ve službách (ISA: Jana Půlpánová). Z tohoto obsáhlého výzkumu stojí stále za pozornost, že na prvním místě potíží způsobených prací na směny stálo omezení možností účasti na kulturním, společenském, sportovním a veřejném životě, na druhém narušování rodinného života a na třetím obtíže s přizpůsobením měnící se době práce, odpočinku a spánku.

Z kompenzačních opatření byly nejčastěji žádány vyšší odměny za práci v druhé či třetí směně, delší dovolená, s odstupem zvýhodnění rekreace a lázeňské péče a pak teprve zkrácení pracovní doby. Základní paradox tedy spočíval v tom, že ačkoli řešení hlavních uváděných potíží by vyžadovalo zkrátit pracovní dobu, při svých návrzích sami postižení preferovali řešení finanční kompenzací.

Tato komplexní výzkumná akce byla na svou dobu novátorská.

Vývoj a aktivity Institutu pro sociální analýzu (ISA)

Určitou kuriozitou doby byl vznik komerčně založených institucí provádějících sociologické expertízy za úplatu. Tato linie byla velmi výrazně reprezentována Institutem pro sociální analýzu (ISA), který založil na podzim 1969 exkomunikovaný redaktor hradeckého rozhlasu M. Flek se Karlem Šulcem při Domu kultury ROH v Hradci Králové. Soustředili kolem sebe skupinu mladých absolventů vysokých škol – Marii Čermákovou, Věru Haberlovou, Helenu Tuhou, Věru Vajrauchovou, Janou Chlíbačovou, Kateřinou Zamastilovou a další, k nimž se postupně přidružila řada sociologů, kteří museli opustit Sociologický ústav ČSAV nebo vysoké školy. Toto pracoviště mělo pobočky v Olomouci (vedl Ferdinand Koudelka) a v Praze (vedl D. Slejška a později O. Sedláček). Již koncem roku 1969 zde byla publikována rozsáhlá dvousvazková Flekova práce *Komu, kolik, za co*, která se zabývala uplatňovanými mzdovými systémy a vzbudila značnou pozornost [Flek 1969]. Pracoviště za krátko muselo opustit Dům kultury Hradec Králové a spolu s tehdy rušeným Institutem poradenství Českého komitétu pro vědecké řízení (IP ČKVR) přešlo do Domu techniky Pardubice. Ostře sledovanou instituci byl brzy nucen opustit M. Flek a jeho vedením byl pověřen spolupracovník bezpečnostních složek právě z bývalého IP ČKVR.

ISA se postupně stala odborem racionalizace práce Domu techniky Československé vědecko-technické společnosti a v původním složení pracovala až do roku 1973, kdy bylo zrušeno olomoucké pracoviště. Později, v roce 1977, zanikla i pražská pobočka. Je však třeba konstatovat, že i přes nucené odchody řady pracovníků s nimi pardubické pracoviště nadále spolupracovalo a navázalo i na praxi, kdy pro ISA pracovali ekonomové, sociologové či psychologové, kteří někdy nemohli uvést ani své jméno, a byli proto zaštiťováni jako spoluautoři pod známou šifrou „a kol.“.

Pod tlakem komerčních vztahů zde vykrytalizoval způsob práce do té doby pro naši sociologii nezvyklý. Počáteční obtíže se získáváním ekonomické soběstačnosti, která závisela na zájmu a objednávkách zákazníků, vedly k zoufalé situaci. Krize mohla být překonána pouze intenzivní prací spojenou se snahou o co nejvyšší kvalitu a včasné plnění vesměs termínovaných zakázek. Jakmile první výsledky získaly pro ISA dobré jméno, zakázky narůstaly. Ambivalence způsobu práce spočívala v tom, že současně nebylo dost dobře možné zakázky odmítat.

V důsledku toho docházelo v další etapě k opačnému napětí mezi nároky a časovými možnostmi, kdy bylo třeba vydat ze sebe vše, aby toto napětí nebylo řešeno na úkor kvality. Přirozeně pak docházelo k rozporům mezi snahami jednotlivých pracovníků specializovat se na ten či jiný tematický okruh a potřebou jejich práce pro včasné splnění úkolu toho či jiného týmu. Pokud to však bylo možné, byla specializace respektována.

Z pracovní nutnosti se utvořil systém flexibilních týmů na jednotlivé akce. Některé týmy byly až dvacetičlenné. Samozřejmostí se stalo aplikační zaměření výzkumných akcí. Přitom ovšem – vzhledem k silné izolovanosti pracovišť (ač byly i výjimky představované odvážnými jednotlivci) – bylo nutno „pro sebe“ funkce těchto pracovišť substituovat a přímo spojovat aplikaci s tvořivými přístupy základního výzkumu. To ještě zvyšovalo náročnost práce. Téměř úplná absence kooperace s pracovišti základního výzkumu byla kompenzována účinnou spoluprací s jinými sociologickými pracovišti průmyslové sféry (zejména ČSVÚPSV, VÚSTE, TEVUH). Snahy o rozvíjení přístupů základního výzkumu však byly limitovány značnou izolovaností od světové sociologie. Zahraniční zájezdy neexistovaly, získávání nové literatury bylo mimořádně pracné.

Určitou pomocí byl pro nás vztah k japonskému sociologovi Akihiro Išikawovi (Univerzita Čúó/Chuo University Tokyo), který nám, pokud to bylo možné, při svých pravidelných ročních návštěvách poskytoval ať již slovní či knižní informace. Išikawa byl v roce 1975 dokonce na roční stáži na pražském pracovišti ISA – DT Pardubice a dodnes spolupracuje s řadou našich sociologů a organizuje jejich návštěvy v Japonsku.

Informace o činnosti ISA by nebyla úplná, kdybychom se nezmínili o dalších aktivitách. ISA pořádala jednou nebo dvakrát za rok semináře či konference k nejrůznějším problémům průmyslu: k mobilitě pracovních sil, sociálním činnostem podniku, řízení pracovních skupin, sociálnímu plánování apod. Tyto semináře byly pořádány pro podnikové sociology a pracovníky personálních útvarů podniků, ale zúčastňovali se jich i pracovníci rezortních sociologických pracovišť. Obvyklá účast

se pohybovala mezi 30–50 účastníky. Tato setkání měla svůj pozitivní vliv na vzájemnou spolupráci, ale jejich význam spočíval i v tom, že na nich mohli referovat sociologové, kteří byli tabuizováni.

Svůj význam měla také ediční činnost. ISA vydávala řadu publikací – počínaje Flekovou *Komu, kolik, za co*, která znamenala první finanční přínos pro její další aktivity, přes již zmíněné publikace V. Čecha až po sborníky ze seminářů a konferencí a v neposlední řadě čtvrtletník *Analýza*.

V *Analýze* byly publikovány výsledky výzkumů i nejrůznější sociologické i psychologické studie a úvahy z oblasti personálních a sociálních činností, řízení sociálního plánování apod. Na rozdíl od oficiálního *Sociologického časopisu* byla *Analýza* otevřená všem bez jakékoliv diskriminace.

Výzkumné projekty Institutu pro sociální analýzu

Tematika akcí byla značně široká. Vedle témat zpracovávaných v rámci komplexního výzkumu nehmotných pracovních podmínek vynikla i některá další témata. Problémy fluktuace a stabilizace pracovníků byly pro podniky tíživé zejména v první polovině 70. let. Jednotlivé výzkumy této problematiky byly prováděny v podnikovém rámci. Počet podniků, v nichž ISA fluktuaci zkoumala, dosáhl osmdesáti. I když byla problematika fluktuace a sociálního klimatu v terénní fázi šetřena v rámci podniků, dospělo se v některých případech k tomu, že byly srovnatelným způsobem šetřeny podniky územních celků, např. Olomoucka (Ferdinand Koudelka), letňanské oblasti, Ostravska (M. Flek) nebo trutnovského okresu (Helena Tuhá). V posledně uvedeném případě bylo ke komparaci a shrnutí využito metodiky sekundární analýzy. Výsledky pak mohly být konfrontovány i s údaji z teritoriálního vzorku celého obyvatelstva okresu.

Z osmdesáti podnikových výzkumů problematiky fluktuace a stabilizace byl vypracován tento modelový typ potenciálního fluktuanta: mladý muž ve věku do 25 let (řidčeji do 35 let), svobodný a bezdětný, dojíždějící déle než 60 minut do práce. Nejčastěji je vyučeným dělníkem, někdy též technikem s úplným středoškolským vzděláním. Pobírá středně vysoký měsíční výdělek, který se v 70. letech pohyboval ve výši 1400–1800 Kčs. V nynějším závodě pracuje méně než rok nebo 3–5 let (tím se i pro naše podmínky potvrdila teorie dvojí identifikace na pracovišti). Starší lidé bývají potenciálními fluktuanty častěji tehdy, neodpovídá-li jejich zdravotní stav nárokům práce. Typický potenciální fluktuant je silně nespokojen ve svém závodě celkově a zejména je přitom nespokojen s organizací práce a řízení, s jednáním nadřízeného, s výdělkem a s využitím své kvalifikace a schopností. Velmi často není spokojen ani s využitím své iniciativy a s participativními možnostmi, s možnostmi postupu a s pracovními perspektivami vůbec a s tím, že jeho práce není zajímavá ani přitažlivá. Někdy k tomu přistupuje nespokojenost s fyzikálně hygienickými podmínkami, se vztahy a s chováním spolupracovníků a s případy protěkce a nadřizování.

I když závažnou roli v posilování flukтуаčních tendencí hrály mzdové problémy, výsledky výzkumů vyvracely názory, které redukovaly jejich příčiny na tento jediný faktor. Tyto názory odvracely pozornost od komplexního působení jiných faktorů, zejména systému řízení, chování nadřízených, zanedbávání ergonomických a ekologických podmínek práce i celkového sociálního klimatu podniků a organizace práce. Byla sestavována hodnotová, satisfakční i korelační pořadí všech faktorů pracovního prostředí, které byly flukтуаčně a stabilizačně relevantní. Zpracovaná koncepte neuznávala ani tehdy v praxi běžné pejorativní pojetí flukтуаčních jevů. Zdůraznila jejich funkčnost jak z hlediska rozvoje osobnosti pracovníka, někdy i technického rozvoje, tak i jako tehdy nejučinnější formy kritiky ekonomického systému. Také vzhledem k tomu, že průměrný podíl odcházejících (zpravidla 8–10 % ročně) nedosahoval podílů běžných v ekonomicky rozvinutých zemích (12–14 %), nebyly doporučovány snahy o všeobecnou minimalizaci flukтуаční mobility a místo toho byly navrhovány optimalizační modely.

Na oborovou objednávku byl zpracován výzkum potenciálních pracovních sil výstavbové elektrárny (D. Slejška). ISA přitom vypracovala a ověřila příslušnou metodiku. Výzkumy a studie potenciálních pracovních sil nově budovaných nebo rekonstruovaných závodů (po stránce zaměstnaneckých i profesionálních přeměn, mezd, směnnosti, dojíždění, sídlištních i migračních problémů) jsme tehdy prosazovali jako nezbytnou složku předprojektové dokumentace.

Tyto zkušenosti by neměly být opomenuty zejména v současné době, neboť jsou jednou z podmínek efektivity fungování nejen průmyslových institucí a zaměstnanosti.

Následoval okruh problémů sociální péče o pracovníky. Výzkumy této tematiky, vedle jednotlivých podniků jiných odvětví, pokryly téměř celé odvětví energetiky, kde byla stejnou metodikou postupně šetřena většina podniků (O. Sedláček, Jana Chlěbcová, Marie Čermáková a další). Problematika sociální péče byla zkoumána v organické návaznosti na tematiku pracovního prostředí, bezpečnosti a hygieny práce.

Průkopnickým krokem i v mezinárodním měřítku byl výzkum sociálních souvislostí práce v jaderné elektrárně, realizovaný v roce 1973 (O. Sedláček, Z. Janata). Testoval zde vědomí vysoké společenské odpovědnosti za provoz, u směřujících profesí faktor další psychické zátěže, problémy stresu v důsledku vysokého stupně zprostředkovanosti práce, přednostní působnost faktorů řízení práce a pracovních perspektiv na spokojenost v podniku i mimořádný význam možností dalšího vzdělávání pro stabilizaci.

Velmi rozsáhlou prací byl výzkum *Sociální postavení hutníků na Ostravsku*, který se zabýval vybranými aspekty sociálního postavení hutnických profesí v Třineckých železárnách VRSR, Vítkovických železárnách KG a Nové huti KG (M. Flek, V. Vajrauchová, V. Haberlová, H. Tuhá, Z. Janata, O. Sedláček – 1971).

Výzkum byl orientován na vliv nepřetržitosti hutního provozu na atraktivnost hutnických profesí, příčiny patologické horizontální pracovní mobility, společenskou prestiž hutnických profesí a odměnu za práci.

ISA se nevyhýbala ani problematice řízení, zejména na nižším stupni podnikové organizace. Vztahy řízení pracovních skupin a týmů byly šetřeny v projekčních organizacích (D. Slejška, V. Vajrauchová), v obchodní organizaci aspirace zaměstnaných žen na funkce vedoucích prodejen (J. Půlpánová). V souvislosti s první z těchto akcí byl vypracován model týmové práce a organizace.

Velký výzkum se počátkem 80. let zabýval tématem zdokonalování systému plánování a zvyšování kvalifikace (Emil Hrdlička, Vladimír Čermák, D. Slejška). Výsledkem bylo deset dílčích analýz pro pět odvětví – zvlášť pro dělníky a zvlášť pro THP, dále pro souhrnné meziodvětvové srovnávací analýzy pro dělníky a pro THP a jako určité novum až na závěr akce byla zpracována komparace výsledků sekundární analýzy a terénního výzkumu.

Na tuto kvalifikační tematiku navázalo několik výzkumů školní a učňovské mládeže koordinovaných ČSVÚPSV Bratislava – *Příprava na povolání učňovské mládeže* (J. Havlová, V. Herstus), *Životní způsob učňovské mládeže* (Havlová 1971–75), *Učňovská mládež* (J. Havlová 1972), *Rozporné tendence v zájmu mládeže o technické profese a jejich příčiny* (V. Herstus).

Obsahovou variabilitu sociologické činnosti ISA dokumentuje asi 170 provedených výzkumů nebo řada studií. Mezi zajímavé jistě patří participace na projektu, který nesl název *Strategické rozhodování, plánování a prognózování socialistických hospodářských organizací*. V Ústavu teorie a metod řízení Brno jej koordinovala Yvonne Strecková. Na základě metodiky prognózy, již připravil tým Miloše Zemana, který se také na celém projektu podílel, byla vypracována studie *Prognózování sociálního systému průmyslového podniku* (O. Sedláček, Milan Horálek), která se opírala o dříve ověřená šetření potenciálních pracovních sil. Byla to v podstatě poslední práce pražské pobočky ISA, která byla na nátlak vedení ČSVTS v roce 1977 zlikvidována.

Základní pardubické pracoviště zpracovalo ještě řadu empiricko-teoretických analýz. Za významnou je možno považovat studii *Sociálně-ekonomická analýza okresu Chomutov* [Dostal, Horálek, Sedláček, Tuhá 1984], která zahrnovala i široce založenou analýzu ekologických podmínek. Vycházela z demografické analýzy okresu počínaje osídlováním této příhraniční aglomerace, která např. ukázala, že v důsledku mohutné industrializace zde žilo v 80. letech o 20 000 obyvatel více (šlo o externí dojíždějící servisní pracovníky), než kolik vykazovala oficiální statistika obyvatelstva, což působilo problémy v plánovaném zásobování trvale bydlících obyvatel. Také obsahová analýza rozvojových programů tehdejších národních výborů ukázala na řadu disproporcí oproti oficiálním dokumentům stranické a státní administrativy.

Analýza také upozornila na neúnosnou koncentraci průmyslu. Ukázalo se, že na trojúhelníku Kadaň – Tušimice – Chomutov je tak vysoká koncentrace průmyslu energetiky, dolů a těžkého strojírenství, že nemá v Evropě analogii. To pochopitelně mělo své důsledky v příležitostech získat zaměstnání, neboť sekundární a terciární sféra téměř neexistovala, a v důsledku toho nebylo možno získat kvalifikované zaměstnání zejména pro ženy. Tento fakt měl vazbu i na nedostatek lékařů v této oblasti, neboť jejich ženy měly obvykle středoškolské nebo vyšší vzdělání, ale pracov-

ní místa zde nebyla. Orientace na doly a těžké strojírenství se odrážela také v celkové úrovni vzdělání, kdy velká část občanů měla pouze vzdělání základní. Důsledky tohoto stavu můžeme pozorovat i dnes, kdy tito lidé jsou na trhu práce jen velmi obtížně uplatnitelní.

Studie měla zajímavý osud. Po jejím odevzdání decizním orgánům v okrese byly výsledky zakrátko citovány rozhlasovou stanicí Svobodná Evropa, a tehdejší tajemník KV KSČ Hajn ji proto označil za druhou kontrarevoluci a nařídil veškeré výsledné zprávy (činily dohromady 8 velkých knih) zavřít do sejfů.

Práce na podnikové prognóze měla příznivý ohlas, a tak na základě zájmu vedení Elektrárny SSM Tušimice byla ve spolupráci s VSE ČEZ zpracována prognóza existence energetiky na Chomutovsku pro příštích 50 let [Horálek, Janata, Sedláček, Tuhá 1985].

Studie se opírala o prognózu možností těžby uhlí, jehož zásoby v těžebním tempu tehdejší doby se odhadovaly do roku 2020, zvažovala možnosti výstavby jaderné elektrárny nebo elektrárny na využití zemního plynu, rozvod tepla v okrese a dále do severočeského regionu atd. Dnešní situace dává prognóze v řadě věcí za pravdu a některé úvahy o rozvoji energetiky v kraji jsou shodné se současnými měry ČEZ.

Co dodat závěrem? Předkládáme zde informaci, která zčásti a neúplně ukazuje aktivity řady sociologů v průběhu sledovaných 25 let. Je z ní patrná široká plejáda problémů ovlivňujících ekonomický vývoj a zaměstnanost. Je jen škoda, že si řada nových kapitánů průmyslových a jiných institucí dostatečně neuvědomuje potřebu takových informací, bez nichž si nelze úspěšné řízení dost dobře představit. Svědčí o tom staronové problémy objevující se v různých oborech lidské činnosti.

JITKA HAVLOVÁ je socioložka a externí učitelka na katedře sociologie FF UK. Specializuje se na sociologii práce.

OTO SEDLÁČEK je sociolog a vysokoškolský pedagog. Ve druhé polovině šedesátých let působil v Sociologickém ústavu ČSAV v oddělení sociologie práce, průmyslu a pracovních skupin. Začátkem let devadesátých byl náměstkem ministra práce a sociálních věcí ČR, v letech 1992–1996 ředitelem Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí. Přednášel na několika japonských univerzitách. V současné době je starostou obce Vražkov.

Literatura

- Čech, Vladimír 1972. *Inženýři v průmyslovém podniku*. Hradec Králové: ISA.
Čech, Vladimír, Eduard Jukl 1972. *Dějiny sociologie průmyslu*. Hradec Králové: ISA.
Dostal, Jaroslav, Milan Horálek, Oto Sedláček, Helena Tuhá 1984. *Sociálně-ekonomická analýza okresu Chomutov*. Pardubice: DT.

- Horálek, Milan, Zdeněk Janata, Oto Sedláček, Helena Tuhá 1985. *Sociálně-ekonomická prognóza energetiky na Chomutovsku*. Pardubice: DT.
- Flek, Miroslav 1969. *Komu, kolik, za co I., II.* Hradec Králové: ISA.
- Kohout, Jaroslav 1966. *Psychologie a sociologie v ekonomické praxi*. Praha: Práce.
- Slejška, Dragoslav, Jitka Havlová 1991. „K vývoji mimoakademické sféry sociologie práce a průmyslu v sedmdesátých a osmdesátých letech“. *Sociologický časopis* 27 (4): 484–494.
- Slejška, Dragoslav, et al. 1967. *Institucionální a pospolitní vztahy v procesu identifikace člověka se závodem*. Praha: SÚ ČSAV.

Rurální sociologie v období totality

Příspěvek do diskuse

ZDENĚK PÁTEK*

Česká zemědělská univerzita Praha

Rural Sociology in the Totalitarian Period

Abstract: After the communist coup in 1948 rural sociology in Czechoslovakia was regarded by the new totalitarian regime as an element of bourgeois ideology which had to be destroyed. Empirical research in agriculture and the countryside was deemed unnecessary and incapable of providing any new and useful knowledge. But despite being rejected by party ideologists, the Czech rural sociology survived and in 1960s partook of the general revival of Czech sociology and other social sciences. The most important contributions to its new development came, respectively, from the activities of leading Czech rural sociologist Jan Tauber, from the Institute of social and political sciences directed by Pavel Machonin, and from a group of teachers from agricultural universities in Prague and Brno. In August 1968 the progress of rural sociology was interrupted by the invasion of Warsaw Pact Troops, and a considerable number of sociologists were thereafter prevented from working in their field. Although even during this period some limited activities in the domain of rural sociology continued, they were distorted by dogmatism and interference from the state and Communist Party leaders. Despite this a new generation of rural sociologists nonetheless managed to emerge. The democratic revolution in November 1989 established new conditions that enabled the resumption of activities in the field of rural sociology, allowing them to evolve freely.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 665–671

Postavení sociologie venkova a zemědělství se v období totalitního režimu shodovalo v hlavních rysech s postavením ostatních sociologických disciplín. Na všechny působily stejné společenské totalitní poměry dané diktaturou jedné politické strany s její jedinou vládnoucí ideologií.

Přes tuto zásadní shodu lze postihnout určité odlišnosti vyplývající především ze specifického postavení zemědělství a venkova i lidí, kteří v rurální sociologii pracovali. Pozitivně působila i tradice předválečné rurální sociologie (I. A. Bláha, E. Chalupný, K. Galla, Tomáš Čep), jejíž úroveň byla uznávána a jež byla i využívána v činnosti agrární strany i státních institucí té doby.

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: doc. PhDr. Zdeněk Pátek, CSc., Provozně ekonomická fakulta ČZU, katedra humanitních věd, Kamýčká 129, 165 21 Praha 6 – Suchbátka, e-mail: patek@pef.czu.cz.

Omezeně pokračovala práce v rurální sociologii i za protektorátu. Období do roku 1948 bylo příliš krátké... V poúnorové době byly výzkumy venkovské a zemědělské problematiky utlumeny jako nežádoucí. Komunistická strana měla v zemědělské politice promyšlený program postupných kroků, usilující o získání politické přízně rolnictva přiděly hospodářství a půdy v pohraničí a z pozemkových reforem i diferencovanými dodávkami pro různé vrstvy rolnictva. Konečný cíl, perspektivní likvidaci malovýroby výrobním združstevněním, v počátečním období po uchopení moci ještě tajila. Pro každodenní realizaci své agrární politiky žádné sociologické výzkumy nepotřebovala.

Obecný pohled na společnost a její přeměny byly určeny jedinou monopolní ideologií, navíc „obohacenou“ o sovětské zkušenosti. V usneseních vedení komunistické strany byla, jak bylo zdůrazňováno, obsažena i zobecněná zkušenost stranických organizací, činných přímo na vesnici. Co tedy ještě zkoumat? Proč získávat další poznání? Rurální sociologie se z tohoto zorného úhlu jevila jako něco zbytečného, obtěžujícího, nedůvěryhodného až podezřelého. Takový byl ovšem v poúnorovém období oficiální pohled na veškerou sociologii. V očích tehdejšího vedení komunistické strany byla sociologie něčím, co nepatří do struktury marxismu-leninismu, co narušuje jeho celistvost, čistotu a je vlastně součástí buržoazní ideologie. Empirické výzkumy pak byly chápány jako zbytečné bádání, objevující jen neužitečné banality.

Přesto se i v těchto nepříznivých poměrech padesátých a počátku šedesátých let objevují pokusy o sociologické výzkumy, směřující k uplatnění, resp. obnově sociologie. Na vysokých školách to byla snaha části pracovníků kateder marxismu-leninismu, ovlivněných výsledky XX. sjezdu KSSS, usilujících o pravdivé poznání společenské reality. V tomto úsilí sehrál významnou pozitivní roli Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy vedený Pavlem Machoninem, který zvláště v šedesátých letech výrazně napomohl oddogmatizování těchto pracovišť a jejich transformaci ve specializované katedry. Ústav se stal uznávaným střediskem tvůrčího myšlení a později podpořil vytváření útvarů i kateder sociologie. Na obou vysokých zemědělských školách, v Brně i Praze, byla tato pomoc pocítována jako zásadní. Tak na pražské Vysoké škole zemědělské (VŠZ) bylo umožněno rozdělení katedry marxismu-leninismu na katedru filozofie a katedru vědeckého komunismu, ve výzkumné práci zaměřenou již na sociologickou problematiku venkova a zemědělství. Obdobné změny se podařilo realizovat i na VŠZ v Brně, kde byla rurální sociologie přednášena Františkem Křenkem již ve školním roce 1962/63.

Druhá oblast snah o obnovu rurální sociologie byla reprezentována pracovníky, působícími mimo vysoké školy. Nejvýznačnějším představitelem tohoto proudu byl Jan Tauber, jehož zásluhy o renesanci a rozvoj naší rurální sociologie jsou zcela mimořádné. Rurální sociologie v něm získala výraznou osobnost širokého kulturního rozhledu, s hlubokou znalostí sociologie ve světovém kontextu. Na své okolí působil věcnou přesvědčivou argumentací i vírou ve smysl a hodnotu sociologických bádání. Bylo v něm cosi z charismatických osobností epochy renesance. Zároveň však dokázal, v zájmu prosazení svých sociologických záměrů, v zájmu sociologie, postupovat velice pragmaticky. S neuvěřitelnou trpělivostí a houževnatostí přesvědčo-

val dogmatiky i nadřízené orgány o užitečnosti konkrétních sociologických výzkumů. Tak již v roce 1953 prosadil v Československé akademii zemědělských věd ustanovení Ústřední komise pro sociální a kulturní otázky v zemědělství a ujal se jejího vedení. V jejím rámci zorganizoval v roce 1955 Kabinet pro sociální a kulturní otázky v zemědělství. V činnosti tohoto kabinetu uplatnil své organizační schopnosti; dokázal získat interní i externí spolupracovníky z různých pracovišť a s jejich pomocí realizovat první konkrétní výzkumy. Jím sloužila i sociologická laboratoř v JZD Suchdol u Kutné Hory, později přemístěná do JZD Kačina.

Tauber cílevědomě rozšiřoval prostor pro rurální sociologii a pro jím vedený kolektiv. V souvislosti s reorganizací ČSAZV se zasadil o to, aby ve Výzkumném ústavu zemědělské ekonomiky (VÚZE) bylo zřízeno oddělení pro výzkum sociálního vývoje v zemědělství. Toto oddělení (později přejmenované na sociologické) vytvořilo základ vzniku Institutu sociologie venkova a historie zemědělství, založeného v roce 1965.

Institut se pod Tauberovým vedením stal přirozeným centrem rozvoje rurální sociologie i v ostatních institucích, zvláště na vysokých školách v Praze i Brně. Zde se o sociologii zajímala ta část pracovníků kateder společenských věd, která si uvědomovala nezbytnost překonání stalinistických deformací ve společenských vědách a v sociologii spatřovala cestu k pravdivému poznání společenské reality. Na pražské VŠZ to byli: Irena Michalcová, Zdeněk Pátek, Jan Procházka, Josef Špaček a Josef Vavřík. Ucelený kurz rurální sociologie zde začal externě přednášet v roce 1965 Jan Tauber. O úrovni práce svědčí to, že výše uvedení pracovníci spolu s Janem Tauberem připravili první skriptu z rurální sociologie. V roce 1967 byla na provozně-ekonomické fakultě vytvořena katedra sociologie venkova a historie zemědělství; vedl ji Jan Tauber, který na VŠZ přešel z VÚZE.

Analogický proces probíhal i na VŠZ v Brně, kde František Křenek shromáždil skupinu mladých pracovníků, původně v rámci katedry základů marxismu-leninismu. V roce 1964 byla na katedře ustavena sekce sociologie zemědělství. V následujícím roce vznikl samostatný Ústav sociologie zemědělství a vesnice, později přeměněný na katedru. Nacházíme zde jména pracovníků, s jejichž pracemi jsme se setkávali i v pozdějších letech a z nichž někteří výrazně přispěli k rozvoji rurální sociologie. Za všechny je třeba uvést, mimo Františka Křenka, Antonína Buriana a Janu Šindlářovou.

Ve stejné době působil v Brně v pobočce VÚZE i Hanuš Schimmerling, který převzal v roce 1967 vedení Institutu sociologie venkova a historie zemědělství VÚZE v Praze po Janu Tauberovi.

Významnou roli v rozvoji rurální sociologie sehrál časopis „Sociologie venkova a historie zemědělství“, vydávaný od roku 1965 Institutem sociologie venkova a historie zemědělství. Jeho redaktorem byl od počátku Jan Tauber. Rurální sociologie tak získala možnost prezentovat výsledky výzkumů, účinně se prosazovat a získávat společenské uznání. Je proto pochopitelné, že v obou číslech prvního ročníku se setkáváme s programovými články Jana Taubera; objevuje se stať Evy Horákové, blízké spolupracovnice Jana Taubera, o sociologických problémech pracovních skupin v zemědělských družstvech, Františka Loma o zemědělské výrobě na Slovensku

po roce 1848, Františka Nezkusila o průzkumu v JZD Pochodeň a Zdeňka Pátka o vývoji sociální struktury vesnice. Nechybí stať slovenského autora Dušana Sagary. (Stati slovenských autorů patřily k samozřejmému obsahu snad každého čísla po celou dobu, v roce 1974 bylo slovenským autorům věnováno celé druhé číslo.)

Do roku 1969 v něm vyšlo několik zajímavých statí. František Křenek napsal o sociálních vztazích v zemědělských družstvech a o pracovní motivaci v zemědělských podnicích, Antonín Burian publikoval dvě statí o kvalifikaci a postavení žen v zemědělství, Eva Němcová stať o souvislostech jednání vedoucích pracovníků s jejich rolemi, Pavel Kohn přispěl články o sociální struktuře družstevního rolnictva a negativních jevech ve vztahu k práci. Problematika interakce a činnosti vedoucích pracovníků v zemědělských družstvech je obsahem dvou statí Evy Horákové. Hanuš Schimmerling napsal o sociologických aspektech činnosti vedoucích pracovníků v JZD.

Druhá polovina šedesátých let byla obdobím slibného rozvoje rurální sociologie podmíněným společenským uvolněním, které souviselo s reformní činností uvnitř komunistické strany, s nastupujícím obrodným procesem v celé společnosti. Intervence vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a nástup neostalinismu znamenaly zmrazení dosavadního slibného vývoje sociologie. Byla postižena všechna sociologická pracoviště, rurální sociologii nevyjímaje. Opatřením ministra školství (ve skutečnosti rozhodnutím vedení komunistické strany) byly zrušeny společenskovědní katedry včetně kateder sociologie venkova a historie zemědělství v Brně i Praze a četní pracovníci byli zbaveni možnosti další práce v oboru. Na všech vysokých školách byly nově zřízeny, místo dosavadních společenskovědních kateder, celoškolské Instituty marxismu-leninismu. Do nich byli přijímáni jen dogmaticky orientovaní, pro totalitní režim spolehliví pracovníci.

Postižení byli v první řadě ti členové kateder, kteří se svou angažovaností v obrodném procesu střetli se zájmy stalinistické části vedení KSČ. Z VŠZ v Praze byli nuceni odejít Jan Procházka, Josef Špaček i Josef Vavřík a všem bylo znemožněno další působení v oboru. Jan Procházka si našel místo požárního technika, Josef Vavřík řidiče tramvají a později místo v komunálním hospodářství, Josef Špaček se uchytil v knihovně v Bratislavě. Zdeněk Pátek přešel dočasně do Vědeckého lesnického ústavu v Kostelci nad Černými lesy, kde realizoval sociologické výzkumy pracovníků lesního a vodního hospodářství do roku 1972. Poslední výzkum nesměl dokončit a uplatnění našel v pojišťovně.

Na VŠZ v Brně byl osud pracovníků katedry sociologie venkova a historie obdobný. Většina pracovníků byla nucena školu opustit, nevyjímaje již uznávané pracovníky Františka Křenka, Janu Šindlářovou a později i Antonína Buriana. Ti pak pracovali v různých institucích, Antonín Burian v Ústavu pro vědeckou soustavu hospodaření, Jana Šindlářová ve Státní veterinární správě....

Postihu neušel ani Institut sociologie venkova a historie zemědělství; byl zrušen v roce 1971. Práce v rurální sociologii ve VÚZE sice nebyla znemožněna, vzniklo zde sociologické oddělení, ale byla zásadně omezena. Na rozdíl od vysokoškolských kateder zde nedošlo k tvrdým postihům a bezohlednému propouštění pra-

covníků snad proto, že pracovníci VÚZE se v obrodném procesu angažovali v menší míře, a ušli tak pozornosti normalizátorů, resp. nebyli považováni za tolik nebezpečné pro totalitní režim. Nicméně, další činnost sociologů zde byla výrazně podřízena momentálním potřebám aparátu ministerstva zemědělství a komunistické strany. Rurální sociologie tak nebyla odepsána zcela; za krátkou dobu renesance v šedesátých letech se prezentovala jako užitečné poznání pro řízení sektoru i podnikovou sféru a v těchto mezích byla ve VÚZE a v menší míře i v některých dalších pracovištích (např. v Ústavu racionalizace řízení a práce, Výzkumném ústavu výstavby a architektury) zachována.

Jisté možnosti práce v rurální sociologii se zachovaly i na vysokých školách. Na VŠZ v Praze se po zrušení Tauberovy katedry sociologickou problematikou nadále zabývalo několik pracovníků, převážně na katedře řízení, vedené Vladimírem Piliškem: Marie Horalíková, Ladislav Lopata, Ludvík Špírk.

V samotném VÚZE, kde se po celé normalizační období sociologická bádání zcela nepřerušila, nebyly podmínky nikterak ideální. Celý výzkum byl podřízen společenské objednávce té doby. O obecnější sociologickou problematiku pochopitelně nebyl zájem, zřejmý byl přechod k zadaným tématům podle momentálních potřeb praxe. Evidentní byl tlak na apologetiku stranických usnesení a rozhodnutí, výsledky výzkumů nesměly být v rozporu s linií stranické politiky. Požadovaný politický tón v závěrečných zprávách výzkumných úkolů zabezpečovali vedoucí pracovníci, těšící se důvěře stranických orgánů.

Podmínky pro sociologickou práci ve VÚZE přesvědčivě charakterizuje výňatek ze stanoviska výboru sekce sociologie venkova Československé sociologické společnosti při ČSAV, uveřejněného v prvním čísle sborníku VÚZE „Sociologie zemědělství“ v roce 1990 na str. 1–4:

...Náplň činnosti se zužovala podle pokynů ministerstva zemědělství a výživy na dílčí úseky sociální politiky, např. sociální plánování a tzv. vědeckotechnický rozvoj v zemědělství... V podstatě byli pracovníci donuceni k neustálému pragmatickému manévrování mezi požadavky rezortních pracovníků a vlastním svědomím výzkumníka... V rozporu s vědeckou etikou byl zaveden systém výzkumné činnosti, který vyžadoval výzkumné zprávy rovnající se často apologii předem koncipovaných záměrů, způsob publikování výsledků práce jiných pracovníků vedoucími, a to bez udání jmen skutečných autorů...

Nicméně, výsledky výzkumné činnosti pracovníků VÚZE v tomto období v určité míře obohacovaly sociologické poznání; výzkumná práce umožňovala získání zkušeností a rozvíjení schopností badatelů, ověřování technik a procedur, ovládnutí „řemesla“. Pro pracovníky, kterým osud umožnil i takto omezeně a někdy i na nadřícené pracovat, to nebyla ztracená léta.

Přehled o sociologické práci ve VÚZE i v dalších institucích v období normalizace podává obsah časopisu Sociologie zemědělství, který jako sborník Ústavu vědeckotechnických informací pro zemědělství vycházel dvakrát ročně po celé období

normalizace. Je samozřejmé, že v něm mohli od roku 1970 publikovat jen ti autoři, kteří nebyli postiženi zákazem práce v oboru, získali zaměstnání v některé tolerantnější instituci a ovšem pracovníci VÚZE. Typickým znakem publikovaných statí a výsledků výzkumů je daň „době a vrchnosti“, politicky uvědoměle laděná úvodní část a závěr, zdůrazňující souvislost otištěného se stranickými dokumenty a jeho význam pro budování rozvinuté společnosti reálného socialismu. Vlastní obsah statí nebyl bezobsažný již proto, že se jednalo zpravidla o výsledky konkrétních sociologických výzkumů. Najdeme zde ovšem i statí funkcionářské, ve kterých bychom mnoho pozitivních momentů nenalezli. Např. je to stať J. Kabrhela „35 let výstavby a rozvoje socialistického zemědělství“, publikovaná ve druhém čísle v roce 1984 na str. 81–88.

Na stránkách časopisu se setkáváme převážně se jmény pracovníků VÚZE, z menší část i z jiných pracovišť. Někteří z nich pracovali v sociologii a publikovali již před rokem 1969 a v rozvoji rurální sociologie sehráli významnou úlohu.

Na počátku sedmdesátých let na sebe pozitivně upozornil několika statěmi Zdeněk Antoš. V jejich obsahu se odrážel jeho zájem o problematiku vytváření zemědělských družstev a o strukturu pracovníků v zemědělství. Přehled problematiky životního prostředí na vesnici, sblížování města a vesnice a mobility pracovníků v zemědělství obsahují statí Jiřího Šímy. V časopise i v tomto období nacházíme statí Evy Horákové, Evy Němcové, Hanuše Schimmerlinga a Pavla Kohna, který do VÚZE přešel z ústavu Pavla Machonina. Několik článků o problematice kolektivizace uplatnil i Ludvík Špirk.

Jednotlivé statí zde publikuje i řada pracovníků jiných institucí: Antonín Burian, Ladislav Lopata, Anna Lázníčková, Irena Michalcová, Josef Vavřík, Věra Taubarová aj.

Na prvních stránkách se pochopitelně uveřejňovaly statí se jmény vedoucích pracovníků Miroslava Jiříčky a Zdeňka Krůčka.

V polovině sedmdesátých let se objevují statí příslušníků další generace rurálních sociologů, které naznačují zaměření jejich výzkumné činnosti. V roce 1974 stať Heleny Hudečkové o pracovních skupinách v zemědělství, později práce o sociální problematice. Věra Majerová (Charitonová) publikovala v roce 1976 stať o problematice zemědělské mládeže a později statí o životní úrovni a životním způsobu. Věra Trnková přichází s poznatky o bytové situaci na venkově; v dalších statích se věnovala životnímu prostředí a venkovskému osídlení.

Tato nová generace sociologů je strážlivější, věcnější a daň „vedoucí úloze strany“ dává jen v nezbytném rozsahu. Po listopadu 1989 v sociologické práci legitimně pokračuje.

Jestliže konstatujeme skutečnost, že práce v rurální sociologii alespoň v omezené míře pokračuje, nezpochybňujeme tím celkovou stagnaci sociologie. To, že jednotliví sociologové využívali možnosti pracovat a v jisté míře rozvíjet obor, jistě nelze hodnotit záporně. Odmítáme ovšem omlouvat ty, kteří se ztotožnili s neostalinistickou brežněvovskou politikou v československé variantě a aktivně ji podporovali. Nahlédneme-li do *Zpráv*, informačního bulletinu Československé sociologické společnosti při ČSAV, vydávaného v období normalizace, najdeme tam poplatné vý-

plody oficiálních činitelů a zároveň se utvrdíme v poznání, že sociologie v té době podporu neměla, že byla spíše trpěna.

Přesto byla nadále činná sekce sociologie zemědělství a venkova, působící v rámci Československé sociologické společnosti. Byla schopná pořádat symposia a semináře a hrát tak pozitivní roli informátora a v jisté míře i koordinátora v situaci stagnace oboru na vysokých školách a nekoncepčnosti sociologické práce ve VÚZE.

Na zachování určitého prostoru pro sociologii u nás nepochybně měla vliv skutečnost, že sociologie existovala i v Sovětském svazu a že zde působila i Sovětská sociologická společnost. To byl argument zastánců sociologie a byl používán; poukaz na sovětskou realitu tak paradoxně sehrál pozitivní roli. Odmítání sociologie významnou částí stranického aparátu totiž stále trvalo a sociologové pracující ve stranických institucích se netěšili důvěře aparátnických špiček.

Po listopadu 1989 přišli do vedení sekce sociologie venkova a zemědělství Masarykovy sociologické společnosti noví lidé. Vyměněna byla i redakce časopisu Sociologie zemědělství.

Na vysokých školách zemědělských byly rozpuštěny Institute marxismu-leninismu a byla vytvořena nová pracoviště. V nich se spojilo úsilí těch, kteří školy opustili po roce 1969, s novými pracovníky mladší generace. Tak na VŠZ v Praze byla zřízena katedra humanitních věd, jejímž vedoucím se stal Zdeněk Pátek. Vedení sekce sociologie venkova se ujal Josef Vavřík. Navrátil se i Josef Špaček a sekci posílil i Hanuš Schimmerling. Z nové generace sociologů na katedru přišla Helena Hudečková, Věra Dvořáková a později Věra Majerová-Charitonová. Na VŠZ v Brně byl založen Ústav sociologie řízení a psychologie práce, k práci v sociologii se navrátili Antonín Burian i Jana Šindlářová a přišli noví pracovníci.

Můžeme-li konstatovat, že dvě normalizační desetiletí nebyla v rurální sociologii obdobím absolutní stagnace, uvědomujeme si zároveň, co bylo totalitním režimem znemožněno. Soustředěním výzkumné práce na potřeby řízení podniků a sektoru byly oslabeny ostatní pohledy na problémy venkova jako celku, na vztahy a vazby venkova s ostatní společností, na realitu sociálního rozvrstvení, na mezinárodní souvislosti. Ztratil se kritický náboj sociologie.

Vynucený odchod řady nadějných pracovníků spolu s přerušením výuky sociologie na obou vysokých školách ztížil i přípravu další generace rurálních sociologů, což lze považovat za jednu z největších škod způsobených rurální sociologií totalitním režimem.

ZDENĚK PÁTEK po absolvování Filozofické fakulty KU a aspirantury na Moskevské státní univerzitě vedl katedru filozofie na VŠZ v Praze, kde se v roce 1966 habilitoval. V té době spolupracoval s Janem Tauberem, věnoval se problematice sociální struktury venkovského obyvatelstva. Za aktivní účast v obrodném procesu byl po roce 1969 propuštěn a pracoval v pojišťovně. Po roce 1989 se na školu vrátil. Věnuje se problémům sociologie politiky na katedře humanitních věd ČZU v Praze.

migraceonline.cz

vše o mezinárodní migraci

Migrace má mnoho forem a ještě více příčin:

migraceonline.cz se snaží přispět k lepšímu pochopení těch, kteří se ocitnou o své vůli nebo nedobrovolně v rolích migrantů.

Portál migraceonline.cz nabízí informace a analýzy fenoménu migrace v České republice a ve střední a východní Evropě. Mimo jiné zde naleznete oddíly:

- Články a studie
- Legislativa
- Projekty organizací
- Adresář kontaktů
- Novinky a kalendář akcí

www.migraceonline.cz

V listopadu připravujeme:

- Migrační procesy v Bulharsku a Rumunsku
- Proměny klientského systému
- Fungování Dublinského nařízení na příkladu České republiky

www.migraceonline.cz

Internetové stránky www.migraceonline.cz realizuje Multikulturní centrum Praha v rámci programu Migrace, který podporuje Open Society Fund.

Kontakt:
www.migraceonline.cz
mise@mkc.cz
tel./fax: 224 872 124

Nelegální výzkum veřejného mínění v období normalizace

JIŘINA ŠIKLOVÁ*

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Illegal Public Opinion Research during the Period of Normalisation

Abstract: During the normalisation period in Czechoslovakia in the years 1969–1989, empirical sociology was reduced to monitoring information relevant for Marxist-Leninist ideology. With the exception of politically neutral fields, the data gathered were distorted. Central decision-making authorities, however, needed some information on the opinions of the population. To this end, certain questions were inserted into politically neutral surveys. Data acquired in this manner, however, were only available as a source to the propaganda section of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party. This article, which draws on a text that the author originally wrote under a pseudonym for the exile journal "Testimony" describes these practices. At the initiative of figures in Czech exile, in 1986 a public opinion research study was secretly carried out using a questionnaire with 85 questions on a sample of 342 people, focusing on a comparison of attitudes towards the USSR, the USA, and NATO, and towards prominent politicians in the late 1980s. The results revealed a surprisingly high degree of awareness about alternative, unofficial, and thus banned culture and publications, and about certain suppressed individuals. The empirical data was sent secretly to Paris and there processed by the sociologist Zdeněk Strmiska.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 673–679

V období normalizace, tedy v dvacetiletí zhruba od roku 1969–1989, sociologie v Československu sice živořila, ale existovala. Mnohé výzkumy dělané v té době o tématech, která nebyla politicky příliš relevantní, jako byla například témata rodiny, postavení žen, starých lidí, měla vysokou odbornou úroveň a dobrou vypovídací hodnotu. Mladší generace, které se vracely k těmto výzkumným zprávám zpracovaným například ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí či na ministerstvu zdravotnictví, se nesměly nechat odradit ideologickými úvody, citacemi sovětských autorů, citacemi klasiků marxismu-leninismu a musejí toto chápat jako dobový „folklor“, který byl nutný, aby se vůbec něco mohlo zkoumat. Pracovala jsem v té době v nemocnici, ve zdravotnictví a až na výjimky (například zdravotní stav branců, sebevraždy, zdravotní stav obyvatelstva Severočeské a Severomoravské uhelné pánve,

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Jiřina Šiklová, CSc., Filozofická fakulta UK, katedra sociální práce, U Kříže 8, 158 00, Praha 5 – Jinonice, e-mail: jirina.siklova@ecn.cz.

novorozenecká úmrtnost nebo porodní váha) nebylo nutné falšovat výsledky. V takovýchto případech byla prostě data o určité oblasti vypuštěna ze zdravotnické statistiky, nebo se pro Světovou zdravotnickou organizaci (WHO) udávala data za ČSR, tedy za Českou socialistickou republiku, místo za ČSSR. Komplikovanější to bylo při výzkumu postojů obyvatelstva, trávení volného času nebo jiných témat, která by mohla nepřímo sdělovat i politické názory. V takovém případě bylo nutné zadání úkolu od politicky přijatelné organizace, třeba od Svazu mládeže, Pionýrské organizace, Svazu českých žen, ROH nebo některé brigády socialistické práce. Při zasvěceném čtení těchto výzkumných zpráv a po odhlédnutí od ideologií podmíněné a posledního usnesení ÚV KSČ odpovídající frazeologie je možné vyčíst z údajů hodně o té které fázi vývoje reálného socialismu. Toto také někteří autoři udělali [Wagnerová 1974; Bútorová 1996; Šiklová 1998]. Mnohem obtížněji se získávají údaje o politických postojích či veřejném mínění v té době. K těmto otázkám mělo tehdejší decizní centrum, tj. politické byro ÚV KSČ a aparát této strany, ambivalentní vztah. Na jedné straně socialistické státy, dle své hlásané ideologie, uskutečňovaly opatření, která byla determinována zákonitostmi vývoje společnosti, která „musela“ dospět přes období diktatury proletariátu a socialistický řád až k beztřídní společnosti, ve které stát odumře ke komunismu. Proto teoreticky nepotřebovaly znát názory občanů. Současně však toto komunistické decizní centrum samo sebe prohlašovalo za vládu lidu, a proto by mělo znát postoje občanů vůči politickému systému. Vědělo také, že pro každou vládu je výhodné znát postoje a názory občanů, aby je mohla snadněji ovlivňovat. Paralelně s tímto očekáváním ale zde byla i obava decizního centra, že bude-li veřejné mínění lidu v rozporu s opatřeními, mohlo by těchto poznatků o veřejném mínění, tedy o „vůli lidu“, být použito i proti jemu samému. Výsledkem tohoto rozporu byl požadavek, aby zjištěné výsledky o veřejném mínění především znali jen „oni sami“, aby výsledky mohli předem zkontrolovat, případně upravit tak, aby odpovídaly linii KSČ a nemohly „nahrát“ třídnímu nepříteli. Proto oba Ústavy pro výzkum veřejného mínění (nadále ÚVVM) – federální i ústav republiky Slovenské – spadaly pod přímé řízení odboru propagandy a agitace při ÚV KSČ. Přestože tyto ústavy měly svoje vedoucí a všichni zaměstnanci byli tzv. nomenklaturní, tedy všichni museli být schváleni ÚV KSČ, skutečně rozhodoval o tom, co se bude nebo nebude publikovat a zkoumat (alespoň v letech osmdesátých), šéf odboru propagandy a agitace při ÚV KSČ Vasil Bejda [podrobněji v Ota-va 1987]. Tomuto Vasilu Bejdovi se také říkalo Menší Vasil, čímž měla být asociována podobnost s členem politbyra Vasilem Biřákem. Tento odbor za „normalizace“ schvaloval nejen zaměstnance všech oddělení pro výzkum veřejného mínění a prognostiku, ale povoloval i náměty šetření, které ÚVVM dělal pro jiná pracoviště. Případně povoloval, které údaje smějí být předány odborníkům, zadavatelům námětů výzkumů a samozřejmě, co z toho smí být zveřejněno. Proto každý zadaný výzkum byl zpracováván ve dvou podobách. První zpracování bylo ve formě tajné výzkumné zprávy, která byla vyhotovena jen v několika číslovaných exemplářích, které byly přidělovány ke studiu konkrétním členům politbyra. Tato verze zůstávala trvalým vlastnictvím ÚV KSČ. Tyto zprávy bylo možné číst pouze v budově Ústředního výboru, v místnosti k tomu určené, a mohli je číst pouze pracovníci, kteří k tomu mě-

li z hlediska své funkce oprávnění. Datum a dobu studia museli vyznačit v knize prezence. Objednavatelům výzkumů, pracovníkům ostatních ústavů, což byl například Ústav filozofie a sociologie při ČSAV, Ekonomický ústav, pracovníci ministerstev, krajské výbory KSČ, byly k dispozici pouze standardně zpracované druhé, tedy částečně redukované výzkumné zprávy. Odbor propagace a agitace – tedy Vasil Bejda – schvaloval i žádosti dalších výzkumníků o možnosti čerpat informace z těchto výzkumů, a to i v případech, kdy se jednalo třeba o názory obyvatelstva na preventivní očkování dětí. Aby mohli zájemci z řad odborné veřejnosti vůbec tyto údaje studovat, případně aby jim je mohl zadavatel, např. někdo z ministerstva zdravotnictví, půjčit, museli si podat písemnou žádost na tento odbor při ÚV KSČ. Posuzovalo se, zda takováto zpráva odpovídá schváleným výzkumným úkolům pracoviště žadatele. Autor zde citovaného článku, Jiří Otava, což bylo jedno z krycích jmen autorky tohoto článku, tedy Jiřiny Šiklové (která používala skoro vždy pro publikování název některé z českých řek), se dostal k těmto informacím přes zadaný výzkum o postojích veřejnosti k lékařům první linie, tedy k praktickým či obvodním lékařům. Nedostal jen výsledky z výzkumů, ale bylo mu již notně našťavanými pracovníky Federálního statistického úřadu a ÚVVM vysvětleno, jaký je postup. Tyto skutečnosti si potom Jiří Otava ověřoval u „vyhozených“ bývalých členů ÚV KSČ, kteří mu zde uvedený postup potvrdili. K primárním datům z výzkumů veřejného mínění a postojů veřejnosti se tedy nedostali ani sociologové – členové KSČ, kteří prošli prověrkami na počátku období tzv. konsolidace, tedy po roce 1969.¹ Obdobný postup byl zachovávan i při výzkumech, které byly projektovány a realizovány Ústavem pro výzkum společenského vědomí a ateismu v Brně a na Vysoké škole politické ÚV KSČ v Praze a v Bratislavě. Protože tyto ústavy neměly v druhé polovině let osmdesátých svoji tazatelskou síť, byly realizovány většinou ÚVVM, dle směrnic, které jsem uvedla výše. Takovéto zkoumání veřejného mínění bylo prováděno na reprezentativních výběrových souborech v rozsahu cca 2000 osob pro obě republiky. Ústav měl k dispozici proškolenou síť asi 900 tazatelů, pro které vydával interní bulletin, opětne nepřístupný odborné veřejnosti. Názvy výzkumů souvisejících s výzkumem veřejného mínění byly uvedeny v odborných publikacích v roce 1986 a 1987 (patrně i později, ale to neměla autorka možnost již sledovat, protože musela odejít ze zdravotnického pracoviště v roce 1988). Například byly realizovány výzkumy: Stav rozvoje vědomí tříd a hlavních sociálních skupin, Názory občanů na otázky války a míru, Názory občanů na vybrané problémy životní úrovně v ČSSR, na náboženství a vliv náboženství na morálku apod. Některé výsledky byly i publikovány v *Sociologickém časopise* ČSAV v rubrice „Z empirických výzkumů“. Stačí letmo se podívat na tyto texty a vidíme, že 80 % textu tvoří ideologická propaganda, zatímco empirická data jsou zastoupena jen nepatrně a většinou není uveden základní soubor a výběrový soubor. Například v *Sociologickém časopise* č. 1 z roku 1987 má text

¹ Na 4. stránce každého čísla oběžníku *Zpravodaj*, který ÚVVM vydával pro své tazatele, byla vytištěna tato poznámka: „Všechny tazatele upozorňujeme, že bulletin *Zpravodaj* není určen veřejnosti a tedy ani pro vaše přátele a známé, ale slouží jako interní materiál pro tazatele a naše spolupracovníky“ [*Zpravodaj* 1983].

o výzkumu postojů k válce a míru celkem 6 stran, pojednává o NATO, o мировém hnutí v socialistických státech, o socialistické armádě a její disciplíně, o třech základních tezích o míru a válce a nakonec – v rozsahu jedné stránky – jsou bez tabulek a bez čísel uvedeny „vybrané výsledky empirického výzkumu“, které začínají větou: „Empirické poznatky potvrdily pozitivní hodnocení zahraničně politické orientace SSSR v mínění lidí. Jednoznačně převažuje názor, že SSSR usiluje především o mír...“. Dále autoři článku v témž oddílu říkají: ve veřejném mínění převažuje „marxistické chápání příčin ozbrojených konfliktů naší doby ... Poměrně početná je také skupina lidí, kteří jsou vedle marxistických tezí ovlivněni i netřídními stanovisky“ [Herzmann, Hampl, Friesse 1987: 89–90]. Dokonalé pytydepe nebo new-speak! V textu těchto dvou stránek není uvedena ani jediná tabulka a jen minimum kvantitativních údajů jako: „(N)ázor, že ve světě existuje vojenskostrategická rovnováha, se v průběhu osmdesátých let stává častějším a v současné době jej zastává více než polovina československých občanů“ [ibid.: 90]. A úplně na závěr je napsáno: „Provedený výzkum potvrdil hypotézu, že ve veřejném mínění československé populace o otázkách míru a války dominují marxistické názory“ a při srovnání výsledků výzkumu veřejného mínění v ČSR a SSR „se projeví prakticky ve všech zkoumaných otázkách pozitivnější názory občanů na Slovensku“ [ibid.: 91]. Co je to pozitivní, se již neuvádí, ale asi to bude vyšší souhlas s proklamovanými tezemi ÚV KSČ [srov. Otava 1987: 326].

Někteří sociologové, kteří patřili k demokratické opozici, se pokoušeli iniciovat sociologické rozbory a dokonce i výzkumy veřejného mínění. V roce 1987 se objevuje samizdatový časopis *Sociologický obzor*, jehož každé číslo mělo rozsah zhruba 100 stran a který byl „vydáván“ jako samizdat, tedy anonymně. Dnes víme, že jeho autory – až na přeložené články – byli sociologové Miloslav Petrusek a Josef Alan a že většinu zde uveřejněných článků psali pod různými pseudonymy [Acta 1987]. V uvedeném samizdatovém časopise je řada vynikajících rozborů, ale nejsou tam, pochopitelně, výsledky empirických šetření z výzkumů veřejného mínění.

Určitým pokusem, jediným v tehdejších státech socialistického bloku, byl výzkum veřejného mínění, který byl proveden v roce 1986. Výsledky výzkumu byly zaslány přes Viléma Prečana, tehdejšího ředitele Dokumentačního střediska pro podporu československé nezávislé literatury na zámku Schwarzenberg v Scheinfeldu v Německu, do Paříže, kde výsledky z prvního třídění podrobně zpracoval sociolog v exilu Zdeněk Strmiska [Strmiska 1986a]. Podnět k tomuto výzkumu přišel z exilu, pravděpodobně od Pavla Tigrida, jehož čtvrtletník *Svědectví* také výsledky publikoval. Původní otázky byly ale skupinou kolem Jiřiny Šiklové poněkud pozměněny, namnožené dotazníky byly rozdány asi dvaceti neformálním spolupracovníkům, kteří tento dotazník rozdali ve svém okolí. Dotazníky kolovaly mezi lidmi asi 8 měsíců. Dotazník byl podnětem k diskusím v celých rodinách, ve skupinách přátel, dozvědělo se o něm a nepřímo se podílelo asi 1000 osob. Ale návratnost dotazníků, které museli zpět získat od přátel pouze ti, kteří dotazníky rozdávali, byla pouze 342. Dotazník měl celkem 85 otázek a byl připraven k přímému kódování. Zasílat takové množství papírů do exilu ke zpracování ilegální cestou bylo nemožné a ne-

bezpečné. Proto základní data – četnosti u otázek – byly zpracovány v ČSSR, konkrétně v závodě ČKD Polovodiče – Praha 4, Budějovická ulice, kde tehdy u počítače pracoval ing. Petr Šimečka. Aby nemusel mít na pracovišti celé dotazníky, vyplněné sloupce, znovu označené číslem otázek, jsem odstříhla a předala Petru Šimečkovi jen v této „nenápadné“ podobě. Četnosti z tohoto primárního třídění byly pak předány Zdeňku Strmiskovi, který zpracoval výsledky a pečlivě popsal metodu zpracování. Strmiska přitom autora tohoto výzkumu neznal, jak sám uvádí ve *Svědectví*. V úvodu k výzkumné zprávě mimo jiné píše: „Ve společnostech alespoň s minimální racionalitou nikoho zodpovědného ani nenapadne, aby se informace o postojích lidí k práci, jejich názorech o té které politické postavě nebo data o délce života podle povolání pokládaly za ‚státní tajemství‘. Naproti tomu monokratické systémy, které se snaží politickou a všechnu společenskou moc do nemožnosti centralizovat a monopolizovat, vyvlastňují občanskou společnost ze všech jejích práv a zbavují ji také práva podílet se na poznávání společnosti samostatně, bez poručnickování z vnějška“ [Strmiska 1986b: 265]. A dále, když prezentuje zpracované výsledky „nezávislých českých sociologů“, konstatuje, že sběr dat trval skoro rok a byl veden v extrémně obtížných podmínkách. Všichni respondenti věděli, o jakou akci běží a co riskují. Cituje také „zasílatele“ dotazníků Jiřího Otavu (tedy J. Šiklovou), který tehdy do průvodního dopisu napsal: „.....nebáli se (dotazník) rozmnožit, nebáli se s ním obracet na své známé... Až zase jednou někdo bude za čtyřicet let psát – podobně jako se píše s oblibou dnes o Protektorátu –, že v Čechách byl každý druhý uduvačem, tak snad realizace tohoto výzkumu přispěje k vyvrácení takového nároku. Všichni, kteří dělali tazatele, byli známi ve svém okolí, nebyli kryti pseudonymem ani anonymitou a přesto dosud nemají a neměli kvůli této akci žádné potíže“ [266]. Zdeněk Strmiska označuje výzkum za skromný, ale významný „v podmínkách, kdy v oficiálním sociologickém výzkumu a sociologických publikacích v Československu převažují buď traktáty o leninských principech a podobné ideologické spekulace, nebo studie o okrajových a pokud možno neškodných stránkách společenské skutečnosti“ [ibid.]. Také v úvodu obsáhle popisuje metodu zpracování dat, uvádí, že se jednalo o metodu nahodilého výběru, a pečlivě analyzuje vzorek a konstatuje, že dle pohlaví a věkových skupin zhruba odpovídá složení populace. Zkreslení je ale dáno poměrně nízkým zastoupením členů KSČ (jen 8,2 % dotázaných, zatímco odpovídající podíl by měl být 16 %) a nadměrným zastoupením osob se středoškolským a vysokoškolským vzděláním a občanů z velkých měst (83,9 % vzorku). Strmiska dále konstatuje, že poznávací hodnota výzkumu je „nemalá. I když zjištěná data nereprezentují vždy celou společnost, představují zpravidla její velmi významné konstitutivní součásti“ [269], a uvádí, kdo z jeho francouzských spolupracovníků, tedy z pracovníků *Centre des Recherches Interdisciplinaires sur les Transformations Sociales* (CRIT) v Paříži, se podílel na zpracování. Tazatelé, kteří rozdávali dotazníky, měli volit respondenty, kteří nepatří do tzv. disidentských skupin, a všichni byli vyzváni, aby vyplnili dotazník podle svého opravdového přesvědčení, což udělali, aniž se báli možného rizika. Všechny otázky, formulace i četnosti odpovědí jsou také uvedeny v citovaném čísle časopisu *Svědectví* a byly vydány jako samostatná publikace, která byla distribuována v opozičních hnutích v jiných socialistic-

kých státech. Celá dokumentace k tomuto výzkumu je uložena v současnosti v Československém dokumentačním středisku v Praze na Strahově, které od října roku 2003 spadá pod Národní muzeum a jehož vedoucím je Vilém Prečan, který jako jediný, vedle autorky této statě, byl do celého šetření a postupu od počátku zasvěcen. Otázky šetření byly zaměřeny na postoje ke KSČ, na znalost skupin demokratické opozice a názory na ně, na nezávislé kulturní skupiny, na znalost osobností, které v té době představovaly opozici proti stávajícímu režimu v SSSR nebo u nás (dotazy na Andreje Sacharova, Milovana Djilase, ale třeba i Pavla Tigrida či Jiřího Pelikána), a na znalost aktivit a kontakty s představiteli Charty 77, VONS, církevních skupin apod. Další otázkou bylo, které neoficiální tiskoviny, „samizdaty“, knihy či časopisy tištěné v zahraničí nebo rozepisované na psacím stroji čtou a mají možnost získat ke čtení (např. Infoch, Edice Petlice, Sixty Eight Publishers). Zjišťovala se také určitá kontinuita znalostí o osobnostech, o kterých se již celá desetiletí nesmělo mluvit, jako např. o Prokopu Drtinovi, Ferdinandu Peroutkovi, Jiřím Kolářovi, Milanu Hodžovi a dalších. Jiné otázky zjišťovaly, které zahraniční stanice respondenti poslouchají (BBC, Svobodná Evropa, Hlas Ameriky, Vídeň) a jak často, které pořady znají a kdy je nejvíce sledují. Další otázky byly zaměřeny na souhlas či nesouhlas s různými výroky (USA jsou imperialistická a výbojná velmoc usilující o válku; Sovětský svaz je imperialistická a výbojná velmoc usilující o válku, USA ohrožují mír více než SSSR; Západní Němci jsou dosud nepřátelé Čechů a Slováků; mínění občanů například o odsunu německého obyvatelstva z pohraničí a další). Zjišťována byla také účast – alespoň občasná – na neoficiálních přednáškách v bytech, neoficiálních náboženských shromážděních, skautském a woodrafterském hnutí či alespoň znalosti o existenci těchto aktivit.

Z celého souboru se na nezávislém sdružování podílelo jen 28,4 % osob. Další kategorii, kterou sledoval dotazník a kterou Zdeněk Strmiska podrobně zpracoval, pak souhrnně nazval ideové a politické sebeztožnění. Nejčastější identifikace byla s demokracií, dále „jsem socialista, ale ne marxista.“

Není možné a ani účelné zde sdělovat a znovu publikovat výsledky, které si zájemci o sociologické výzkumy v době normalizace mohou najít ve výše uvedeném archivu a v knihovnách, kde je k dispozici časopis *Svědectví*, např. v knihovně Libri Prohibiti, vedené Jiřím Gruntorádem, která je plně katalogizována a k dispozici odborné veřejnosti a studentům. A tak se zmíním pouze o části, kterou Zdeněk Strmiska zařadil do kapitoly 8, ve které rozebírá otázky vztahující se k myšlence vytvoření „Spojených států středoevropských“. Otázka č. 76, položená v tomto výzkumu, zněla: „USA i SSSR jsou stejné imperialistické státy, je třeba vytvořit na obranu proti nim Spojené státy středoevropské.“ S touto formulací souhlasilo zhruba 31 % odpovídajících, částečný nesouhlas projevilo 36,2 % a nesouhlas 28,3 %. Strmiska upozorňuje, že v otázce jsou spojeny názory o imperialistickém charakteru USA a SSSR s myšlenkou „Spojených států středoevropských“ a spojení obou složek pochopitelně ovlivňuje reakce na každou z nich. Otázka tedy byla nevhodně formulována. V obsáhlém metodologickém rozboru Strmiska uvádí, že „(v) podstatě bychom ... mohli interpretovat souhlasné odpovědi s uvedenou tezí jako příznivé novému, sil-

nému politickému útvaru ve střední Evropě a její nezávislosti na velmocech“ [Strmiska 1986b: 304]. Neméně zajímavé a zase již aktuální jsou postoje k západoevropským mírovým hnutím a názor, kolik asi hlasů by získala KSČ, kdyby v Československu byly možné svobodné volby. Dle rozboru Zdeňka Strmisky dotazovaní v průměru přiznávají KSČ šanci obdržet ve svobodných volbách 13,9 % hlasů.

V uvádění výsledků nebudu pokračovat. Chtěla jsem pouze upozornit na tento výzkum veřejného mínění, na kterém jsem se podílela jako organizátorka a odesílatelka do zahraničí. Tak jako si v poslední fázi normalizace uvědomovali literární vědci, že do české a slovenské literatury patří i literatura vznikající v exilu a v opozici (publikovaná v samizdatech), tak je dobré vzít na vědomí, že i na sociologických výzkumech se podíleli lidé v opozici v ČSSR ve spolupráci se sociology v exilu. I tato šetření patří do historie sociologie v období normalizace.

JIŘINA ŠIKLOVÁ vystudovala historii a filozofii na FF UK, kde v roce 1966 obhájila titul kandidátky věd v sociologii. V letech 1965–1970 se zúčastnila řady výzkumů mládeže, koncem roku 1968 se aktivně účastnila studentské stávky proti politickým změnám. Po Dubčkově sesazení se vzdala členství v KSČ a zakrátko byla propuštěna z fakulty. Za normalizace pracovala mimo jiné jako uklízečka v univerzitní knihovně a coby dokumentátorka v Thomayerově nemocnici. Ve spolupráci s jinými odborníky a později samostatně publikovala velký počet vědeckých a hlavně vědecko-populárních pojednání z oblasti gerontologie, sociální péče, z oblasti rodinných vztahů atd. V roce 1990 se stala vedoucí subkatedry sociální práce FF UK, na stejnojmenné katedře přednáší dodnes.

Literatura

- Acta 1987 2 (2). Scheinfeld: CSDS.
- Bútorová, Z. (ed.) 1996. *She and he in Slovakia – Gender Issues in public opinion*. Bratislava: Focus.
- Herzmann, J., S. Hampl, L. Friesse 1987. „Veřejné mínění o otázkách války a míru.“ *Sociologický časopis* 23 (1): 86–91.
- Otava, J. 1987. „Výzkum veřejného mínění v ČSSR.“ *Svědectví XXI* (82): 323–329.
- Strmiska, Z. (ed.) 1986a. „Tak já vám řeknu, co si opravdu myslím ...“ *Svědectví XX* (78): 258–264.
- Strmiska, Z. 1986b. „Výsledky nezávislého průzkumu současného smýšlení v Československu.“ *Svědectví XX* (78): 265–334.
- Šiklová, J. 1998. „Gesellschaftspolitische Stellung der Frauen in der Zeit des ‚realen Sozialismus‘“. Pp. 24–32 in von Trutschler, E. (ed.), *Frauen im vereinten Europa*. Erfurt: Universität Erfurt.
- Wagnerová, A. 1974. *Die Frau im Sozialismus – Beispiel CSSR (Standpunkt)*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Zpravodaj. Interní bulletin pro tazatele ÚVVM. 1983. Praha: ÚVVM.

FILOSOFICKÝ ČASOPIS

Z obsahu čísla 5/2004:

J. Pechar	Hegel a Kant v novější francouzské filosofii
M. Picha	Squeezing Searle
T. Lajkep	Filosofické souvislosti eugeniky

OHLÉDNUTÍ ZA 20. STOLETÍM

D. Kamhal	G. E. Moore a analýza jazyka
G. E. Moore	Důkaz vonkajšieho sveta

MORÁLNÍ A POLITICKÁ FILOSOFIE DNES

H.-H. Kögler	Utváření kosmopolitní veřejnosti: hermeneutické schopnosti a univerzální hodnoty
--------------	--

FILOSOFIE VE ŠKOLNÍCH LAVICÍCH

O. A. Funda	Hermeneutika v náboženství jako drama zpřítomnění
-------------	---

DISKUSE, POLEMIKA

J. Šmajš	K ontickému původu a roli sociokulturní informace
M. Valach	Demokracie jako filosofický problém

RECENZE

J. Bystrický	Mircea Eliade: Metalurgická verze alchymie
W. Slomski	Rudolf Dupkala: Prešovská škola

Filosofický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel./fax 222 221 752,
e-mail: filcasop@site.cas.cz
<http://www.flu.cas.cz/filcasop/index.htm>

Cena jednotlivého čísla 44 Kč, celoroční předplatné 220 Kč

Poznámky k podnikové sociologii v letech normalizace

ANTONÍN RAŠEK*

Po 21. srpnu 1968 nezbyvalo nejen mnohým sociologům, ale i právníkům, ekonomům, psychologům a jiným profesím než zakotvit na dlouhá léta v podnikové sféře. Kromě kritické reflexe má smysl stručně zachytit, které poznatky v podnikové sociologii dosud neztratily svou aktuálnost nebo alespoň zajímavost.

Analýza sociálního systému řízení (Metodika SEPIMO)

Jednou ze zajímavých zkušeností byla tvorba a aplikace projektu SEPIMO, který vznikl ve Výzkumném ústavu strojírenské technologie a ekonomiky (VÚSTE) v rámci Státního plánu ekonomického výzkumu. Spolupracovali na něm Jaroslav Janda, Oldřich Mikšík, Miroslav Purkrábek, Milan Ždímal a další. Metodika SEPIMO byla realizována ve více než dvaceti závodech, podnicích, VHJ, resortech a dalších institucích s využitím nejen empiricko-intuitivních, ale i analyticko-empirických až vědecko-analytických postupů. Soustřeďovala se především na problémy sociální ekvifinality (SE), participace (P), interakce (I), motivace (M) a odolnosti řídicích pracovníků v zátěžových situacích (O). Ze zkratk těchto hledisek vznikl i název projektu SEPIMO.

Vzhledem k tomu, že tvorba této metodiky využívala poznatků západní literatury z řízení tržní ekonomiky, v aplikaci bylo možné pokračovat i po listopadu 1989, např. v letecké organizaci, ve vrcholovém vedení resortu, ve zdravotní pojišťovně apod. Postupně se dařilo spojit zkušenosti z aplikace metodiky SEPIMO se zkušenostmi s *realizačně vzdělávacím programem*. Jeho tvůrcem byl Ivan Fišera, který jej aplikoval zejména v Kovosvitu Sezimovo Ústí a v Motoru České Budějovice, odkud také vyšli známí manažeři polistopadového období (např. dva generální ředitelé Škody Mladá Boleslav). I řídicí pracovníci z ostatních organizací, kde byla realizována metodika SEPIMO, se uplatnili ve významných manažerských i vládních funkcích.

Analýza metodiky SEPIMO se soustřeďovala na sociální ekvifinalitu jako tvorbu a realizaci věcných a sociálních cílů, na participaci ve strategických otázkách, interakci při řízení, motivaci k efektivnějšímu řízení a k překonávání zátěžových situací při řízení. Racionalizační a sociotechnický program metodiky SEPIMO byl a je zaměřen na tvorbu podnikové politiky a strategie řízení, zavedení řízení pomocí cí-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Antonín Rašek, Litoměřická 579, 190 00 Praha 9 – Prosek.

lů, tvorbu funkčního řádu k delimitaci rozhodovacích aj. pravomocí, tvorbu informačního řádu, výstavbu maticové organizační struktury jako syntézy liniově štábní organizace a pružných organizačních struktur, tvorbu režimů řízení jako uspořádání činností v čase, tvorbu motivačního programu k identifikaci motivačních faktorů a motivačních zdrojů a konečně optimalizaci personální struktury.

V heuristických fázích byly využity čtyři typy diskusí:

1. *Orientační diskuse*, jejímž cílem bylo v souladu s metodikou SEPIMO identifikovat hlavní problémy organizace ve vymezených oblastech a stanovit jejich priority.
2. *Tematická diskuse*, která měla prohloubit poznání o hlavních problémech a navrhnout jejich řešení.
3. *Námětová brainstormingová diskuse* k identifikaci možných budoucích inovací.
4. *Delfská diskuse* jako předstupeň delfské ankety, jejímž cílem bylo stanovit pravděpodobnost a dobu uskutečnění hlavních inovací.

Diskuse vedly obvykle k rozhodnutí ustavit tyto týmy:

1. *Prognosticko-koncepční tým*, který měl na základě marketingové studie stanovit cíle technického, technologického a investičního rozvoje, a tím vytvořit i podmínky pro zavedení řízení pomocí cílů.
2. *Tým pro racionalizaci řízení* s cílem vybudovat maticovou organizační strukturu, která by lépe zajistila koncepční činnost. Dále zpracovat informační řád k racionalizaci toku informací pro strategické rozhodování. A konečně racionalizovat režimy řízení. V souladu s tím zpracovat koncepci public relations.
3. *Personální tým* k tvorbě a realizaci motivačního programu a k optimalizaci personální struktury.
4. *Ekonomický tým* k odhalení ztrát v nákladech činnosti.

Práce jednotlivých skupin řídicích pracovníků vyúsťovaly v návrh příkazu generálního ředitele apod. k utvoření koncepčních týmů podle této osnovy: přesná formulace zadání, technické parametry zadání a jejich předpokládaný efekt, termíny řešení a realizace, podmínky vytvořené vedením (pravomoci, dispozice s pracovníky, časové využití pracovníků atd.) a výše odměny.

Charakteristiky řídicích pracovníků

Výzkumy v mnoha dalších organizacích pod vedením Oldřicha Mikšíka umožnily charakterizovat řídicí pracovníky v plánované ekonomice. Šetření prokázala, že se vyznačovali tendencí vyhledávat spíše stálejší a klidnější podmínky k činnosti, vyhýbat se situacím dynamickým, vybočujícím z běžných zvyklostí, snahou o stabilní chod práce a života, konformním jednáním. Necítili se dobře v podmínkách a situacích vyžadujících zvýšenou přizpůsobivost a činorodé řešení nových problémů. Byla pro ně charakteristická vyšší obezřetnost, tendence vyhýbat se situacím, které vyžadovaly převzít za sebe riziko za nesprávné rozhodnutí.

Z těchto důvodů se u nich daly předpokládat potíže v těch oblastech rozhodovacích procesů, v nichž nebylo možné plně předvídat budoucí důsledky určitého řešení. Byla u nich patrná určitá tendence přistupovat k řešení situací samostatně, autoritativně, s menším zřetelem a smyslem pro postižení vzniklého sociálního klimatu. To vytvářelo bariéru pro žádoucí rozvoj sociálního řízení, pro uplatnění vhodných metod vedení lidí, a tím i pro upevňování dobrých sociálních vztahů.

Na základě několika desítek výzkumů hodnotových orientací podle upravené metodiky DOSA zpracoval Dragoslav Slejška následující typologii pracovníků:

1. *Výkonový typ*: orientace na pracovní výkonnost, uspokojení z práce, sebezdokonalování, vzdělání, poskytování užitku jiným a společnosti, kulturu, společenské postavení a ocenění. Centrem života těchto lidí je především práce.
2. *Principiální typ*: v životním stylu zdůrazňuje svědomí, potřebu svobody, pravdy, vlastenectví, přátelství, přinášení užitku společnosti i jiným. Jde o altruistické typy lidí, zdůrazňující potřebu přinášet užitek druhým, zakládající si na přátelství.
3. *Individualistický typ*: zaměření na maximální využití volného času ve shodě s osobními zájmy, sepětí života podle svých zájmů, koníčků a zálib, kulturu, volný čas, rekreaci, odpočinek a zábavu.
4. *Rodinný typ*: preferuje spořádaný rodinný život, realizaci slušného životního standardu, hodnotu rodiny, domova, zdraví, bytu, vybavení domácnosti, chaty, chalupy, zahrádky, pobytu v přírodě, cestování a poznávání světa.
5. *Hedonistický typ*: orientuje se na materiální předpoklady umožňující více i lépe prožívat slastné chvíle. Jde tu o sepětí hodnot sexuálního života, jídla a pití, cestování a motorismu, zábavy a také peněz.

Výzkumy sociálního klimatu

V době normalizace bylo zejména na podnikové úrovni zpracováno několik set analýz sociálního systému a klimatu, a to zvláště z hlediska tehdejšího vážného pracovního a sociálního problému – stabilizace a fluktuace pracovních sil. Sociální klima je odrazem podnikové reality ve vědomí lidí. A podle kvality tohoto vědomí také lidé jednají, pracují, stabilizují se nebo odcházejí.

Zjišťovala se spokojenost s faktory práce, pracovního prostředí, organizačně technických, zdravotně hygienických, ekonomických a sociálních podmínek pracovního procesu. Těchto působících faktorů bylo identifikováno téměř tři sta. Obvykle se jich při sociálních analýzách šetřilo nejvýznamnějších třicet až čtyřicet, někdy ale i přes sto. Výsledky spokojenosti se korelovaly s příslušnou závisle proměnnou, tj. stabilizačními a flukтуаčními tendencemi, ale i výkonností pracovníků, charakterem motivace apod., což umožňovalo zjistit, zda šetřené faktory mají v příslušné organizaci motivační a satisfakční, nebo spíš demotivační či dokonce stresové působení.

Podle sekundární analýzy dvou stovek relevantních výzkumů, které provedl především Dragoslav Slejška, v pracovních podmínkách v době normalizace *nejsil-*

něji motivovala osobnost a uznání přímého nadřízeného, informovanost o osobních úkolech a úkolech pracoviště, využití kvalifikace a duševní náročnost, zajímavost a rozmanitost práce. *Spokojenost převládala* u vztahů mezi spolupracovníky, u možnosti zvyšovat si kvalifikaci, u pracovní doby i meziskupinových vztahů. Naopak *demotivující charakter* mělo pracovní prostředí, zvláště prašnost, chemické zplodiny, hygiena práce, osvětlení, teplota na pracovišti, čistota pracovního prostředí apod. Konečně *stresové působila* výše výdělku, organizace práce, možnosti pracovního postupu, vyřizování připomínek, plnění slibů vedením apod. Na základě výsledků sociální analýzy bylo možno zpracovat konkrétní program racionalizačních a socio-technických opatření.

Nemálo sociálních analýz posloužilo také při *zjišťování potenciálních pracovních sil pro nově budované, modernizované či rekonstruované kapacity*. Umožňovaly řízený nábor pracovníků, kteří se svou kvalifikací nejvíce blížili profesiograficky stanoveným kvalifikačním nárokům projektovaných pracovních míst. V negativním případě, kdy ve spádovém teritoriu takoví pracovníci nebyli a nebylo možné zabezpečit např. nábor z jiných oblastí bytovou výstavbou, tyto sociální analýzy pomáhaly investory od připravovaných záměrů odvrátit.

Ekonomika plánovaného hospodářství byla velmi často spojena s podstatnými *organizačními změnami*. I při věcně správném řešení organizačních změn v souladu s nejnovějšími poznatky teorie organizace a řízení však nepřestávaly existovat a působit sociální souvislosti těchto změn. Bylo sice možné předpokládat, že věcně správné řešení organizační změny má větší naději na úspěšnou realizaci, ale to neznamenal, že právě pro sociální předpoklady a důsledky nemohla reorganizace částečně nebo zcela selhat.

Sociálními souvislostmi se rozuměly vzájemné vztahy připravované a realizované organizační změny s psychologickými a sociálními dispozicemi lidí akceptovat tuto změnu a v potřebné míře se na ní podílet. Při řešení sociálních souvislostí organizační změny se proto muselo brát v úvahu:

1. za jaké *sociální situace* k připravovaným organizačním změnám dochází, tzn., jak jsou na ni lidé připraveni, jak na ni budou reagovat, čím je pro ně prospěšná, resp. jaké pro ně může mít negativní důsledky apod.
2. které *sociální vlivy* budou na organizační změnu působit, tzn., co ji bude urychlovat a co naopak brzdít, které faktory mohou realizátory organizační změny překvapit apod.
3. k jakým *sociálním důsledkům* organizační změna povede, tzn., pro které jednotlivce a sociálně profesní skupiny bude prospěšná, koho naopak poškodí, jaký to bude mít vliv na jejich sociálně profesní status, jejich pozici v síti sociálních a profesních vztahů, jak změna ovlivní vzájemné mezilidské vztahy, soudržnost pracovních kolektivů, celkové sociální klima a vlastní výkon pracovních profesních rolí apod.

Výzkumy ukázaly, že organizační změna je především určitý *sociální konflikt*. Šlo o to jej vhodným *sociotechnickým programem* oslabit a posílit její kladné sociální důsledky. Přitom platilo, že *čím závažnější, rozsáhlejší a hlubší byla organizační změna,*

tím podstatnější a složitější byly její sociální souvislosti. Pokud by byly přehlíženy a neřešily se jako integrální a organická součást organizační změny, mohlo dojít k jejímu nejen částečnému, ale dokonce i úplnému selhání – se všemi sociálními důsledky včetně výkonu pracovních profesních rolí, a tím i ekonomické prosperity podniku.

Konečně za uvedené období bylo provedeno v pracovních organizacích stovky zcela užitkových *sociálních a ergonomických analýz nejrůznějších problémů*, např. faktorů pracovního prostředí, stravování, bezpečnosti práce, odměňování, informování, vzájemných vztahů mezi pracovníky, využití a zvyšování kvalifikace, směnnosti, zdravotního zabezpečení, organizace práce, pověsti podniku na veřejnosti atd.

Praktická sociologie a psychologie řízení, práce, průmyslu a podniku byly v letech normalizace vcelku dobře metodologicky připraveny na analýzu téměř všech sociálních problémů a procesů i věcných sociálních souvislostí. Zároveň byly vypracovány i sociotechnické a racionalizační metodiky a soubory sociotechnických opatření umožňujících zjištěné problémy odstranit nebo alespoň redukovat či kompenzovat. Díky nim bylo možné vyhnout se zbytečným problémům ztěžujícím výkon pracovních profesních rolí a šetřily se síly řídicích pracovníků.

ANTONÍN RAŠEK *pracoval v sedmdesátých a osmdesátých letech v podnikové sociologii řízení.*

Demografie 3/2004

Obsah

Terezie Kretschmerová: Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2003

Miroslav Hirš: Příspěvky českého státu rodinám na náklady spojené s výchovou dětí

Michaela Potančoková: Změna prokreativního správania slovenských žien po roku 1990 v transverzálnom a longitudinálnom pohľade

Eva Kačerová: Mezinárodní srovnání sezónnosti sňatečnosti

SČÍTÁNÍ LIDU

Eva Čádková: Vzdělání a zaměstnanost v České republice podle výsledků SLDB 2001 z pohledu gender

RECENZE

1000 let obyvatelstva českých zemí (Milan Kučera)

Křesťané a židé jižní Moravy v letech 1784–1850 (Petra Brabcová)

Celosvětový pokles fertility 1990–2000 (Vladimír Srb)

Co jsme zač, my Evropané (Felix Koschin)

ZPRÁVY

Z České demografické společnosti – K založení Československé demografické společnosti v roce 1964 – Pátá česko-německo-rakouská konference o rodinné politice v Senátu PČR – Ruská federace: 143,1 mil. obyvatel v roce 2002 – Evropský soud: lidský plod nemá stejná práva jako narozený člověk – Hispánci největší etnickou menšinou v USA – Celosvětová komise pro migrace

PŘEHLEDY

Migrační potenciál obyvatelstva ČR v procesu evropské integrace – Pohyb obyvatelstva v České republice v roce 2003 podle krajů a okresů – Pohyb obyvatelstva v České republice ve městech nad 20 tisíc obyvatel v roce 2003

BIBLIOGRAFIE

*Objednávky přijímá MYRISTRADÉ, s.r.o., P.O.B. 2, 142 00 Praha 4,
e-mail: hruskova@gw.czso.cz*

Poznámky k sociologické perspektivě v české historiografii 50. a 60. let

PAVLA HORSKÁ*

Prozatím se mi nepodařilo nalézt dostatek zpráv potvrzujících či vylučujících vědomí o problému tzv. „nových“ sociálních věd na českých univerzitách po jejich znovuotevření roku 1945. Existuje dnes sice řada pozoruhodných biografii významných českých badatelů, ponejvíce historiků, kteří se přímo poválečné obnovy na českých vysokých školách účastnili. Příkladem za všechny může sloužit kniha vzpomínek Josefa Polišenského [Polišenský 2001]. Nemluvě ani o pamětech Václava Černého, proslulých u nás i v zahraničí [Černý 1992]. Jenomže právě v případě těchto dvojích pamětí, které bezesporu jsou a budou badateli o poválečném období vděčně přijímány jako důležitý zdroj informací, je snadné dokázat mnohá úskalí užívání osobních vzpomínek jako historického pramene. Stačí srovnat zmínky Václava Černého o Josefu Polišenském a Josefa Polišenského o Václavu Černém. Jejich aktivity se poměrně často prolínaly vzhledem k společnému a tehdy v Čechách dosti vzácnému zájmu o oblast španělské kultury a španělského jazyka. Mimo to těsně po skončení války si Václav Černý vybral Josefa Polišenského jako sekretáře do školské a kulturní komise Zemského národního výboru. Z toho, jak se oba pamětníci o společných akcích zmiňují či je zamlčují, lze usuzovat především na značný vliv osobních zájmů univerzitních učitelů v poválečné reorganizaci vědeckých pracovišť. Nicméně osobními zájmy byli vedeni především ti vědečtí pracovníci, kteří se již dříve s vědeckým životem příslušných institucí setkali. Ti, kteří přicházeli teprve na vysoké školy nebo do nově zřizovaných ústavů, mnohdy vůbec nevěděli, jak vědecký život v meziválečném období vypadal. Reagovali na tuto situaci přirozeně různě. Mé vzpomínky zachycují podle mého názoru pozoruhodné pokusy, kdy se jednalo o implementaci sociologického pohledu do marxistické historiografie ústředních historických pracovišť.

Od počátku padesátých let přibyla k univerzitám jako vrcholné vědecké pracoviště ještě Československá akademie věd. Ta však již vznikala po únoru 1948 a společenské vědy v ní byly zastoupeny podle tzv. „sovětského modelu“. Ovšem přes hluboký rozdíl mezi tehdejšími „západními“ politickými ideologiemi na západních univerzitách a marxistickou ideologií na akademických pracovištích v SSSR, dějepisectví bylo přisouzeno v té době v obou případech významné, ne-li nejdůležitější místo v organizaci společenských věd [Horská-Vrbová 2003]. Hledáme-li dobové svědectví o problému vymezování společenských věd vůči ostatním vědám na

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: redakce Sociologického časopisu, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: sreview@soc.cas.cz.

konci 40. let v Československu, nalézáme je kupodivu nejnápadněji a nejdříve v beze-
 lstně naivní snaze školských úřadů o radikální převrat ve výuce věd o společnosti na
 druhém stupni nově zavedené „jednotné školy“ po únoru 1948. Již roku 1945 začal
 vycházet ve Státním nakladatelství pro potřeby středoškolských učitelů časopis *Po-
 litická výchova* a později *Občanská výchova*. V září 1948 vyšlo 1. číslo 1. ročníku no-
 vého časopisu, zahrnujícího oba předcházející: *Společenské nauky ve škole. Časopis
 pro občanskou nauku, dějepis, zeměpis a vlastivědu*. Už sám fakt, že slovo věda bylo na-
 hrazeno rusismem „nauka“, svědčil o nové orientaci výuky společenským vědám.
 V redakčním úvodníku se o tom ostatně mluvilo bez obalu, že časopis prý „bude
 jednoznačně pokrokovým a chce přinášet materiál a pomocné texty zpracované
 podle pokrokových hledisek, založených na vědeckém socialismu“.¹

Hned v prvním čísle nového časopisu *Společenské nauky ve škole* vydaném po
 únoru 1948 se objevil klasický přístup socialistické školy k vědám o společnosti:
 cesta vědeckého poznání je v nich reglementována politickou ideologií. V Angeliso-
 vě článku ve zmíněném časopise se říká, že *občanská výchova* na škole II. stupně se
 bude nazývat *občanská nauka*. Samo označení předmětu prý svědčí, že jeho těžiště je
 v systematickém poučení, v „nauce“. Že by si na ministerstvu školství ČSR v září
 1948 už byli vědomi rozdílu mezi vědeckým poznáním a indoktrinací? Při tom teh-
 dejší ministr školství v některých ohledech sdílel názory konzervativních historiků
 o postavení historie v hierarchii věd o společnosti.² Zároveň ale nejen při reorgani-
 zaci výuky na univerzitách a při zakládání Československé akademie věd, ale i v no-
 vých osnovách středních škol po únoru 1948 docela zmizely názvy některých věd
 o společnosti, zejména těch, které byly na Západě označovány jako „nové“. Teprve
 v únoru 1951, v 6. čísle ročníku VI. *Společenských nauk ve škole*, si dovolil Jiří Cvekl
 v článku „Podmínky materiálního života společnosti. Tři zvláštnosti výroby. Hospo-
 dářská základna společnosti – a společenská nadstavba“ užít výrazu *sociologický jev*,

¹ Ve *Společenských naukách ve škole*, I. roč., 1. číslo, Praha: září 1948, uveřejnil šéfredaktor Ka-
 rel Angelis článek „Společenské nauky v nových osnovách“. Citoval v něm sovětskou prá-
 ci M. A. Leonova *Očerk dialektického materialismu* (1948, Moskva: Ogiz), podle níž „světový
 názor je systémem poznatků a představ o jevech přírody, společnosti a lidského myšlení, kte-
 rý má dáti úplný obraz světa, dát jediný pohled, jímž lze sepnout složité pásmo dějin příro-
 dy i lidské historie.“ Proto prý jsou nejdůležitější základy přírodních věd, jež pomáhají po-
 znat přírodní zákonitost, a základy společenských věd, jež vedou k poznání zákonitosti vý-
 voje lidské společnosti a k poznání, že určující příčiny společenských přeměn jsou ve hmot-
 ných podmínkách lidského života, ve výrobních poměrech společnosti. Pro poznání zákoni-
 tosti lidského myšlení jsou pak důležité psychologie, logika a vědecká filozofie.

² Karel Angelis v citovaném článku nejen popisoval osobní podíl tehdejšího ministra školství
 Zdeňka Nejedlého na nových osnovách občanské výchovy – ministr prý sám přepracoval
 osnovy dějepisu a zcela nově vytýčil úkol literární a kulturní výchovy na střední škole, nýbrž
 tlumočil i představu Nejedlého o místě historie v občanské výchově: „Chceme vychovávat na-
 ši mládež charakterově. Škola může velmi mnoho v té věci udělat a zrovna v naší minulosti
 jsou toho krásné příklady. Chceme naučit na příkladech dobrých českých lidí, na naší litera-
 tuře a mnohých jiných věcech chápat nejmravnější povinnosti člověka, jako je práce, sociál-
 ní poměr člověka k člověku...“ [Angelis 1948: 2–5].

a to ještě v citátu ze Stalina [Cvekl 1951: 263–269]. Přes to, že Josef Král se snažil roku 1946 prosadit sociologický ústav v rámci tehdy dosud činné České akademie věd a umění, sociologie se z počátku do nové Československé akademie vůbec nedostala [Beran 2003]. Ti, kdo se zabývají dějinami české sociologie, vědí, že teprve v následujících třech desetiletích se podle sovětského vzoru začali zájemci o studium společnosti v socialistických zemích zaštiťovat Leninem, který považoval materialistické pojetí dějin za synonymum pro společenskou vědu. Lenin se domníval, že „hypotéza materialistického pojetí dějin poprvé umožnila utvořit vědeckou sociologii“ [Dějiny buržoazní sociologie 1982].

„Nemarxistickou“, a tudíž „nevědeckou“ sociologii v Československu nebylo tedy od přelomu čtyřicátých a padesátých let možno studovat ve vědeckých institucích, ba ani se o její existenci už na střední škole dozvědět. Sociologická témata ovšem nadále existovala. Podělily se o ně „povolené“ vědy o společnosti? Oblast historiografie může sloužit za příklad, jak tzv. marxistické přehodnocování nevyžadovalo jen horlivé studování historického materialismu v různých, většinou sovětských příručkách, nýbrž odhalovalo i řadu zcela praktických metodologických problémů, s nimiž se až dosud badatelé setkávali spíše v oborech „nových“ věd o společnosti než v klasických disciplínách, jako bylo například dějepisectví. Při geografické a ekonomické analýze historického vývoje v 18. a 19. století se ukázalo, že zcela chybí zasvěcenější pohled na průmyslovou revoluci v českých zemích. Když Jaroslav Purš uveřejnil své práce o průmyslové revoluci [Purš 1960] a přidali se k němu další autoři, vzbudili dokonce zájem prestižního francouzského časopisu *Annales: Économie, Sociétés, Civilisations*, soustřeďujícího kolem sebe tehdejší výkvět „nových“ sociálních věd. Bernard Michel, který se tehdy věnoval studiu vývoje bankovního kapitálu v Rakousku-Uhersku v 19. století, uveřejnil v *Annales* článek, v němž projev il pochybnosti, zda Puršova teorie „dovršení“ průmyslové revoluce za hospodářské krize 1873 může být dostatečně potvrzena prameny o financování průmyslu v českých zemích [Michel 1965].

V západních bibliografiích historické demografie byla a dosud bývá uváděna práce Ludmily Kárníkové, která obrátila pozornost badatelů zabývajících se účinky průmyslové revoluce na hospodářský vývoj českých zemí ke studiu populačně ekonomických oblastí. Autorka považovala svoji práci za výsledek rozvoje marxistické historické vědy, jež prý „dosáhla v 50. letech pozoruhodných úspěchů především při poznání hospodářského a sociálního vývoje českých zemí v období kapitalismu.“ Tento rozvoj prý „vytvářel příznivé předpoklady i pro práci historicko-demografickou. Záporně ovšem na vývoj vlastní demografie působil dogmatismus některých oficiálně uznávaných prací sovětských, které velmi zjednodušujícím způsobem spojovaly populační vývoj s vývojem ekonomickým a třídním (rovněž schematicky pojímaným) a zabraňovaly tak tvůrčímu marxistickému promyšlení skutečných souvislostí“ [Kárníková 1965: 15]. Toto už si mohla dovolit říci bez následného postihu práce sepsaná v Historickém ústavu ČSAV, vydaná v polovině šedesátých let. Její autorka při tom poukazovala i na další, prý „opravdu plodné pokusy marxistických demografů a ekonomů, navazující na pokročilou odbornou tradici této disciplíny u nás“. Jmenovitě

uváděla, že tyto pokusy se prý začaly objevovat v hojnější míře od konce padesátých let v pracích Vladimíra Srba, Milana Kučery, Zdeňka Pavlíka, Jaromíra Korčáka a Zdeňka Vávry.³

Ludmila Kárníková se nedočkala vydání své knihy, protože v roce 1963 zahynula při automobilovém neštěstí. To znamená, že její pojetí metody „tvůrčího marxistického promyšlení skutečných souvislostí“ se muselo formulovat nejpozději v letech 1962–1963. V archivu *Ecole des hautes études en sciences sociales* (EHESS) v Paříži je uložen samostatný fascikl s názvem „Marxisme“, kde se nalézají korespondence Annie Kriegelové, vedoucí jednoho z oddělení Ústavu hospodářských a sociálních dějin na Sorbonně, jehož ředitelem byl Ernest Labrousse. Kriegelová žádala roku 1962 o podporu pro svůj projekt dějin francouzského dělnického hnutí. Pokládala tento projekt za součást bádání o sociálních dějinách, pojatých zároveň jako součást obecné historie a jako specializované odvětví historiografie, což prý – podle názoru Kriegelové – patřilo k největší originalitě francouzské historické školy [Horská 2003: 20]. Kriegelová se snažila smířit své marxistické pojetí dějin francouzské dělnické třídy s představami o „nové“ sociální historii. Mohla být inspirována mezinárodní diskusí o sociálně ekonomických hranicích dělnické třídy, o níž informoval v letech 1959–1961 i v Praze vycházející časopis *Otázky míru a socialismu*. A zase to byla Ludmila Kárníková, kdo upozornil v Československém časopise historickém na „široký ohlas mezi marxistickými sociology i politickými ekonomy všech zemí“ [Kárníková 1962: 497]. Historický ústav ČSAV se připojil k zmíněné diskusi několika pracovními poradami „o vývoji, složení a postavení naší dělnické třídy za kapitalismu“. Kárníková přednesla jeden z hlavních referátů, v němž upozornila, že studium dělnické třídy „vyžaduje dlouhodobou soustředěnou práci, společnou práci sociologů, ekonomů i historiků, u nás i na mezinárodním fóru, kritickou výměnu názorů na problémy i pracovní metody“ [Kárníková 1962: 498].

Nebyl to ovšem jen stejný předmět studia: dělnická třída, který měl naději spojit zájem sociologů, ekonomů i historiků. Sociologové a historici zabývající se společností 19. a 20. století totiž obecně spojují některé pracovní metody, a to zejména ty, které jsou vázány na užívání pramenných děl státní či soukromé statistiky. Není naděje, že by kdy mohly být pro sociální výzkum beze zbytku využity všechny statistické údaje shromážděné v posledních dvou staletích státními i soukromými statistickými úřady v tzv. civilizovaných zemích. Na počátku 20. století nastaly značné technické problémy s uchováváním tak velkého množství statistických dat. Začaly se vypracovávat metody výběrových statistických šetření, při nichž méně důležité údaje mohly být eliminovány už při sběru. Není třeba připomínat, že na vytváření

³ Kárníková viděla optimisticky i vývoj historické demografie do budoucna: „Podaří-li se spojit úsilí historiků s historicko-demografickou prací ekonomů a dnešních demografů a bude-li toto promyšlené studium vývoje našeho obyvatelstva zařazeno do širokého rámce vývoje evropského a světového, učiníme podstatný krok k vědeckému objasnění vzájemných a složitých vztahů mezi vývojem materiálního základu společnosti, její sociální strukturou a postojem jednotlivců k otázce budoucích generací. Bez tohoto poznání není možné pochopit a usměrnit ani populační vývoj v současné době“ [Kárníková 1965: 16].

těchto metod se podíleli odborníci řady vědních oborů, mezi nimiž badatelé z oblasti demografické statistiky a sociologie patřili k nejprřednějším. Zvláštní důraz na statistické údaje a metody jejich zpracování se tak stal v 60. letech 20. století jednou z cest českých sociálních dějin, jak se zabývat vývojem společnosti a vyhnout se při tom neplodným diskusím o povinném materialistickém názoru na dějiny, třídním boji a historických „zákonitostech“.

V říjnu 1968 uspořádal „Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut“ ve Vídni z pověření tehdejšího rakouského ministra vyučování vědeckou konferenci *Herbst 1918* věnovanou padesátému výročí rozpadu Habsburské monarchie. Z velkého množství referátů účastníků z mnoha států jen 6 příspěvků bylo zařazeno do oddílu věnovaného sociálním a hospodářským předpokladům rozpadu Rakouska-Uherska. Jeden jediný z těchto šesti, věnovaný rakouskému dělnickému hnutí od ledna do listopadu 1918, byl přednesen rakouským historikem. Ostatních pět pocházelo od autorů z Československa a Maďarska, tedy zemí za železnou oponou. Byly rovněž zčásti věnovány dělnickému hnutí či válečnému hospodářství. Pouze dva referáty se zabývaly tématy blízkými historické sociologii, aniž se dotkly dělnické otázky. Byl to příspěvek Petera Hanáka o veřejném mínění v Rakousku-Uhersku v posledním válečném roce [Hanák 1970] a Pavly Horské o sociální struktuře střeďoevropských národů v okamžiku zhroucení Rakouska-Uherska [Horská 1970]. Protože jde v druhém případě o můj vlastní příspěvek, pamatuji se, že jeho autorský záměr vznikl na přelomu 50. a 60. let ve zmíněných diskusích v Historickém ústavu ČSAV. Tehdy jsme odůvodňovali nutnost studia změn v sociálních strukturách na základě dokonalých rakouských statistik povolání obyvatelstva tím, že jinak by nebylo možné vysvětlit, jakým mechanismem ovlivňovaly hospodářské dějiny politický vývoj monarchie [Horská 1970: 56]. Je ovšem třeba říci, že konference *Herbst 1918*, poslední na dlouhou dobu, již se mohli čeští historikové svobodně účastnit, se na konci 60. let konala už pod vlivem poměrně širokého otevření se „západnímu“ světu.

V 60. letech to už nebyla jen kamufláž „tvůrčího marxismu“, která měla usnadnit přístup sociologických témat do historiografie a spolupráci historie a sociologie. Úkryt před povinným marxistickým „přehodnocováním“ při středoškolské i vysokoškolské výuce se snažili nalézt historikové sociálních dějin i například v programu dějin průmyslových závodů. O tuto tematiku se zajímal už v meziválečném období významný český historik hospodářských a sociálních dějin Bedřich Mendl, autor velmi ceněné práce o hospodářských dějinách Evropy. Jeho mladší spolupracovník Jan Klepl zůstal až do své smrti v roce 1965 věrný myšlence dějin průmyslu a obchodu a snažil se ji prosazovat bez ohledu na režim a politické zřízení [Hozák – Sekyrková 2002]. Když bylo třeba hájit tuto myšlenku proti podezření z „nemarxistickosti“, neváhal se Klepl zaštitit poukazem na obecně v 30. letech 20. století známou akci dějin závodů v SSSR. Jejím ideovým vůdcem byl Maxim Gorkij, který ji považoval za součást boje za socialistickou kulturu.

Není mi známo, zda se někdo kdy zabýval otázkou, nakolik na Gorkého mohla působit americká inspirace. Děkan *Harvard Graduate School of Business Adminis-*

tration totiž zřídil v roce 1927 profesuru pro dějiny podnikání, která měla za úkol prostředkovat styky mezi historiky a businessmany. Pravděpodobným úmyslem Gorkého bylo prostřednictvím dějin závodů patřících socialistickému státu vnést do historie výrobních sil lidský faktor. Ovšem také soukromé podnikání v tzv. kapitalistických zemích představovalo pro historiky i sociology velký sociální problém. Domnívám se, že pro českou historiografii i sociologii bylo v 60. letech důležité, že prostřednictvím dějin závodů se mohla setkávat s názory různých stran, že nejen Gorkého akce, ale i obtíže, s nimiž se potýkali seriózní historikové businessu na obou stranách Atlantiku, jim byly známe z tehdejších mezinárodních odborných revuí [Briggs 1957]. O sociologická témata v české historiografii tedy nebyla nouze ani v době, kdy sociologie neměla své vědecké instituce a nesnadná cesta ke spolupráci mezi historií a sociologií se hledala nejčastěji prostřednictvím společných metod výzkumu.

PAVLA HORSKÁ je historička. Zabývá se historickou demografií, historickou sociologií, dějinami 19. století. Naposledy publikovala spolu s Jiřím Musilem a Eduardem Maurem knihu Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa (2002).

Literatura

- Angelis, Karel 1948 „Společenské nauky v nových osnovách“. *Společenské nauky ve škole* I: 2–5.
- Beran, Jiří 2003. „K tradicionalistickým a stalinismem deformovaným přístupům při budování společenskovědních pracovišť ČSAV“. Pp. 178–190 in Barvíková, H. (ed.), *Reflexe počátků vědecké instituce*. Praha: Archiv AV ČR.
- Briggs, Asa 1957. „Business History“. *The Economic History Review* 9 (3): 486–498.
- Cvekl Jiří 1951. „Podmínky materiálního života společnosti. Tři zvláštnosti výroby. Hospodářská základna společnosti – a společenská nadstavba“. *Společenské nauky ve škole* II: 263–269.
- Černý, Václav 1992. *Paměti 1945–1972*. Brno: Atlantis.
- Dějiny buržoazní sociologie 19. a začátku 20. století*. 1982. Praha: Svoboda.
- Hanák, Peter 1970. „Die Volksmeinung während des letzten Kriegsjahres in Österreich-Ungarn“. Pp. 58–66 in Plaschka, R. G., K. Mack (eds.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.
- Horská, Pavla 1970. „Die Sozialstruktur der mitteleuropäischen Nationen im Zeitabschnitt des Zusammenbruches Österreich-Ungarns“. Pp. 53–57 in Plaschka, R. G., K. Mack (eds.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.
- Horská, Pavla 2003. „VI. sekce École pratique a čeští historikové“. Pp. 11–25 in Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích. Praha: CeFREs.
- Horská-Vrbová, Pavla 2003. „Mé vzpomínky na počátky Historického ústavu ČSAV“. Pp. 129–133 in Barvíková, H. (ed.), *Reflexe počátků vědecké instituce*. Praha: Archiv AV ČR.

- Hozák, Jan, Milada Sekyrková 2002. „Archiv pro dějiny obchodu, průmyslu a technické práce po 70 letech“. *Archivní časopis* 52: 201–210.
- Kárníková, Ludmila 1962. „K vývoji naší dělnické třídy v období kapitalismu a nástupu imperialismu“. *Československý časopis historický* 10: 496–519.
- Kárníková, Ludmila 1965. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha: NČSAV.
- Michel, Bernard 1965. „La révolution industrielle dans les pays tchèques au XIXe siècle“. *Annales. Économie, Sociétés, Civilisations*: 984.
- Polišenský, Josef 2001. *Historik v měnícím se světě*. Praha: Karolinum.
- Purš, Jaroslav 1960. *Průmyslová revoluce v českých zemích*. Praha: Svoboda.

**Z publikací vydaných
Sociologickým ústavem AV ČR
v roce 2003**

Hamplová, D., S. Pikálková, J. Rychtaříková: *České ženy: vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina.*

Praha: Sociologický ústav AV ČR 2003, 101 s., 82 Kč

Monografie obsahuje tři texty, které využívají jak tvrdých dat ze sčítání lidu (2001), tak výsledků mezinárodního srovnávacího Šetření rodiny a reprodukce (Family and Fertility Surveys). Úvodní práce Dany Hamplové se zabývá vztahem mezi nejvyšším dosaženým vzděláním, školní docházkou a vstupem do manželství či nesezdaného soužití, následují analýzy Jitky Rychtaříkové, která se věnuje generační plodnosti žen podle výsledků sčítání lidu podle vzdělání a rodinného stavu, a Simona Pikálková rozebírá specifickou otázku třetího dítěte v rodině s využitím dat FFS. Analyzuje přitom jak pravděpodobnost narození třetího dítěte, tak postoje a hodnotové orientace týkající se dětí, rodiny a profesionální kariéry u žen s různým stupněm vzdělání.

Zich, F. (ed.): *Regionální identita obyvatel v pohraničí. Sborník příspěvků přednesených na konferenci „Evropská, národní, či regionální identita?“*

konané dne 3. 10. 2003 v Praze. Praha: Sociologický ústav AV ČR 2003, 262 s., 147 Kč

Studie a diskusní příspěvky z konference uvedené v tomto sborníku ukazují na složitost zkoumané problematiky. Vynikají zejména významné souvislosti národních historických tradic s rozdíly v národní identitě a mentalitě Čechů, Němců a Poláků.

První část obsahuje studie shrnující poznatky z dlouhodobého výzkumu biografické a regionální identity a mentality obyvatel Euroregionu Nisa se zvláštním důrazem na otázky regionální identity české části tohoto regionu.

Druhou polovinu tvoří příspěvky přednesené na konferenci, které se týkají některých obecných souvislostí evropské integrace a jejích kulturních konceptů, spolu se studiemi, které informují o výsledcích výzkumů identity a vztahu obyvatel k evropské integraci provedených v jiném prostředí (mimo Euroregion Nisa).

Objednávky přijímá a vyřizuje:

Tiskové a ediční oddělení, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, Praha 1, 110 00,

tel.: +420 222 221 761, fax: +420 221 183 250,

e-mail: Eva.Strnadova@soc.cas.cz, <http://publikace.soc.cas.cz/>

Česká sociologie v letech 1965–1989¹

AKTIVNÍ ÚČASTNÍCI KULATÉHO STOLU:

doc. PhDr. Lubomír Brokl
PhDr. Michal Čákrť
PhDr. František Hollmann
JUDr. Michal Illner
PhDr. Lubomír Kotačka, CSc.
doc. PhDr. Ferdinand Koudelka, CSc.
prof. PhDr. Ivo Možný, CSc.
prof. PhDr. Jiří Musil, CSc.

prof. Dr. Miroslav Novák
prof. PhDr. Miloslav Petrussek, CSc.
prof. PhDr. Martin Potůček, CSc.
Ing. Libor Prudký
PhDr. Miroslav Purkrábek, CSc.
PhDr. Antonín Rašek
doc. PhDr. Jan Sedláček, CSc.
PhDr. Oto Sedláček, CSc.

O. Sedláček: Nezkreslený pohled na vývoj vědeckého oboru, jakým je sociologie, nelze podle mého názoru získat bez přihlédnutí k historickému kontextu i personálním vazbám. S tímto přístupem se můžeme setkat v různých občas publikova-

¹ Kulatý stůl *Česká sociologie v letech 1965–1989* se uskutečnil ve velkém zasedacím sále Vily Lanna dne 27. května 2003. Jeho moderátorem byl Oto Sedláček, od něhož vyšel podnět k uspořádání diskuse na dané téma (srov. úvod k tomuto číslu SČ). Redakce *Sociologického časopisu* oslovila ve spolupráci s O. Sedláčkem celkem 38 českých i slovenských sociologů, z nichž 16 pozvání přijalo. Představitelé oficiální normalizační sociologie pozvání nebyli. Kulatému stolu byli přítomni také zástupci z řad sociologické obce i širší veřejnosti.

Kulatý stůl se členil na tematické bloky, které kromě závěrečné shrnující diskuse byly uvedeny vstupními referáty, jež na žádost SČ připravili čtyři přední čeští sociologové:

- I. *Obnova české sociologie v období 1965–1969* (Úvodní slovo: J. Musil; P. Machonin – in absentia);
- II. *Sociologové po roce 1969 na akademické půdě – vysoké školy, Akademie věd* (Úvodní slovo: M. Petrussek);
- III. *Sociologové po roce 1969 mimo akademickou půdu* (Úvodní slovo: M. Potůček);
- IV. *Prázdné dvacetiletí? Balance let 1969–1989 v české sociologii*.

Účastníkům kulatého stolu byl předem rozeslán text M. Petruska „Katedry sociologie v čase tání a v časech normalizace (1964–1989)“ a krátké příspěvky M. Purkrábka a A. Raška do sborníku z korespondenčního sympozia *Normalizace ve společenských vědách, můj život v normalizaci* (srov. pozn. 59). V den jednání účastníci dále obdrželi dva příspěvky P. Machonina („K sociologii v období normalizace“, publikováno v tomto čísle SČ, s. 643–650; „Renesance sociologie a výzrum československé společnosti v roce 1967“ [Pp. 275–280 in B. Zilýnská a P. Svobodný (eds.) 2001. *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970)*. Praha: Karolinum]). Z podkladových textů P. Machonina a M. Petruska, ze vstupního referátu J. Musila a z diskusních příspěvků F. Koudelky a I. Možného vznikly rozšířením a přepracováním stati samostatně uveřejněné v tomto čísle SČ.

Z celého jednání kulatého stolu byl pořízen zvukový záznam, jehož doslovný přepis je základem zde otištěného textu. Každý z aktivních účastníků debaty obdržel od redakce přepisy

ných statích, zejména profesora Petruska, či ve sborníku Chalupný a Tábor² apod. Také dvojčíslo 1–2/2002 *Sociologického časopisu* věnovalo značnou pozornost některým peripetiím české sociologie v profilech pracovišť. Na všech těchto zdrojích mě zaujal jeden problém – je věnována fundovaná pozornost předválečné sociologii, hovoří se o Bláhovi, již zmíněném Chalupném, Královi a dalších, podobně je tomu i v krátkém poválečném období do doby, než se stala sociologie nepotřebnou, buržoazní pavědou, a pak nastává elegantní skok s několika poznámkami k problémům vývoje po roce 1990.

Domnívám se, že zůstáváme našemu oboru něco dlužni. Že bychom, dokud je čas a pamětníci dosud žijí, měli věnovat pozornost vývoji sociologie obnovované koncem první poloviny 60. let a měli bychom se pokusit zachytit průběh tohoto období, ve kterém došlo k určité rehabilitaci sociologie, i když pod stranickou kuratelou.

Myslím, že má jistě pravdu profesor Petrusek, když ve své stati „Peripetie Masarykovy české sociologické společnosti nejen v letech 1989–2002“³ ve zpravodaji MČSS konstatuje, že po násilné likvidaci sociologie jako vědeckého oboru v době její obnovy v roce 1964 nebylo sociologů, kteří prošli Bláhovým či Královým sociologickým seminářem – a já bych dodal, nebylo ani tolik dostupné literatury. Nicméně myslím, že alespoň doba začala být příznivější. V roce 1963 vyšla Kosíkova *Dialektika konkrétního*,⁴ v roce 1964 u nás začaly vycházet časopisy jako *Tvář*, *Impuls* a podobně. Postupně se objevovalo leccos z odborné literatury, například ve stejné době u nás vyšly Husserlovy *Karteziánské meditace*,⁵ vyšla Adornova *Dialektika a sociologie*⁶

svých vystoupení k autorským úpravám, které se v některých případech omezily na drobná stylistická vylepšení a v jiných vedly k zásadnějšímu přepracování původního znění diskusních příspěvků. Editor rozdílné přístupy autorů respektoval, pokud úpravami nebyl zásadně změněn smysl přednesených sdělení. Současně byla při redakčních úpravách vypuštěna krátká úvodní vystoupení ředitelky SoÚ AV ČR M. Čermákové a šéfredaktora SČ-editora přepisu M. Skovajsy a rovněž technické poznámky moderátora O. Sedláčka nebo dalších účastníků. Doslovný přepis jednání kulatého stolu a úplný zvukový záznam jsou pro zájemce o dějiny české sociologie v příslušném období dostupné v redakci SČ.

Editor ve spolupráci s účastníky debaty doplnil k výslednému textu poznámkový aparát obsahující bibliografické citace uváděné literatury a další zpřesňující údaje. Autorské poznámky jsou opatřeny iniciálou svého původce v závorkách. Za přepisem následují životopisné profily účastníků kulatého stolu a stručný biografický slovník přinášející základní informace o osobách, které byly v jeho průběhu zmíněny.

² Josef Zúmr (ed.) 1999. *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor*. Praha: FILO-SOFIA.

³ *Zpravodaj MČSS* 2002 (2): 3–10. Text původně vyšel pod stejným názvem v SČ 38 (1–2): 184–189.

⁴ Karel Kosík 1963. *Dialektika konkrétního. Studie o problematice člověka a světa*. Praha: Nakladatelství ČSAV.

⁵ Edmund Husserl 1968. *Karteziánské meditace*. Přeložila Marie Bayerová. Praha: Svoboda.

⁶ Theodor W. Adorno, Jürgen Habermas, Ludwig von Friedeburg 1967. *Dialektika a sociologie*. Přeložili Bedřich Loewenstein a Lubomír Holub. Praha: Svoboda.

a nelze alespoň pro Prahu zapomenout, že řada z nás i studentů chodila do Polské knihy pro tehdy populární *Ekran*,⁷ kde jsme narazili tu a tam na publikace polských filosofů, ekonomů i sociologů. Namátkou vzpomínám například na Adama Schaffa, Bruse, Bauman a další. Také bychom si měli uvědomit, že v polovině 60. let vznikaly filmy Chytilové, Němce a Formana a že začaly být uváděny hry Václava Havla a dalších.

V roce 1963 byla na tehdejší Fakultě osvěty a novinářství UK pod názvem *Metodologie kulturně-výchovné práce* vydána Dismanova skripta, kde se z velké části jednalo o empirický výzkum. Neměli bychom zapomenout ani na to, že také v té době, nebo o něco dříve, proběhla na liblickém zámku známá kafkovská konference,⁸ která předznamenávala určitou oblevu v politických a ideologických poměrech. A v této situaci v roce 1964 vznikla Sociologická společnost, jejímž prvním předsedou byl Jaroslav Klofáč. Silný a prudký vzestup členství v Sociologické společnosti, kde najednou bylo přes 700 členů, přičemž téměř všichni profesionální sociologové byli v emigraci, můžeme přirovnat k podobnému trendu, který postihl o několik let dříve psychologii. Došlo totiž ke značné laicizaci oboru. Způsobil ji tlak veřejnosti, kde obnovení sociologie mělo značně pozitivní ohlas, neboť velké množství občanů očekávalo od výsledků různých empirických šetření po letech oficiálních kojzarovských informací informace nezkreslené, odrážející realitu. Různými amatéry a nadšenci byla uskutečněna celá řada více či méně kvalitních anket. To byl také podle mého názoru jeden z důsledků uzavřené společnosti.

V té době začaly být na vysokých školách ustavovány katedry sociologie, k 1. lednu 1965 byl založen Sociologický ústav ČSAV, následně pak Ústav pro výzkum veřejného mínění, kde od samého začátku pracoval jeden z renomovaných výzkumníků, doktor Adamec. V roce 1966 bylo při Sociologickém ústavu otevřeno Evropské středisko pro výzkum volného času a vzdělání, které řídil profesor Bedřich Weiner. Znovu se mohl prezentovat profesor J. L. Fischer, mnozí z nás pamatujeme jeho vystoupení na různých konferencích, a také někteří pružní sociologové, jako byl např. profesor Karel Galla. Vznikala řada resortních pracovišť, díky nimž byla po další totální destrukci nejen Sociologického ústavu Československé akademie věd, ale i dalších akademických pracovišť v roce 1970 vlastně spolu se Sociologickou společností udržována specifická kontinuita oboru.

Myslím, že československá sociologie se za velmi krátkou dobu mohla v mezinárodním měřítku srovnávat s tehdy progresivní sociologií polskou. Československá sociologická pracoviště navštívila řada zahraničních vědců. Byli tady Talcott Parsons, profesor Touraine, Jan Szczepański, profesor Triska a celá řada emigrovavších sociologů, například profesor Kolaja, který se zabýval výzkumy v Jugoslávii. Vznikla rozsáhlá studie sociální struktury pod vedením Pavla Machonina.⁹ Postupně vy-

⁷ Polský časopis o světové kinematografii.

⁸ Konference se uskutečnila ve dnech 27. a 28. května 1963.

⁹ Pavel Machonin *et al.* 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epocha.

cházel přehled západní sociologie, který zpracovali profesori Klofáč a Tlustý.¹⁰ objevil se *Malý sociologický slovník*.¹¹ Paradoxem té doby bylo, že například na tehdejší Vysoké škole politické ÚV KSČ byly pod přísným dohledem překládány a rozmnožovány také odborné publikace západních autorů, zejména v oblasti metodologie. Podobně tomu bylo i na Vojenské politické akademii Klementa Gottwalda, kde jsem získal překlad Dahrendorfova *Homo sociologicus*,¹² který tady (v knihovně Sociologického ústavu ČSAV – pozn. red.) nebyl.

Tento rozvoj byl tvrdě ukončen známými událostmi roku 1968. Sociologický ústav Československé akademie věd byl zlikvidován a změnil se v součást Ústavu pro filozofii a sociologii (ÚSF) ČSAV pod vedením Radovana Richty. Říkám úmyslně zlikvidován, neboť zhruba 45 pracovníků bylo tehdy z ústavu propuštěno. O pracovnících ústavu se objevovaly v Rudém právu různé odsuzující články, například od jakéhosi ing. Kučery z Vysoké školy ekonomické, který psal o „pistolnících vědy“, a vedoucím sekce sociologie v nově vzniklém ústavu se stal stážísta Charvát. V novém Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV byl založen speciální útvar přímo podléhající řediteli se vznosným názvem *Komise pro otázky ideologického boje v souvislosti s koexistencí dvou světových soustav*, který vedl Jindřich Filippec, a začal být vydáván pamflet kritizující takzvané buržoazní teorie. Jeho první číslo, které bylo rozdáváno i účastníkům ze socialistického bloku na světovém sociologickém kongresu ve Varně,¹³ obsahovalo kritiku velmi tendenčně zkreslených prací bývalých pracovníků Sociologického ústavu ČSAV. Jak uvedl v rozhovoru jeden z autorů těchto výmyslů, pan Náрта, bylo sepsání takového textu podmínkou jeho přijetí do ÚSF. Na likvidačním aktu Sociologického ústavu se podle dostupných dokladů různou mírou podíleli věrní členové KSČ profesor Svoboda, Hodek, Hrůza, Hrzal, Richta a také již zmíněný velmi aktivní ing. Kučera, který v té době úzce komunikoval s Jindřichem Filipcem.

V říjnu 1969 podnikl tehdejší ředitel Sociologického ústavu ČSAV profesor Kaláb pokus o zachování jeho samostatnosti. Se slovenským Sociologickým ústavem,

¹⁰ Jaroslav Klofáč, Vojtěch Tlustý 1965. *Soudobá sociologie I.* Praha: NPL; tiž 1967. *Soudobá sociologie II. Teorie průmyslových společností*. Praha: Svoboda.

¹¹ Josef Ludvík Fischer, Miloslav Petrusek, Zdeněk Strmiska (eds.) 1970. *Malý sociologický slovník*. Praha: Svoboda.

¹² Interní tisk Vojenské politické akademie Klementa Gottwalda (VPA KG). – Ve VPA měl na starosti sociologii jistý major Bláha, křestní jméno si nepamatuji, ten člověk vykonal obrovský kus opravdu osvětové a kulturní práce, neměl by být zapomenut (M.P.) – VPA KG v Praze jako vojenská vysoká škola připravovala vojáky z povolání v důstojnických hodnostech pro výkon politických a stranických funkcí v armádě. V jejím rámci se realizovala i vědecko-výzkumná činnost v oblasti války a míru. Koncem šedesátých let se stala centrem reformního hnutí v armádě. V roce 1968 zde vzniklo a bylo publikováno memorandum pod názvem *Formulovat a konstituovat československé zájmy v oblasti vojenství*, které ostře napadli představitelé Sovětského svazu, sovětské armády a ostatních zemí Varšavské smlouvy. Aktivita pracovníků VPA byly i důvodem, proč byla škola obsazena sovětskými vojsky dříve než ministerstvo obrany a generální štáb. Bezprostředně po okupaci byla škola přemístěna do Bratislavy a většina pracovníků propuštěna do zálohy (A.R.).

¹³ Sedmý kongres *International Sociological Association* se konal ve Varně 14.–19. září 1970.

který tehdy reprezentovali ředitel János Pašiak, Robert Roško a několik dalších pracovníků, se vedení českého ústavu setkal na Ždání na Slapech a jednalo o dalším možném postupu. Bylo společně rozhodnuto vytvořit velký celočeskoslovenský výzkumný projekt pod názvem *Mimoekonomické faktory ekonomického rozvoje ČSSR*, jehož koordinátorem jsem v říjnu byl jmenován já. Ale to už bylo všechno jinak.

Podobně jako z ústavu musela i z vysokoškolských kateder odejít řada pedagogických pracovníků, z nichž s mnohými jsme se později setkali v různých podnikových nebo resortních pracovištích. Sociologickou společnost, která později sehrála pozitivní roli v tom, že jejím prostřednictvím se na různých seminářích a konferencích mohli sociologové setkávat, a kterou se na samém počátku destrukce snažil hájit Karel Kára, později Jiří Musil, začala postupně ovládat a ovlivňovat skupina z Vysoké školy ekonomické kolem profesora Kohouta a „Vokovické Sorbony“ v čele s panem Zichem. Na její normalizaci se podíleli i další, jako pan Holda, Vacek aj.

K zachování jakési slušné tváře sociologie v následujícím období přispěli sociologové rozptýlení v různých podnikových a nepodnikových institucích, jako byl VÚSTE, TEVÚH, Dům techniky Pardubice a další. Je zde třeba také vzpomenout na specifickou roli tehdejšího Československého ústavu práce a sociálních věcí se sídlem v Bratislavě, kdy na Slovensku byla politická situace poněkud umírněnější a řada pracovníků tohoto ústavu pomáhala českým sociologům, zejména pak profesor Jurovský a doktor Hora, kteří jako nositelé různých státních výzkumných úkolů nechali ve svých týmech pracovat české sociology nebo jim přímo zadávali empirické výzkumy. Podobně tomu bylo i s některými pracovníky pražské pobočky tohoto ústavu. Myslím, že zhodnocení činnosti těchto institucí by zabralo samo o sobě další kulatý stůl. Já jsem ve svém vstupním příspěvku chtěl ukázat na některé problémy zmíněných 25 let a věřím, že v následujícím jednání se nám společně podaří tuto temnou část historie naší sociologie prosvětlit.

J. Musil: Děkuji za pozvání a uvidíte hned, že tady u tohoto stolu sedí více generací a ty věci, o kterých máme diskutovat, každá z nich vidí vždy ze své perspektivy a z hlediska svého postavení v těch dobách. První poznámka je omluvná. Toto není nějaký ucelený pohled, ale je to pokus zrekonstruovat obraz české sociologie nejen s ohledem na období 1965 až 1989, ale i na doby před rokem 1965. Myslím, že pochopit, co se dělo před založením Sociologické společnosti a před obnovou sociologie v šedesátých letech obecně, je zcela nezbytné pro pochopení osudů sociologie v době normalizace. Poznámka další: tady někdo z vás řekl, že dnes neexistují sociologové, kteří by chodili ještě do Bláhových a Králových seminářů. Já vás mohu ubezpečit, že jich je stále několik naživu. Samozřejmě, že jejich osudy již po roce 1948 byly velice podobné osudům těch lidí, kteří pracovali jako sociologové v 60. letech a kteří po roce 1969 nemohli ve svém oboru pokračovat. Absolventi studia sociologie, pokud se po únoru 1948 nestali součástí nových, marxisticky orientovaných institucí, se většinou uchýlili na místech dokumentátorů zdravotnických nebo technických ústavů.

Ale – a to je moje první analytická teze – vzhledem k tomu, že provoz a chod toho, co se označuje jako socialistická společnost, přece jenom vyžadoval v kon-

krétních oblastech něco více než jenom aplikaci poměrně neurčitých a obecných tezí klasiků marxismu-leninismu, vynořila se už v padesátých letech dosti rozsáhlá potřeba sociálních průzkumů. Mohu připomenout jednu nebo dvě oblasti, které byly nesmírně bohaté na tyto průzkumy, jež měly i velký politický význam.

První takovou oblastí byla demografie a populační politika. Mám tady přehled Vladimíra Srba,¹⁴ který uvádí 18 velkých celostátních sociálních průzkumů provedených v letech 1956 až 1965 a opírajících se často o mnohatisícové soubory respondentů. Nejčastějšími autory byli Vladimír Srb, Milan Kučera a Jiří Prokopec. Bylo provedeno množství rozsáhlých studií, které se týkaly většinou otázek populačního vývoje, plánovaného rodičovství, ale velice často také širších témat, např. postavení žen, bydlení obyvatel Československa, manželství, nákladů na výživu a výchovu dětí, ale také národnosti dětí v národnostně smíšených manželstvích. Prostě klasické *social surveys* dělané za pomoci aparátu statistického úřadu. Ty soubory byly nesmírně rozsáhlé, oni měli dost velké možnosti.

Poznámka interpretační. Domnívám se, že tady je nutno zdůraznit fenomén „přežívání“ konkrétních lidí. Když se podíváte na to, kdo za tím byl, rychle musíte přijít na jméno Vladimíra Srba a zejména Františka Fajfra, tehdejšího ředitele Státního statistického úřadu. Dr. Fajfr byl typický prvorepublikánský člověk, který buď vstoupil do KSČ po roce 1945 anebo se dal jako sociální demokrat s KSČ „sloučit“ po Únoru 1948 – já neznám jeho politické osudy – ale který v každém případě měl zažitou solidní tradici československé statistiky a cítil potřebu informací pro konkrétní politické rozhodování. On také byl tou osobou, která založila Státní populační komisi (SPOK), jež byla v pozadí mnoha těchto průzkumů. A i když je zřejmé, že podnětem k průzkumům byl nepříznivý populační vývoj, je zároveň patrné, že populační otázka byla chápána sociologicky, tj. poměrně široce. Nešlo jenom o čisté populační záležitosti, jak o tom svědčí některá témata průzkumu: rozvrh zaměstnané vdané ženy, prospěch žáků a zaměstnanost žen, žena v průmyslu, vdaná žena v rodině a zaměstnání. Čili, mimo jiné, už jenom zhodnocení tohoto bloku sociálních průzkumů je, myslím, určitý dluh nás, kteří tady ještě jsme.

Podobně – a to je druhý typ průzkumů – v menší míře existovaly v 50. letech průzkumy, které se týkaly bydlení, bytové politiky. A zase to bylo jakoby stranou velkých politických struktur. Jako člen Státní populační komise jsem byl v kontaktu s těmi lidmi, především s jejím tajemníkem Jiřím Prokopcem. A vím tedy, že měli vždy velké obavy z příliš těsného kontaktu s oficiálními institucemi, které se označovaly jako sociologické, a to i po roce 1965. V nich bylo viděno nebezpečí jistého oktrojování ideologických prvků a zatlačování konkrétního pohledu na sociální problémy.

Já o bydlení a urbanismu nechci mluvit, protože jsem to dělal a nerad bych tady vykládal o sobě. Ale přece jenom několik slov. Uprostřed padesátých let skupina lékařů-hygieniků a sociologů z Ústavu hygieny prováděla důkladnou analýzu zdravotního stavu a sociálních, pracovních a bytových poměrů obyvatel hanácké obce Příkazy u Olomouce a pak dalších obcí na severní Moravě. Některé výsledky vyšly v okra-

¹⁴ Vladimír Srb 1967. *Demografická příručka*. Praha: Svoboda.

jových publikacích, např. ve Sborníku Krajského vlastivědného muzea v Olomouci.¹⁵ V padesátých letech oddělení hygieny sídliště Ústavu hygieny zahájilo analýzu historických jader českých měst. První takovou hlubší analýzou opírající se o sociální průzkum *všech* bytů byla analýza historického jádra Olomouce, která byla spojena s neuvěřitelně pracnou analýzou úmrtnosti a příčin úmrtí v jednotlivých domech jádra. Historické jádro Olomouce jsme pak srovnávali s historickými jádry v Brně a Praze. V roce 1958 jsem publikoval ve *Statistickém obzoru* studii „Statistické rozbor demografické a sociálně-hygienické struktury městských sídliště“.¹⁶ Tehdy se nedal použít termín „sociální ekologie“, a tak jsem použil pojmu „sociálně-hygienická“. Z literatury na konci článku je vidět, že je to vlastně aplikace principů chicagské školy na českou situaci té doby.

K tomu, aby mohla fungovat, by se společnost obešla bez ideologických složek a bez toho, čemu se říkalo *idle talks*. Potřebovala však pro své fungování celou řadu informací. To, co jsme dělali, nebyla sociologie v akademickém slova smyslu. Ale byla to slušně dělaná analýza stavu věcí v určitých konkrétních oblastech, snad bychom to mohli nazvat sociografie. Bylo to ovšem v rámci společnosti založené na hospodářském a zčásti i sociálním plánování. Odstranil-li se totiž mechanismus, který předcházela, tj. trh, a plánování se vzalo vážně, pak nemohl tento instrument fungovat bez určitých znalostních předpokladů. Zase opakuji, že tyto znalostní předpoklady bylo nutno vytvářet a bylo zřejmé, že i v těch vyšších politických grémiích zrálo vědomí, že vedle základní strategicky orientované teorie tzv. vědeckého komunismu musí být vytvářen prostor pro odborné a konkrétní zkoumání dílčích otázek. Myslím si, že je vysoce pravděpodobné, že uvnitř KSČ rostlo vědomí nedostatečnosti a neefektivnosti politických a hospodářských mechanismů vzniklých na půdě tradičního marxismu. Řešení se hledalo v selektivním přejímání, mimo jiné také sociologie nebo sociologických metod a postupů. Rostl také zájem o teorie modelů, o organizační modely, kybernetiku – tehdy mimochodem navštívil Prahu profesor Wiener. Ze sociologie to byl zájem o funkcionalismus, vzpomeňme na návštěvu Roberta Mertona a na ten intelektuální flirt lidí, jako byla Irena Dubská, na její objevování Spojených států a pak na její nový pohled na společnost. Merton, ale i Parsons byli přitažliví, protože se předpokládalo, že jejich funkcionalismus by umožnil vytvářet konsensus, harmonické vztahy i v socialistické společnosti.

Summa summarum, myslím, že šlo o pokusy modernizovat marxismus, a samozřejmě – a to teď poznamenávám trošku ironicky –, že se to všechno dalo dělat na papíře a v knihách poměrně snadno. Ale jádrem socialismu bylo určité reálně existující uspořádání, nepluralitní politický systém, netržní, centrálně plánovaný systém hospodářství a zejména systém, který odstranil soukromé vlastnictví. Z toho všeho

¹⁵ Jiří Musil, Stanislav Balík 1959. „Sociálně-hygienická a demografická studie obcí severomoravského pohraničí“. Pp. 135–162 in *Sborník Krajského vlastivědného muzea Olomouc IV/1956–1958*. Olomouc: KVM.

¹⁶ Jiří Musil 1958. „Statistické rozbor demografické a sociálně-hygienické struktury městských sídliště“. *Statistický obzor* 38: 544–553.

mně teď dodatečně vyplývá, že snahy o modernizaci byly od samého počátku bez naprosto zásadních systémových změn samotné reality odsouzeny k nezdaru. Naděje na jejich úspěch byly iluzí, čímž nechci samozřejmě říci, že tyto snahy neměly smysl. Ony měly velký smysl a budu teď citovat autora, který mě v posledních letech velice zaujal. Míním Arnošta Gellnera a jeho knihu o občanské společnosti,¹⁷ kde hovoří o základních logických možnostech uspořádání moderních společností. V knize vyjmenovává čtyři možnosti: 1. smlouvání, v němž každý účastník nezávisle kontroluje nějaké zdroje, čili *trh*; 2. rozhodování na základě pravomoci, čili *administrativně-direktivní systém*; 3. zvyk předepisující nevynucenou kooperaci, dělbu práce atd. (malé jednoduché společnosti); 4. dávání a spolurozhodování v situaci vedené čistou láskou a nevynucenou kooperativností. Podle Gellnera lze v soudobých složitých společnostech uvažovat pouze o prvních dvou uspořádáních a spojování některých jejich prvků. Pokusy o vytvoření tržního socialismu považuje za nerealistické a myslím, že měl pravdu. Řečeno velmi zjednodušeně, tržní socialismus nemohl vzniknout, protože trh předpokládá nezávislé subjekty – což znamená, že jsou soukromé. V tržním socialismu by však subjekty nebyly subjekty soukromými.

Režim založený na ideokracii, to jest na určité ideji, na víře zdůrazňující radikální odstranění plurality ekonomických a politických subjektů, na nahrazení trhu centrálním plánováním, nemohl v pravém slova smyslu akceptovat sociologii, jak se ustálila ve dvacátém století jako reflexe průmyslové společnosti. A jako jakýsi drobný důkaz tohoto tvrzení bych poznamenal, že je přece charakteristické, že všechny autoritativní režimy vždy z vědních oborů na vysokých školách i jinde odstraňovaly v první řadě obor, který se označoval pojmem sociologie. Sociologie, pokud není jenom technokratickým nástrojem, předpokládá pluralitní a otevřenou společnost. Jinak nemůže dobře fungovat.

Samozřejmě vše závisí na tom, jak budeme rozumět pojmu sociologie i v této naší debatě. Pokud jím budeme rozumět teoretickou a při tom svobodně působící, otevřenou a kritickou disciplínu, zkoumající fungování a provoz soudobých průmyslových a postindustriálních společností, pak v období od roku 1948 až po rok 1989 taková disciplína jako veřejně provozovaná aktivita v plném slova smyslu u nás neexistovala. To, co se stalo zejména v druhé polovině šedesátých let, byl skutečně intelektuální zázrak a stačí podívat se na to, co se tehdy publikovalo. Ale, opakuji – a vím, že to nezní pro některé z vás příjemně –, byl to jistý druh iluze, který měl nicméně vliv na další vývoj. Ač sám iluzí, odstraňoval nebo pomohl odstraňovat určité iluze o socialismu, avšak toto nebyla sociologie v onom kritickém a otevřeném slova smyslu.

Pokud jde o další vývoj oboru v šedesátých letech, který vcelku považuji za intelektuální rozmach – chtěl bych říci toto. A prosím, nechápejte to jako agresivní postoj, ale jako stanovisko někoho, kdo procházel určitým typem zkušenosti, to znamená nikdy ne – kromě krátké doby na Fakultě architektury ČVUT – jako učitel na

¹⁷ Ernest Gellner 1997. *Podmínky svobody. Občanská svoboda a její rivalové*. Brno: CDK.

vysoké škole, nikdy ne v Akademii. Domnívám se, že bychom se neměli dát svést optikou, která reflektuje vývoj české sociologie pouze z pozic převážně akademických institucí a z pozic vysokých škol. Tam se přirozeně měří výkon publikacemi, ucelenými monografiemi, knihami a tak dále. Probůh, nemyslete si, že tu věc podceňuji, ale chci pouze říci, že když vezmete do rukou debaty, které se vedly o předmětu sociologie v tehdejší době, velice často vám dnes připadají jako scholastika anebo jako debaty vedené ke konci 19. století o vztazích mezi filosofií a sociologií nebo historií a sociologií.

Tyhle věci byly nicméně pro režim, který Raymond Aron označil pojmem ideokratický, důležité. Ideokratická společnost, a tou česká společnost za vlády KSČ byla, může fungovat, jestliže je řízena nějakými ideami. Centrálně plánované hospodářství a centrálně řízená společnost musí mít vždy svou centrální myšlenkovou představu. Čili pro režimy ideokratické byla diskuse o povaze a roli sociologie nepochybně důležitá. Proto oficiální dokumenty z té doby hovořily vždy o „marxistické sociologii“ – byla to konec konců přece jenom ideologie. Marxistická sociologie měla plnit legitimační roli a funkci jakéhosi upevňování koheze. Moc, propaganda, sebelegitimace a tak dále. Ale pro stále vlivnější technokratickou složku, která přirozeně nabývala krok za krokem větší síly, pro tuto stále vlivnější složku technokratů, plánovačů, vysokých úředníků všeho druhu, tyto publikace byly, a znovu to řeknu, *idle talks*. Na jedné straně byly ideologické problémy, nepochybně nesmírně důležité pro stranu ovládající ideokratický typ společnosti. Na druhé straně tu ale byly nesmírně obtížné a tlačící otázky denního provozu, fungování této společnosti. Ty musely být denně řešeny. Nepochybuji, že mezi oběma těmito stránkami reálného socialismu existovalo spojení. Zároveň si však myslím, jako člověk, který prožil socialismus mezi komunálními hygieniky, architekty, urbanisty a regionálními plánovači, že mezera mezi nimi byla dosti značná. A myslím si tedy, že je zapotřebí zabývat se jimi odděleně a zároveň vidět jejich spjatost. Ostatně napětí mezi ideologi a technokraty se stávalo jednou z důležitých sociologických realit pozdního socialismu.

M. Petrusek: Dámy a pánové, rozhodně nehodlám referovat. Pochopil jsem svou roli jako uvedení do diskuse s tím, že se pokusím nějak téma strukturovat. To, co tady podnikáme, dámy a pánové, má svou analogii ve dvou zemích, o nichž jsem dobře informován, a rád bych své vystoupení tady touto připomínkou uvedl.

Sebereflexi sociologie v době totalitního režimu už poměrně detailně provedli Poláci. V roce 1995 jsem se účastnil rozsáhlé diskuse na téma *Sociologie ve službách společnosti nebo moci*. A tam se mluvilo zcela otevřeně, tedy dokonce i s uvedením jmen, což si ne zcela přeji, pokud jde o tu diskusi dnešní. Mluvilo se o vývoji polské sociologie, který byl, jak všichni víme, poněkud odlišný než u nás. Co je ale pro nás možná ještě více zarážející, je skutečnost, že totéž si prodělávají Rusové, a to s razancí, která je téměř neuvěřitelná. Pod vedením profesora Batygina zmapovali vývoj sovětské sociologie šedesátých let, a to tak, že provedli – já nevím, jestli se to dá nazvat hloubková interview – ale rozsáhlá interview v minimálním rozsahu patnácti tis-

kových stran se všemi významnými exponenty sovětské sociologie šedesátých let. A to na celém jejím spektru počínaje Osipovem a konče, řekněme, Davydovem. Batyginovi se podařilo mluvit se všemi relevantními osobnostmi, z nichž většinu samozřejmě známe i my, kteří jsme pamětníci. Jednak tedy s jakýmsi polodisidenty, jako byl Davydov nebo Arab-Ogly nebo Kon,¹⁸ ale také s typickými reprezentanty oficiální vědy, kteří byli dokonce členy Ústředního výboru. Z těch rozhovorů, a to si myslím, že je velmi adekvátní forma, se dozvíme mnoho pozoruhodného. Nakonec vydali sborník, který se jmenuje *Sovětská sociologie šedesátých let*,¹⁹ kde kromě záznamů těchto rozhovorů jsou otištěny dokumenty. Z těch dokumentů jsou dva děsivé. Jeden ten dokument je z roku 1954, kdy skupina československých filosofů a sociologů se obrací na sovětské soudruhy o ideovou pomoc a žádá prostě, aby sověští soudruzi a tak dál. Nebudu uvádět, kdo je pod tím podepsán. Pravděpodobně byste se velmi divili. Druhý takový dopis, podobný zvacímu dopisu z roku 1968, poslala skupina soudruhů o ideovou pomoc v roce 1973. Ty dokumenty jsou tam otištěny, pocházejí z archívu Ústředního výboru komunistické strany Sovětského svazu. Je to prostě něco ostudného, něco, o čem jsme my samozřejmě, žijíce tady v té situaci, nic nevěděli. Poslední číslo časopisu, který vydává Batygin, obsahuje hloubkový rozhovor se sovětskými sociology a ten je zajímavý tím, že jedním tímto sovětským sociologem je Dilbar Alijevová, kterou všichni známe jako socioložku uzbeckého původu, ruského státního občanství a mluvící všeobecnou slovanštinou. Ten text je nesmírně zajímavý, já na něj napíšu repliku, protože to je samozřejmě její vidění vývoje československé sociologie. Přirozeně její specifickou optikou, která pravděpodobně není úplně synchronní s optikou naší. Uvádím to jako příklad toho, že metodologicky, a nejenom metodologicky, ale i psychologicky, se můžeme z leccčeho poučit.

Dále se pokusím strukturovat téma a pozici sociologie v akademickém světě v letech 1969–1989. Chci zdůraznit, že sám akceptuji plně připomínku Musilovu, že život se neodehrával, a tedy ani ty tragédie lidské a oborové se neodehrávaly, jenom na akademické půdě. Já sám jsem nesmírně vděčen například zde přítomnému Josefu Alanovi, že jsem mohl chodit na jeho semináře a na setkání, která se odehrávala mimo akademickou půdu, a taky samozřejmě Františkovi Petráškov. Samozřejmě, nelze nebýt dostatečně zavázán Ivo Možnému za jeho nádherně vtipně nazvaný seminář *Socialistický životní způsob jako sociální realita*.²⁰ To souvisí s Možného pojetím

¹⁸ Igor Semjonovič Kon je autorem desítek tematicky různorodých prací, z nichž některé byly přeloženy i do češtiny, v roce 1963 vyšel jeho znamenitý spis *Kritický nástin filozofie dějin 20. století* (přeložili Jaroslava a Jiří Peškovi). Kon je rovněž spoluautorem do češtiny přeložených dvousvazkových *Dějin buržoazní sociologie 19. a začátku 20. století* (česky 1982) a *Dějin buržoazní sociologie první poloviny 20. století* (česky 1983). Tento překlad vyšel pod překladatelským autorstvím „Jan Sedláček a kol.“ – pod „kol.“ se „skrýval“ se Sedláčkovým vědomím Miloslav Petrusek (M.P.).

¹⁹ Gennadij Semjonovič Batygin (ed.) 1999. *Rossijskaja sociologija šestiděsjatych godov v vospominanijach i dokumentach*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Rossijskogo christianskogo gumanitarnogo fakulteta.

²⁰ K semináři *Socialistický životní způsob jako sociální realita* srov. článek Ivo Možného „Brněnská anomálie?“ v tomto čísle SČ, s. 621.

socialistické reality. Je známo, že Možný říká, že socialistická realita je realismus socialistického života, takže na tom není prostě nic, co by nás mělo překvapovat.

Ke strukturaci tématu tedy toto. Za prvé půjde o Československou akademii věd a s tím související publikační činnost a změny v *Sociologickém časopise*, za druhé o vysoké školy. V naší optice celého problému je nutné se zmínit o Vysoké škole politické jako o svébytném útvaru, který nepatřil, jak známo, „organicky“ vlastně nikam, protože ministerstvu školství nepodléhal. Sociologický ústav ČSAV, uvedu jen základní fakta: Založen v roce 1965, prvním ředitelem Miloš Kaláb, první karambol 1970, který se projevil tím, že došlo ke sloučení ústavu, jak tady už bylo sděleno. Ředitelem ústavu se stává a je jím až do své smrti v roce 1982 Radovan Richta. Zdůrazněme zde, prosím, tento moment. Radovan Richta je vedle Karla Kosíka a Jindřicha Zeleného v zahraničí nejcitovanější český společenský vědec dvacátého století. Nešlo tedy o figuru marginální. Lidské selhání těchto osobností je o to větší, oč větší byla jejich, řekl bych, role vnitřní i mezinárodní v té době, tedy roku 1968. 1982 se stává ředitelem jistý tuším Jaroslav Pecen, už ta jména sama naznačují, že šlo o osoby marginální, které zapadly, zmizely. Já nevím, jestli někdo ví, kde ten člověk ještě je.

Zmínka o Františku Charvátovi zde byla, to je muž, který z mé optiky zcela zmizel. Nevím vůbec, kde se fyzicky nachází, jestli žije, nebo nežije. Já jsem ho od roku 1970 prostě fyzicky nikdy nespatriil. Ten zlom v roce 1970 pro Sociologický ústav ČSAV znamená tři věci. Za prvé odchod řady lidí z ústavu, za druhé to, že sociologie se znovu svazuje s filosofií, od níž se obtížně v šedesátých letech emancipovala, za třetí jde o tematickou a organizační restrukturalaci oboru. A za čtvrté, což si myslím, že je na věci to nejhanebnější, totiž to, že se tam ustavuje oddělení, které se profesionálně živí tím, že nejenom parazituje na západní sociologii tím, že ji kritizuje – to byl standardní způsob chování v jisté době, ale že píše kritické texty, které se vztahují k žijícím kolegům. To si myslím, že byla věc, která byla mravně pochybená od samého počátku. Vývoj na Slovensku probíhal jinak. Tam prostě figurovala integrující osobnost nesmrtelného Siráckého, který ústav v roce 1965 zakládal, a když v roce 1975 ústavy byly sloučeny, tak se stal opět ředitelem. Ale víme, že ho potom vystřídal akademik Cirbes, a tak dál. Ale slovenská specifika uvádět nebudu.

Sociologický časopis, který vždycky vycházel pod patronací Sociologického ústavu ČSAV, byl založen prvního první 1965. Víte, že první šéfredaktorkou byla Irena Dubská, „nový“ *Sociologický časopis* po roce 1969 začal vycházet nejprve s utajenou redakční radou. Všimněte si, že první čísla v letech 1969 a 1970 nemají uvedenou redakční radu, teprve později se uvádí. Redakční rada měla složení Bártová jako výkonná redaktorka, Bauerová, Bauch, Dubský (nikoliv Ivan, ale Vladimír), J. Dvořák, P. Dvořák, Filipcová, Franěk, Hálek, Huláková, Charvát, Kára, Kohout, Kutta, Štráchal, Urbanová, Vaněk, Zich a čtyři mušketýři, kteří se snaží tu sociologii tam přece jenom jakýms takýms způsobem dělat, a zčásti se jim to daří. To jsou Linhart, Matějovský, Maydl a J. Sedláček.²¹ *Sociologický časopis* vydal několik monotematic-

²¹ Složení redakční rady pod vedením I. Dubské je naposledy uvedeno na obálce čísla 1/1970. V čísle 2 se na příslušném místě nachází věta: „Toto číslo bylo sestaveno radou sociologické

kých čísel, která jsou příznačná pro celé období: socialistický životní způsob 1972, pro velký úspěch se zopakovalo 1980, sociální plánování 1973, opakováno 1978, mládež 1974, opakováno 1982, sociální struktura 1975, žena a rodina 1976. Samostatné číslo, které není bez zajímavosti, bylo číslo o Praze, které vyšlo v roce 1977, a pozoruhodné je číslo o dělnické třídě z roku 1983.²²

Pokud jde o ediční činnost, chci připomenout existenci *Sociologické knižnice*, knižní řady, která vycházela v nakladatelství Svoboda. Tam je příznačné to, že až do jisté doby na předsádce byla uvedena redakční rada, která měla složení: Miroslav Disman, Miroslav Jodl, Klofáč, Kohout, Kyselý, Machonin, Petrusek, Pomajzl, Růžicka, Sedláček. Když byla dovršena normalizace, *Sociologická knižnice* sice vycházela dál, ale už bez této redakční rady; protože byla složena samozřejmě nějak jinak, ale v podstatě byla utajena. Dlužno říci, že v normalizačním období je pro publikační činnost příznačné to, že kromě tzv. spadů,²³ které skončily v roce 1970 Parsonsovy *Společnostmi*,²⁴ do roku 1989, tedy vlastně do počátku roku 1990, zdůrazňuji, nevyšel ani jediný překlad sociologické knihy západní provenience. Chci připomenout, jaký skandál a jaké osobní nepříjemnosti způsobilo Jiřimu Večerníkovi vydání Nowakovy knihy,²⁵ která, nazíráno dnešní optikou, je naprosto nevinná. Ale jiná nevyšla, nevyšel žádný překlad.

Několik poznámek o katedrách marxismu-leninismu. Katedry marxismu-leninismu, prapůvodně založeny v roce 1951, byly líhní té obrovské masy členů Sociologické společnosti, protože ti, kteří se živilí oborem, který se jmenoval vědecký komunismus, se velice rychle, někteří upřímně a někteří z důvodů, řekneme prestižních, nebo kvaziprestižních proměňovali v sociology. Zvláštní roli zde hraje samozřejmě Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy. Tak se ten ústav jmenoval. Založen v roce 1957, prvním ředitelem je Miloš Kaláb, v roce 1960 se jím stává Pavel Machonin. V roce 1968 tento ústav vydává zásadní programový text *Současný stav a perspektivy společenských věd na vysokých školách*, kde se zdůrazňuje, že vědecký komunismus se jako obor odborně ani jinak neprosadil. Machoninův ústav je dostatečně znám, chtěl bych připomenout osoby a obsazení. Filozofické oddělení vedl Vojtěch

sekte Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV". Od dvojčísla 3–4/1970 do posledního čísla ročníku 1971 obálka uvádí jmenovitě složení nové redakční rady pod vedením K. Rychtaříka. V letech 1972–1978 se v časopise objevuje pouze věta „Řídí Karel Rychtařík s redakční radou.“ Složení redakční rady je opět uváděno od roku 1979. Během let docházelo k určitým personálním obměnám a v textu uvedený výčet zachycuje situaci od čísla 6/1984 do čísla 2/1988, kdy dochází k rozšíření redakční rady o tři členy (D. Holda, J. Keller, P. Sak). Tato redakční rada existuje do konce roku 1989.

²² Jedná se o tato čísla (uvedená ve stejném pořadí jako v textu): 3/1972, 3/1980, 6/1973, 3/1978, 4/1974, 2/1982, 5/1975, 1/1976, 1/1977, 1/1983.

²³ Spadem se rozuměl titul, jehož vydání se z technických důvodů převádělo na následující rok (M.P.).

²⁴ Talcott Parsons 1971. *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Přeložila Eva Bártová. Praha: Svoboda.

²⁵ Stefan Nowak 1975. *Metodologie sociologických výzkumů*. Přeložil Jiří Večerník. Praha: Svoboda.

Tlustý, ekonomické oddělení Josef Mervart, oddělení sociologie Karel Holý, oddělení sociologického výzkumu Věra Rollová, oddělení historie Ivan Kolesár a oddělení pro výzkum studentů Antonín Matějovský.²⁶ Je známo, že v rámci tohoto ústavu, který byl přejmenován v roce 1968 na Ústav sociálně politických věd, byl realizován onen známý výzkum sociální stratifikace, o němž nebudu povídat. Ale co není tak všeobecně známo, je velmi pozoruhodná knižnice, která vycházela jako interní tiskovina ústavu a byla to už ve své době bibliofilie a dnes to je superbibliofilie. Měla několik řad, toto je například řada *Sociologie a vědecký komunismus*, dále byla řada *Filozofie*, řada *Ekonomie*, řada *Politické vědy*. Tam vycházely prostě věci zcela neuvěřitelné, například v tomto čísle, které jsem namátkou vzal, je přetištěn západoněmecký sociologický slovník, je tam výbor z textů z industriální sociologie Ralfa Dahrendorfa, je tam výbor z politických textů liberálních činitelů Spojených států, například detailní popis Kissingerova setkání s Chruščevem. Četlo se to krásně. A vzdělávali jsme se z toho dobře. Dodnes se k některým těm textům vracím a je známo, že tam například vyšel *Jednorozměrný člověk*²⁷ s komentářem Ireny Dubské, a tak dál. Chci tím pouze říci, že dobové názvy někdy zavádějí a samy o sobě mohou prostě mást.

Pokud jde o katedry sociologie, poskytl jsem dostatečně rozsáhlý materiál písemný.²⁸ Nebudu se o té věci šířit detailně. Chtěl bych ale zdůraznit jeden moment. Vývoj v Praze a v Brně byl zásadním způsobem odlišný. Brno přežilo normalizaci poněkud lépe než pražská katedra sociologie. Ty důvody byly samozřejmě dány osobou, kterou prostě jmenovat nebudu z důvodů, které jsou mi osobně nepřijemné. Tato osoba, jak známo – a to asi brněnští kolegové vědět nebudou, takže jim sděluji svou informaci – prosadila, aby katedry, které se původně jmenovaly katedry sociologie, byly přejmenovány na katedry marxisticko-leninské sociologie s tím, že to přejmenování bylo provázeno proměnou kateder marxisticko-leninské sociologie v takzvaná nomenklaturační pracoviště. S onou osobou, která tu věc iniciovala, jsem mluvil a on mně ji zdůvodnil takto: „Za prvé vyčistím katedru sociologie v Praze.“

²⁶ Pavel Machonin byl zástupcem ředitele ÚML pro vysoké školy od roku 1962, ředitelem od roku 1967. Ekonomické oddělení vedl před Josefem Mervartem Drago Fišer, Karel Holý vedl oddělení sociologie a vědeckého komunismu. Oddělení sociologického výzkumu neexistovalo, Věra Rollová byla zástupkyní ředitele, Antonín Matějovský vedl pouze tým pro výzkum studentů. Členy týmu pro výzkum vertikální sociální diferenciaci a mobility, vedeného Pavlem Machoninem, byli: Josef Alan, Lubomír Brokl, Libuše Dziedzinská, Vlasta Fišerová, Bohumil Jungmann, Jaroslav Kapr, Pavel Kohn, Josef Lauber, Jiří Linhart, Milan Petrusek, František Povolný, Věra Rollová, Zdeněk Šafář, Jiří Večerník, slovenští sociologové v čele s Róbertem Roškem (Jolana Jančovičová, Katarína Podoláková). Vedení výzkumu tvořili: Machonin, Jungmann, Linhart, Petrusek, Šafář, Roško (pozn. Pavel Machonin).

²⁷ Herbert Marcuse 1965. *Jednorozměrný člověk*. Vybrala, přeložila a komentářem opatřila Milena Tlustá. Praha: Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy. – Komentovaný překlad podstatné části Marcuseho práce vyšel v tematické řadě *Sociologie a vědecký komunismus*, překladatelka a autorka komentáře Milena Tlustá tehdy působila jako asistentka na katedře filozofie FF UK (M.P.).

²⁸ Srov. článek Miloslava Petruska „Výuka sociologie v čase tání a v časech normalizace (1964–1989)“ v tomto čísle SČ, s. 597–607.

A tehdy formuloval tezi, já to řeknu zcela otevřeně: „Buď půjdeš ty, nebo půjde Urbánek. Ještě jsem se nerozhodl.“ A za druhé: „Vyčistím konečně Brno. Nemám na Brno špagát. A toto je prostě jediný prostředek, jak můžu vyhnat...“, a teď jmenoval, samozřejmě na prvních místech Luboše Nového a Iva Možného. Že se mu to nepodařilo, je zvláštní, ale nepodařilo. Brno bylo zřejmě rezistentní, takže dorazili tam SARS, v Brně se rozhodně nic nestane. Dál ty peripetie vyprávět nebudu, vývoj v Olomouci probíhal také samozřejmě velmi osobitě.

Poznámka k Vysoké škole politické, dříve stranické, ona proměňovala názvy. Prosím pěkně, nezapomeňme – a já potom to tady budu v diskusi hájit – nezapomeňme, že iniciace k revitalizaci sociologie v šedesátých letech vzešla z tohoto pracoviště. První katedra sociologie vznikla na Vysoké škole politické. To je prostě nezvratný historický fakt. Jaroslav Klofáč spolu s Vojtou Tlustým sociologii začali prosazovat. Byla tu zmínka o práci Ladislava Hrzala a Karla Máchy.²⁹ Není hanebná, jenom komická svým obsahem, protože se tam řeší nekonečný svár mezi kompetencemi historického materialismu, vědeckého komunismu a sociologie. Ta kniha však je hrůzná tím, že vyšla několik let poté, co Klofáč s Tlustým už vydali *Současnou empirickou sociologii*.³⁰ To znamená, že ta retardace, ta snaha prostě retardovat vývoj za každou cenu se projevovala nejružnějšími způsoby.

Klofáčova úloha v onom zakladatelském počínu je důležitá. Objevuje se tu moment, který odkazuje na Dilbar Alijevovou. Alijevová připomíná zasedání Sociologické společnosti v roce 1968.³¹ Možná si ho někteří pamatujete, probíhalo v Domě železničářů na Vinohradech a tam tehdy vznikla idea, že bychom si měli znovu vzít název *Masarykova sociologická společnost*. Ta idea tam byla zformulována velmi expresivně. Alijevová říká, že to prostě nebylo přijato proto, že jsme byli antimasarykovští, tedy ti, kteří tam byli, a ona tam uvádí jmenovitě Klofače. A svého muže, tedy Jiřího Suchého – to je shoda jmen. Tak to nebylo. Já si to přesně pamatuji, protože jsem na té schůzi vedle Jardy Klofače seděl a Jarda Klofáč tehdy řekl: „Dámy a pánové, nepáchejme sebevraždu. Jestliže budeme prosazovat přeměnu názvu na *Masarykovu sociologickou společnost*, tak činíme první krok k tomu, aby nás zakázali“. Ten důvod tedy nebyl dán Klofáčovým vztahem k Masarykovi, ten po mém soudu byl naprosto irrelevantní, Klofáč k Masarykovi neměl vztah žádný. To byla ryze pragmatická úvaha, kterou já jsem potom žertovně doplnil tím, že když už název, tak už se složme na jezdeckou sochu Prezidenta Osloboditele, protože v té situaci, dámy a pánové, to byl opravdu počín, který byl z dnešní optiky sice chvályhodný, ale tehdy prostě velmi, velmi nebezpečný.

Uzavřu svou rekapitulaci tím, že shrnu základní problémy, které vznikly proměnami, k nimž na vysokých školách došlo. Za prvé došlo k retardaci vývoje socio-

²⁹ Ladislav Hrzal, Karel Mácha 1961. *Předmět a metoda historického materialismu: Základní otázky*. Praha: SNPL. – Tuto práci zmínil v úvodním příspěvku J. Musil, při autorských a edičních úpravách ale byla příslušná zmínka vypuštěna.

³⁰ Jaroslav Klofáč, Vojtěch Tlustý 1959. *Současná empirická sociologie*. Praha: Orbis.

³¹ Dilbar Alijeva 2002. „Ja stala čitať po-česki i po-slovacki znaja Slovo o polku Igoreve“. *Sociologičeskij žurnal* 4: 121–146.

logie jako oboru. Ta retardace byla frapantní, nejen ve srovnání s Polskem, ale také ve srovnání se Sovětským svazem. Docházelo ke kuriózní situaci, že jsme se spoustu věcí prostě dočítali z ruských textů a překlady jsme kupovali v Sovětské knize. To byla situace komická, kuriózní a trapná. Za druhé, zmínil jsem se o absenci literatury, že nevyšel ani jeden překlad. Je na druhé straně pravda, že v univerzitní knihovně byla řada textů, které jsem v době, kdy jsem měl omezenou pedagogickou aktivitu, vyhrabal a četl. Univerzitní knihovna, nikoliv systematicky, ale nahodile kupovala, takže on tam kupodivu byl např. Cicourel, celá řada textů se tam dala najít. Nicméně se o nich nevědělo. Za třetí, na vysokých školách se učilo podle zastaralých, ale podle naprosto antikvárních curriculum. To, co se podařilo do těch curriculum prosadit – teď mluvím o Praze, to bylo v podstatě buď to, co přežívalo z šedesátých let a bylo nějakým způsobem inovováno, nebo to, co mělo samo o sobě z povahy věci takový charakter, že se to ideologicky nedalo, řekl bych, brutalizovat, jako byly třeba dějiny sociologie. Na druhé straně víme, jakou paskudu bylo možné provést s dějinami české sociologie. Výuka na brněnské fakultě byla pravděpodobně o něco lepší, ale já bych teď nechtěl recitovat nějakou jeremiádu. Já si myslím, že i v těch velmi obtížných podmínkách se na těch katedrách přece jenom leccos dařilo, ale většinou vždycky proti vůli mocných.

Absence kontaktu se světem – není třeba komentovat. Prakticky nikdo z těch, kdo v akademické sféře působili, nemluvě o těch, kteří z ní byli vyhnáni, žádné kontakty se světem neměli, a důsledkem toho bylo – a toto je, prosím, věc, která je k diskusi a která samozřejmě musí být nebo může být korigována – že v devadesátých letech se projevil jakýsi nedostatek sociologického dorostu, který ta devadesátá léta trošku ovlivnil. My dnes vlastně teprve máme první doktorandy, kteří už prošli solidní výchovou a výukou. Ale tím si nejsem úplně jist, to nedokážu přesně posoudit.

To je, prosím, tedy základní strukturace problému, jak se věci měly na akademické půdě. Děkuji za pozornost.

O. Sedláček: Děkuji profesoru Petruskovi za jeho velmi obsáhlý úvod a myslím, že velmi zevrubně popsal situaci, která zde byla. Rád bych doplnil několik dílčích poznámek. Když profesor Petrusek hovořil o ingerenci Sovětského svazu, myslím, že je dobré v této souvislosti vzpomenout, že v letech 1967 až 1969 se dělal velký mezinárodní česko-polsko-maďarsko-bulharský výzkum k problémům vědeckotechnické revoluce, který se jmenoval *Rok 2000*. Někdo z vás si to možná bude pamatovat. Garantem toho byl Sociologický ústav Československé akademie věd. Prvním požadavkem, když se skončil tento výzkum, bylo, že veškeré výsledky, které na naší půdě byly dosaženy, musely být konzultovány a dány v podstatě k dispozici tehdejšímu Ústavu socioekonomického výzkumu v Leningradě.

Druhá poznámka o ingerenci komunistické strany. Myslím, že mnozí z vás třeba neví, že instruktorem pro vědecké kolegium filozofie a sociologie byl člen ÚV KSČ a pozdější ministr vnitra Obzina, který v podstatě končil toto své poslání koncem roku 1968 a následně se stal ministrem vnitra. Tehdy se poradý vědeckého ko-

legia konaly ještě v bývalé Moskvě Na příkopě, kde sídlil Filozofický ústav ČSAV. A jel jako dohlížitel do Varny na světový sociologický kongres. A vůbec, ta cesta do Varny byla velmi komplikovaná. Tehdy tam z bývalého ústavu vlastně nikdo nesměl jet, až teprve na zásah profesora Szczepańskiego tam posléze povolili jet profesorů Kalábovi a několika dalším lidem. A jistě si budete pamatovat, že se tam rozdávaly pamflety, které vytrhávaly ze souvislosti různé výsledky sociologických výzkumů Akademie věd a potom byly předkládány jako výsledky tvrdé antimarxistické linie, která se v naší sociologii odehrála.

Jinak já se přiznám k tomu návrhu na přejmenování sociologické společnosti na Masarykovu, byl jsem to já v tom roce 1968. A znovu jsem tento návrh podal, když jsme se znovu sešli v Kulturním domě železničářů v Praze v roce 1990.

Pak také k některým problémům nově ustaveného Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, kde se soustřeďovali někteří pracovníci bývalého Ekonomického ústavu, například Kutta, který se Soukupem zpracoval knihu o sociálním plánování.³² Když tady prof. Petrušek vzpomínal některých pracovníků Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy, tak jistě budou někomu něco říkat jména Náрта a Formánek. Myslím, že i tyto věci je třeba v této době nějak ventilovat.

Na druhé straně si vzpomínám i na několik obětavců. Kdo z vás, pracovníků vysokých škol, si vzpomene na Františka Tomíšku z katedry sociologie na technice, který v roce 1969 a později ještě v roce 1970 dělal někdy v létě stanové tábory pro posluchače sociologie? A přednášel jim spolu s některým dalšími, jako Jiřím Bluchou a podobně. Jim přednášel něco jiného, než co slyšeli ve škole. Myslím, že i takováhle ilegální činnost byla zajímavá. Na těch sociologických táborech se sešlo kolem třiceti, čtyřiceti studentů. Tak to jenom několik poznámek na okraj.

M. Illner: Několik poznámek k první etapě (*do r. 1969 – pozn. red.*). Je dobré připomenout vlastní pozici v oné době, protože ta má vliv na to, jak člověk dnes minulost vidí. Moje pozice byla určená mým pobytem na tehdejší Sociologickém ústavu ČSAV. A za druhé tím, že jsem nepatřil ke stranickému zázemí, odkud se rekrutovala většina těch, kdo v akademické sociologii tehdy působili. Jednou z výjimek byl docent Václav Lamser, o kterém bych se tu rád zmínil. Jeho jméno totiž jakoby v plejádě osobností té doby zanikalo. Ve velice krátké době mezi roky 1965 a 1970 svedl toho Lamser obdivuhodně mnoho pro českou sociologii udělat. Patřil k sociologům, kteří studovali sociologii po roce 1945 a ještě osobně přišli do styku s některými velkými jmény naší předválečné sociologie, dříve než byli jejich nositelé z univerzit vypuzeni. Také Lamser potom, jako mnoho jiných, ztratil možnost pracovat v oboru a živil se v různých zaměstnáních. Do Akademie věd, do nově zřízeného Sociologického ústavu ČSAV, přišel pravděpodobně v roce 1965 z Výzkumného ústavu řepářského kdesi u Mladé Boleslavi.³³ Založil potom v ústavu oddělení metod sociolo-

³² František Kutta, Miroslav Soukup 1973. *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha: Svoboda.

³³ Výzkumný ústav řepářský ČSAZV Semčice.

gického výzkumu. Mezi vedoucími oddělení byl jediný nemarxista a nekomunista. Velmi se zasloužil o seznamování odborné i širší veřejnosti s moderními metodami aplikovaného empirického sociologického výzkumu a o jejich uplatnění v různých oblastech. Organizoval a vedl sérii seminářů, respektive školení, pro široký okruh lidí z různých institucí, kteří stáli před úkolem tyto výzkumy provádět. Přispěla k tomu také jeho kniha *Základy sociologického výzkumu* z roku 1966,³⁴ která sloužila jako příručka. Lamser v prostoru, který se dočasně pro lidi jeho typu vytvořil v době okolo roku 1968, stačil uveřejnit další dvě knížky. Z nich si pozornost zaslouží hlavně práce, která se týkala sociální komunikace.³⁵ Později zapadla, protože už nastaly obtížné doby. S Ladislavem Růžičkou pak ještě vydal příručku statistiky pro sociologu.³⁶ Všechno se to odehrávalo v ohromném spěchu, nebylo jisté, jak dlouho zůstane okno příležitostí otevřené. Další Lamserovy osudy potom byly poměrně smutné. Musel opustit akademickou sféru, ještě působil nějakou dobu ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí, nakonec podepsal Chartu a v roce 1977 emigroval do Německa. Tam působil na univerzitě v Bielefeldu a v roce 1986 zemřel. Václav Lamser je osobnost, na kterou bychom neměli zapomenout.

Pokud jde o Sociologický ústav ČSAV v době před rokem 1970, chtěl bych připomenout některé další výrazné osobnosti. Mám na mysli především Zdeňka Strmisku, který psal zajímavé práce o strukturním funkcionalismu a zprostředkoval pro nás zahraniční teoretické přístupy. Dál bych rád zmínil Eriku Kadlecovou a Pelušku Bendlovou, které se zabývaly sociologií religiozity, a určitě taky sociologa práce Dragoslava Slejšku, s kterým spolupracovali zde přítomný kolega Oto Sedláček a Jiří Blucha. V té době byla odborně zajímavou osobností také Blanka Filipcová, která se zabývala problematikou volného času. Po roce 1969 už osobnost problematická. Filipcová seznámila české prostředí s pracemi některých francouzských autorů jako Joffre Dumazediera, Chombarta de Lauwe a dalších.

Mám k dispozici spis, který se váže k osudům ústavu na počátku normalizačního období. V roce 1991, když se likvidovaly písemnosti Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, byla u nás v Jilské dole pod schody hromada makulatury, která se měla odvážet do sběru. Trochu jsem se v ní ze zvědavosti prohrabal a našel tento svazek. Je to zpráva akademika Radovana Richty z listopadu 1970, ve které podává prezidiu ČSAV zprávu o tom, jak se vypořádal s úkoly reformovat a kádrově i ideologicky napravit tři ústavy nově spojené do Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, tj. Filozofický ústav, Sociologický ústav a Kabinet pro teorii a metodologii vědy. Píše tady jako ředitel ústavu v první osobě, nejdříve o tom, co mu bylo uloženo. Měl „provést kádrové změny v zájmu urychleného trvalého překonání vážných politických a odborných problémů v české sociologii“. Dále vykazuje, co všechno udělal. A je tu také zajímavá statistika. Pokud šlo o pracovníky bývalého Sociologického ústavu ČSAV, ze 71 pracovníků jich bylo „eliminováno“ – skutečně používá tento vý-

³⁴ Václav Lamser 1966. *Základy sociologického výzkumu*. Praha: Svoboda.

³⁵ Václav Lamser 1969. *Komunikace a společnost*. Praha: Academia.

³⁶ Václav Lamser, Ladislav Růžička 1970. *Základy statistiky pro sociology*. Praha: Svoboda.

raz – 33, to je 46 procent, a z toho vědeckých pracovníků bylo eliminováno 64 procent jejich celkového počtu. Z odborných pracovníků 42 procent a z dalšího personálu 36 procent. Ta procenta uvádí opakovaně, aby bylo zřejmé, jak úspěšně to bylo provedeno. Dále se tady také rozebírají důvody, které byly použity pro pracovní právní řešení. Tak se uvádí, že z celkového počtu eliminovaných bylo 80 procent propuštěno z politických důvodů a zbývajících 20 procent z pracovních důvodů. Ten spis je půvabný, či spíše otravný jak těmi údaji, tak i verbalizací čistky, která se tam technicky popisuje. Pro někoho, kdo by se zabýval historií té doby, to může být zajímavý dokument.

Ještě bych rád znovu připomenul další významnou, dnes už historickou instituci, totiž *Sociologickou knižnici* nakladatelství Svoboda. A zejména paní doktorku Jarmilu Oborskou, redaktorku té knižnice. Paní Oborská v ní svedla publikovat řadu kvalitních prací, domácích i překladů, které v té době formovaly a reprezentovaly naši sociologii.

Poslední poznámka se týká vlivu a významu, jaký pro nás měla tehdy polská sociologie. Jejím prostřednictvím k nám pronikaly i práce světových sociologů nebo alespoň informace o nich. Polských autorů, kteří byli přeloženi do češtiny, byl větší počet a překlady pomáhaly formovat představu o tom, co je sociologie. Pokud šlo o metody sociologického výzkumu, připomínám skromnou knížечku Stefana Szostkiewicze přeloženou už roku 1964 do slovenského jazyka,³⁷ první vlašťovku s touto tematikou, a rozsáhlou práci o metodologii sociálního výzkumu od Stefana Nowaka,³⁸ snad poslední polskou práci, která ještě v *Sociologické knižnici* vyšla. Pak už byli polští sociologové ideologicky příliš závadní. Dále připomínám hutnou Baumanovu příručku o sociologii,³⁹ práci Antoniny Kłoskowské o masové kultuře,⁴⁰ několik knížek Jana Szczepańskiego,⁴¹ práce Jerzyho Wiatra.⁴² Přeloženy byly i další polské publikace.

J. Musil: Já mám doplněk k Michalovi a k polské sociologii. Myslím, že naším problémem bylo, že jsme neměli takové osobnosti, jako byl Ossowski, který uprostřed nejtěžších dob napsal, jak víte, knížku o třídní struktuře, v níž se docela explicitě postavil proti marxistické teorii tříd. To tady jaksi nebylo, vůbec nic takového se ta-

³⁷ Stefan Szostkiewicz 1964. *Sociologický výzkum. Procedúry a techniky*. Přeložil Ján Pašiak. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry.

³⁸ Srov. pozn. 25.

³⁹ Zygmunt Bauman 1965. *Sociologie*. Přeložil Antonín Měšťan. Praha: Orbis. Dále v 60. letech vyšly dvě Baumanovy práce v překladu J. Sedláčka: *Sociologie pro každý den*. Praha: Mladá fronta 1965; *Kariéra*. Praha: Mladá fronta 1967.

⁴⁰ Antonina Kłoskowska 1967. *Masová kultura*. Přeložil Jan Sedláček. Praha: Svoboda.

⁴¹ Jan Szczepański 1966. *Základní sociologické pojmy*. Přeložil Miroslav Disman. Praha: NPL; *týž*, 1968. *Spektrum společnosti*. Přeložil Jan Sedláček. Praha: Mladá fronta.

⁴² Jerzy Wiatr 1963. *Armáda, společnost, politika v USA*. Praha: Naše vojsko; *týž*, 1968. *Společnost. Úvod do systematické sociologie*. Přeložila Eda Sládková. Praha: SPN; *týž*, 1970. *Angažovaná sociologie*. Praha: Mladá fronta.

dy neobjevilo. Nikdo nebyl, kdo by měl tu odvahu. To vyšlo v zahraničí, Keagan Paul to vydal v té mezinárodní knihovně⁴³ a Ossowski to publikoval a ustál to.

A. Rašek: Jsem rád, že Jiří Musil začal tím, že je třeba, abychom si nějak intergeneračně rozuměli, aby nejen ti mladší, ale ono se to týká nakonec i těch starších, chápali ten dobový kontext, ve kterém se všechno odehrávalo. Už i Milan Petrušek řekl, že v takové všeobecně odsuzované organizaci nebo škole, jako byla vysoká stranická, byla vlastně založena první katedra sociologie. Já jsem tam shodou okolností koncem šedesátých let dělal kandidátskou práci na katedře profesora Jaroslava Klofáče. Ale chci se zmínit o úplně jiné instituci. Já jsem se nesetkal nebo nepotkal, abych použil výraz Oty Pavla, se sociologií v druhé polovině padesátých let na Filozofické fakultě, ale v takové organizaci, jako je armáda, a dokonce v tak obskurním časopise, jako byla *Lidová armáda*,⁴⁴ což byl teoretický a politický časopis Hlavní politické správy, a my jsme tam už počínaje rokem 1961 dělali sérii sociologických výzkumů. Například osobního volna vojáka nebo čtenářských zájmů důstojníků a podobně. A proč to bylo možné? V podstatě asi shodou dvou věcí. My jsme tam využili nebo zneužili, že se v tu dobu v Sovětském svazu dělaly při časopisech takzvané dopisovatelské výzkumy, oni tomu říkali rejsy, tedy cosi jako výjezdy. My jsme to udělali jako dopisovatelský výzkum. A potom hlavní zásluhu na tom měl, a to jsem si na něj vzpomněl, když jsem se tady podíval na Luboše Brokla, generál Prchlík, to jméno jistě znáte, protože on měl také takové vysoké čelo, jako má Luboš Brokl. V tu dobu byl náčelníkem Hlavní politické správy a víte, že to byl jeden z mála, kdo se velice tvrdě postavil proti okupaci, a jako jeden z mála si to také odseděl na Borech. A jen tak mimochodem, když tady mluvíme o jménech, tak na té práci, nebo na tom výzkumu osobního volna vojáka, ačkoliv se na tom nepodílel, udělal aspirantskou práci Karel Rychtařík. Ale nikdy prostě na tom výzkumu nepracoval.

Druhá poznámka, chtěl jsem říci, a to navazuji na Otu Sedláčka, že se velice významně rozvíjela sociologie v armádě díky Vojenské politické akademii Klementa Gottwalda, kde nejenže vyšlo plno překladů západní sociologické literatury, ale i řada významných výzkumů. Já zmíním jenom dva. *Otázky války a míru*, mimochodem to bylo také teoretické zázemí toho takzvaného Memoranda.⁴⁵ A když přišli Sověti 21. srpna, tak neobsadili jako první Generální štáb a Ministerstvo obrany, ale Vojenskou politickou akademii Klementa Gottwalda. Právě díky tomu Memorandu. Pak tam také byl realizován velice zajímavý výzkum vojenské mládeže. Už, prosím

⁴³ Stanisław Ossowski 1957. *Struktura klasowa w społecznej świadomości*. Łódź; Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich. Anglicky vyšlo jako *týž*, 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge & Keagan Paul.

⁴⁴ *Lidová armáda*, teoretický a politický časopis Hlavní politické správy Československé lidové armády. Vycházel v letech 1950–1990 (A.R.).

⁴⁵ Memorandum VPA KG *Formulovat a konstituovat československé státní zájmy v oblasti vojenskosti*. Dokument připravený v roce 1968 skupinou pod vedením podplukovníka Milana Ždímalu, který požadoval mj. omezení vojenské závislosti Československa na Sovětském svazu. Memorandum podepsalo na několik desítek signatářů (A.R.).

vás, ty pojmy. Už dřív, třeba když jsme diskutovali se Sověty o pojmu „vojenská mládež“, Sověti říkali: „Čto takoje?“ Oni prostě nebyli schopni pochopit, že existuje něco takového jako vojenská mládež. Existovali jenom vojáci. Třeba kategorie občanských zaměstnanců jako mladých, to pro ně bylo naprosto nepochopitelné. A jen tak mimochodem, na základě tohoto výzkumu vznikla známá práce Jaroslava Jandy *Mládež, generace, světový názor*.⁴⁶ To jméno jistě také dobře znáte. A potěšilo nás, že vlada se k tomuto člověku už dvakrát vrátila. Bezpečnostní rada státu a vláda udělovala Cenu Jaroslava Jandy za práci a činnost v oblasti bezpečnosti a obrany této země.

Konečně poslední taková obecná poznámka, kterou bych chtěl říci, když se vracím k šedesátým letům. To si myslím, že bylo pozoruhodné, i když to bylo v jiném politickém kontextu, v jiném režimu. Ale nám to chybí. To bylo něco, co bych nazval kulturní klima. Něco, na čem se i sociologie podílela díky těm zahraničním návštěvám. V tu dobu, v šedesátých letech, když šel nějaký film, nějaká inscenace, vyšla nějaká kniha, nějaká básnická sbírka, tak si v podstatě v tom určitém okruhu, jestli si na to vzpomínáte, nikdo nemohl dovolit, aby to nenavštívil, nepřečetl a tak dále, a já si myslím, že to nám chybí. Teď nedávno na to vzpomínal například shodou okolností Krampol, který říkal, že s Jiřím Bednářem kdysi v padesátých nebo šedesátých letech dělali před plnou Lucernou program, kde parodovali třiatřicet básníků. Přičemž ta mládež, tam bylo prostě několik set mladých lidí, kteří se tím obrovsky bavili. Zkuste dneska parodovat třiatřicet českých básníků. To povědomí je dávno pryč. Já jsem se na to shodou okolností ptal Antonína Liehma, který mi řekl, že v Paříži, ovšem v té určité intelektuální vrstvě, toto kulturní klima dále existuje.

O. Sedláček: Děkuji kolegovi Raškovi. Kdybyste dovolili, ještě dvě poznámky. Rád bych doplnil Michala Illnera o jednu věc, když hovořil o literatuře. Myslím, že bychom neměli zapomenout na studie ČSAV, které vycházely v ústavu. Jedna z prvních vyšla právě od vás z oddělení metodologie, metodologická studie, na které byl podepsán Lamser. Pak vyšla řada věcí, jako *Závod a člověk*, v edici Sociologického ústavu ČSAV, myslím, že to nebyla jenom teoretická edice, ale publikovala se v ní také celá řada výzkumných úkolů, které byly realizovány.

J. Sedláček: Chtěl bych upozornit na jednu věc, která je velmi málo známá. A to na skutečnost, že Jaroslav Klofáč, který se tak zasloužil o obnovu sociologie u nás, i když s těmi omezeními, o kterých tady mluvil profesor Musil, vyvinul spolu s profesorem Tlustým úsilí o obnovu sociologie už v roce 1956. Já jsem v té době byl studentem třetího ročníku filozofie na FF UK a profesor Tlustý i profesor Klofáč mě učili. Jak starší účastníci vědí, významnou událostí roku 1956 byl dvacátý sjezd Komunistické strany Sovětského svazu. Zdálo se, ne zcela bezdůvodně, že nastane určité uvolnění. Jaroslav Klofáč v roce 1956 zorganizoval takovou menší skupinu studentů Filozofické fakulty a nechal si schválit spolu s Vojtěchem Tlustým možnost výzku-

⁴⁶ Jaroslav Janda 1967. *Mládež, generace, světový názor*. Praha: Naše vojsko.

mu. Měl to být výzkum inteligence, na kterém by se podíleli právě studenti. Byla vytipována tři pracoviště, soud, škola a úřad, kde měl být proveden výzkum na základě dotazníku. Měl to být výzkum, který by potom vedl k určitým mnohem konkrétnějším závěrům o vrstvě inteligence, než co se do té doby o tak zvané socialistické inteligenci říkalo. Na podzim v roce 1956 ovšem nastala pod vlivem událostí v Polsku a posléze v Maďarsku už úplně jiná situace. Takže výzkum byl zakázán, ale Jaroslav Klofáč zůstal věrný tomu, že tato skupina studentů bude ve své sociologické orientaci dále pokračovat a že absolvuje určitou část výuky také ze sociologie. Jenom pro zajímavost uvádím, že ve školním roce 1956–1957 to byla výběrová přednáška *Sociologické metody a techniky*, výběrový seminář *Sociologický výzkum* a ve školním roce 1957–1958 výběrová přednáška *Problematika moderní sociologie* a zase seminář sociálního výzkumu. Důležité bylo, že ta naše skupina si tehdy určitým způsobem dosti už sociologizujícím na rozdíl od historického materialismu volila diplomová témata a řada diplomových prací zde vznikla už se zaměřením na sociologickou problematiku. Myslím také, že knížka Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého, která se jmenovala *Současná empirická sociologie* a vyšla v roce 1959, byla už také určitým výsledkem přípravy, kterou oba dělali, pokud šlo o tyto přednášky.

A druhou, velmi stručnou poznámku bych chtěl učinit k tomu, co se týkalo výuky sociologie na Filosofické fakultě UK do roku 1970. Činím tak proto, že jsem na té katedře byl a je trošku asi pro mnohé zarážející, že jsem všechno na té katedře po celou dobu její existence přežil se všemi změnami v názvu, vedoucích a prostě tím vším, co se odehrávalo. To by ovšem byla jiná věc. O této věci hovořit je spíše moje osobní záležitost, ale kdyby to někoho zajímalo, tak mu rád svoje zkušenosti sdělím. Ale chci říci toto. Samozřejmě souhlasím s profesorem Musilem, že ta výuka, pochopitelně, v 60. letech musela mít řadu nedostatků. Ty nedostatky plynuly hlavně z toho, že opravdu nebylo možné o všem hovořit takovým způsobem, jak by se o tom hovořilo v jiných politických podmínkách. Na druhé straně, a to zase říkám zcela upřímně, většina těch lidí, kteří tehdy do sociologie vstupovali, to nebyli marxisté takového druhu, že by to jenom o sobě prohlašovali. Velká většina těch lidí, to byli v této době přesvědčení marxisté. To byli lidé, kteří se domnívali, že v rámci toho, jak se tehdy říkalo, tvůrčího marxismu nebo marxismu jako otevřeného systému lze dospět k velmi podstatným poznatkům. Často se domnívali, že větším, než je toho schopna tak zvaná západní buržoazní sociologie. Já si myslím, že ta výuka měla smysl. A že měla smysl zejména do té doby, dokud na katedře vyučovali a byli takoví lidé, jako byl Eduard Urbánek, jako byl Miloslav Petrušek, jako byla Jiřina Šiklová a Jitka Havlová a další. Myslím, že určitá zásluha byla v tom, že ti naši absolventi, kteří v té době studovali, by se patrně nikdy sociologii nemohli věnovat tak soustavně, jak se jí věnovali, a že mnozí z nich jsou dnes významnými představiteli české sociologie a někteří z nich se dokonce osvědčili i v zahraničí. Ale já chci zůstat jenom u období do roku 1970, kdy z katedry nemuseli někteří učitelé ještě odejít. Je pravda, že na konci tohoto období už musela odejít Jiřina Šiklová, emigroval Bedřich Baumann, odešel Jaroslav Kapr. Ale určitý, myslím si, že docela dobrý a schopný, kolektiv se tam udržel i potom. Ten základní zlom nastal roku 1979, kdy odešli Miloslav Petrušek a Jitka Havlová. A určitá krizová situace ve výuce byla v do-

bě, kdy například Miloslav Petrušek a Eduard Urbánek nesměli učit. To bylo těsně po roce 1970.⁴⁷ Děkuji vám za pozornost.

J. Musil: Já chci silně podpořit ty poznámky o Klofáčovi. Myslím si, že bychom měli připomenout, že zorganizoval to, že v německém slovníku sociologů⁴⁸ vyšel soubor českých hesel. Objevila se tam česká jména a on je, myslím, za tím. Druhá věc je, že on to byl pravděpodobně, kdo na té Vysoké škole stranické – pod lampou bývá tma – umožnil publikovat například texty z urbánní sociologie, kde byl Weber, Park, Burgess, McKenzie, prostě všichni tito autoři, a to bylo dost před rokem 1968.⁴⁹ Závěr je tento: myslím si, že by se měla u nás opatrněji formulovat teze, že obor byl úplně a kompletně zlikvidován. Myslím, že bylo tak pět, osm let, kdy to skutečně bylo téměř mrtvé. Řekněme od roku 1950 do roku 1956 nebo 1955. Od tohoto okamžiku jakési spodní proudy začaly pracovat a ono to fungovalo. Samozřejmě ne jako v Polsku, kde v Poznani se udržel i časopis *Ruch prawniczy i socjologiczny*.⁵⁰ To se nám nezdařilo, ale kdyby bylo výsledkem tohoto setkání konstatování, že kromě oněch pěti let vlastně jakési spodní proudy, jistá kontinuita byla zachována ...

L. Brokl: Já bych navázal. Mám tři poznámky. První. Jak správně řekl Jiří Musil, nesmíme paušalizovat. Stranou hlavní pozornosti, na jiných fakultách, se možná učilo svobodněji. Náš učitel na Filozofické fakultě Karlovy univerzity prof. Vojtěch Tlustý si nás (Jaroslava Kapra, Zdeňka Šafáře a mne) v roce 1961 vybral jako asistenty na katedru na Fakultě všeobecného lékařství, kam odešel a kde založil katedru sociologie medicíny, myslím v roce 1964. Katedra měla přísun i bohatou fotodokumentaci západní literatury, čtečky i svého fotografa s fotokomorou. Stoly zasedačky byly stále plné knih z mezinárodní výpůjční služby, plno filmů s přefotografovanými knihami, kupy papírů a stříhaných a slepovaných rukopisů. Hektické tvůrčí prostředí. Prof. Tlustý s prof. Klofáčem psali tři díly *Soudobé sociologie*⁵¹ a kdo z asistentů chtěl, bral jim rukopisy z rukou a učil to naprosto svobodně. Oni psali a neučili, my asistenti učili přes dvacet hodin týdně „buržoazní sociologii“, naprosto svobodně, bez ideologické kritiky.

Za druhé. Já mám v živé paměti vystoupení Jindřicha Filipce v zasedačce So-

⁴⁷ V letech 1970–1971 (J.S.).

⁴⁸ Wilhelm Bernsdorf, Horst Knospe (eds.) 1984. *Internationales Soziologenlexikon, Band 2. 2., neu bearbeitete Auflage*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.

⁴⁹ *Příspěvky k sociologii města a bydlení* 1966. Praha: Vysoká škola politická ústředního výboru KSČ.

⁵⁰ Celým názvem *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*. Polský společenskovědní časopis vydávaný od roku 1921 Univerzitou Adama Mickiewicze v Poznani, který počínaje rokem 1925 zahrnuje sociologickou sekci.

⁵¹ Třetí díl vyšel, ale šel okamžitě do stoupy podobně jako později (1969) *Československá společnost* Pavla Machonina (L.B.).

ciologického ústavu⁵² v roce 1970, jeho mrtvolnou atmosféru a informaci o zrušení Sociologického ústavu. Tím chci polemizovat se stereotypem o sloučení Sociologického ústavu s ústavem filozofickým. Sociologický ústav byl zrušen z ideologických důvodů, protože propadl „buržoazní pavědě“, jeho majetek a asi i budova v Jilské ulici byly převedeny na Filozofický ústav, který tehdy sídlil Na příkopě v 1. patře, naproti Slovanskému domu, nad tehdejší kinem Sevastopol. Doporučuji jít do archivu, do bývalého archivu ÚV KSČ, archiv Akademie je zřejmě vytopen. Sociologický ústav byl zrušen, pracovníci dostali výpověď a část jich převzal Radovan Richta do Filozofického ústavu do sekce sociologie, která vznikla a již vedl nový pracovník František Charvát.

Za třetí. Jiří Musil se toho dotkl, já to trochu rozvedu. My jsme tu uvažovali o sociologii hodně institucionálně, méně o reálné produkci těch let a o jejích aktérech, o nás. Sociologie se v 60. a dalších letech dělala sice různě, ale neplatí obecně, že byla ideologická, nekvalifikovaná, služebná⁵³ atd. Několik nepublikovaných výzkumů svých kolegů stále archivuji (velký demoskopický výzkum Šmejcův, Hudečkův a dalších, můj o politických hodnotách z května 1968⁵⁴ a další materiály). Bylo na to jen pár měsíců a všechna ta mimořádně usilovná práce, kterou lidé dělali, se nestačila dostat na veřejnost. Vždyť to potkalo i Machoninovu *Československou společnost*, i poslední díl knihy Klofáče a Tlustého. Když se dnes přemýšlí o minulosti naší sociologie, musí se uvážit zejména efemérnost té mimořádné svobody, do níž se měla svými dlouhými termíny vejít vědecká práce. Bylo tam množství práce, lidí, kteří se kvalifikovali ještě před komunistickou érou, i množství produkce, zejména interní. A zhodnocení je třeba ponechat na dobu, kdy se tím někdo začne zabývat seriózně a soustavně. Ale materiály mizí, doba nepřeje archiváliím.

Když ohrnujeme nos nad vědeckým komunismem šedesátých let a druhé poloviny let padesátých, nad tím, že jsme byli první před Sovětským svazem, který takovou zhůvěřilost zaváděl, jsme naprosto ahistoričtí. Tehdy dominoval historický materialismus, podřadnější než zaváděná ‚zhůvěřilost‘, a to byla ta politicky žádoucí disciplína ze SSSR. Když někdo řekl „vědecký komunismus“, tak tehdy vlastně říkal, že je asi také nějaký nevědecký. To už byl první krok k herezi. To, co koncem 50. let přemýšlivě rozvíjeli Pavel Machonin a Miloš Kaláb, bylo naprosto odlišné od ideologické stupidity stejného jména, která se pěstovala v 70. a 80. letech.

⁵² Zasedací místnost se nacházela v přízemí budovy v Jilské 1, přesněji v prostorách, v nichž k datu vydání tohoto čísla sídlí nově zřízená Knihovna Sociologického ústavu AV ČR (L.B.).

⁵³ Sociologie (empirická) je ostatně konformní vždy, pokud realita není v příkrém rozporu s jejím oficiálním obrazem (L.B.).

⁵⁴ Výzkum *Politické hodnoty a postoje české a slovenské populace v květnu 1968*, N = 3500, realizovaný na základě projektu Lubomíra Brokla tazatelskou sítí Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV pro mezioborový výzkumný tým při Ústavu státu a práva ČSAV pro reformu politického systému ČSSR (tzv. Mlynářův tým), třicet let ztracený, nalezený a zpracovaný v roce 1998 (L.B.). – Srov. Brokl, L., Seidlová, A., Bečvář, J., Rakušanová, P. 1999. *Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968*. Edice Pracovní texty WP 99:8. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

I. Možný: Poznámku k tomu vědeckému komunismu. Polemika v té době byla postavená zcela jednoznačně, ačkoliv byla překrytá dobovou rétorikou. Na jedné straně stáli ti, kteří říkali: máme tu historický materialismus, jak nás učí Marx a Engels, a když budeme vyprávět o společnosti, tak budeme vyprávět, že byla doba prvobytně pospolná, pak přišel feudalismus, potom kapitalismus a pak se to dál... Pardon, už to zapomínám. A pak tady byli druzí a ti říkali: no dobře, ale kromě toho bychom se měli trošičku dívat na to, co tady je, a to kryli tím výrazem, že ten komunismus budeme vědecky zkoumat. Ale skrytá polemika pod těmito dvěma názvy byla jednoduchá. Vědecký komunismus byl prvním krokem k tomu, co vedlo k pádu starého režimu. Byl prvním krokem k tomu, aby se připustila skutečnost. Protože původní diskurs prostě udělal jakýsi konstrukt bez ohledu na skutečnost a vůbec mu nevadilo, že je nějaký skutečný svět. To bral mimo hru. A teď ten vědecký komunismus byl jakýmsi prvním, deformovaným, jistě šíleným, ale přece jenom prvním krokem, který říkal, ale vezměme v úvahu, že kromě té rétoriky tu snad něco je. Takže toto je třeba vidět nad tím bojem.

M. Petrusek: Já mám technickou, tedy faktografickou poznámku. Mám před sebou dopis, který je datovaný 12. května tohoto roku a končí: „a je samozřejmě pouze pro tvé oči“. Já si ale z něho dovolím ocitovat větu, která je od autority, která o vědeckém komunismu nepochybně věděla nejvíc. Tam je napsáno toto: „I k vědeckému komunismu bys mohl být možná milosrdnější, jako já ve svém textu, kde ironizuji. Víš, jakou odvalu vyžadovala deklarace, že jediný pramen moudra nejsou dějiny VKS(b). O to šlo tehdy totiž. A že by měly být nahrazeny teoretickou disciplínou zobecňující i jiné než ruské sociálně-politické zkušenosti. A nejednoduché bylo již v raném stadiu prohlásit, že nejen z historického materialismu, ale také z konkrétněji sociálně-politické teorie by se měla vydělit sociologie. A že všichni naši nemarxistističtí kolegové byli velmi rádi, že jejich aktivity se konec konců konaly pod ideou formálně v Akademii věd aspoň uznané disciplíny sociologie a vědecký komunismus. A že četné tak zvané revizionistické myšlenky, a možná právě ty nejnebezpečnější, byly formulovány na půdě vědeckého komunismu.“ Já to uvádím jako jiné vidění, které samozřejmě akcentuje ten pozitivní moment, ale myslím si, že je přesné. Já si totiž pamatuji, protože mě zas tehdy v Brně učil Jaroslav Šabata, který vědecký komunismus také zakládal, že on ho také zakládal jako teoretickou doktrínu, která měla stát mezi dějinami VKS(b) jako čistým stalinismem a historickým materialismem jako čistou spekulativní doktrínou. Takže skutečně ten historický přístup je naprosto nutný. Děkuji.

I. Možný: Ovšem to vidění nám zkresluje další vývoj, poněvadž v okamžiku, kdy už se bralo za samozřejmé, že vědecký komunismus asi ano nebo že nejenom toto klasické sovětské schéma, a kdy už jsme připustili skutečnost, bychom samozřejmě měli metodologicky sáhnout po dávno vypracovaném způsobu, jak se s touto sociální skutečností vypořádat, a začala by diskuse vědecký komunismus kontra sociologie. Ale oni to napřed porazili (*stoupenci vědeckého komunismu historický materialismus* –

pozn. red.), ale pak se samozřejmě zastavili, dál už nemohli, a pak přišel ten další krok a tam zase působili retardačně a tak dál.

F. Koudelka: Hlas z provincie. Já bych měl několik málo poznámek. Prvně k tomu, co říkal kolega Rašek. V armádě se skutečně mnohé dělo. Já osobně jsem například v roce 1956 u bombardovací divize v Přerově dělal výzkum mezi branci. A nebyl špatný, byla to řada podkladů nejen u nás, ale i jinde (např. výzkumy, které organizoval Rychtařík). To je první poznámka.

Druhá. Olomouc.⁵⁵ Padla tady zmínka, že v Olomouci i jinde byla specifická situace a tak dále. Olomouc je spjata do jisté míry se jménem J. L. Fischer. Ale přesně podle přísloví, že doma není nikdo prorokem, profesor Fischer neměl ani v dobách oteplování v Olomouci nějaké zvláštní možnosti uplatnění se. Když jsem odešel do zálohy – byl jsem Čepičkův důstojník –, hledal jsem místo a našel jsem ho na pedagogickém institutu, který byl potom spolu se zlínským, tedy gottwaldovským pedagogickým institutem vtělen do Univerzity Palackého jako Pedagogická fakulta, a profesor Fischer, ten dost chodil kolem Univerzity. Ale Univerzita, vedení Univerzity pro něj naprosto nemělo pochopení a nějaké tendence v sociologii tam nehrály roli. Začali jsme to my na Pedagogické fakultě, skupina, jména možná znáte. Čihovský, zemřelí Schneider a Vojnar, inženýrka Typovská a moje maličkost. My jsme založili už v roce 1964 Kabinet sociologie mládeže. A děkan Pedagogické fakulty měl eminentní snahu tento Kabinet proměnit v katedru sociologie. Leč narážel na naprosté nepochopení u vedení Univerzity. Takže my jsme pracovali dále jako Kabinet a byli jsme na Univerzitě prakticky jediná taková sociologická nebo, jestli chcete, kvazisociologická instituce, která jednak čerpala moudrosti především v Praze a v Brně, nebo z literatury, a jednak se snažila ty moudrosti dál předávat. Bylo zajímavé, že ty moudrosti byly předávány především učitelům. Tak se nám podařilo už v šedesátém pátém zavést kurz sociologie pro učitele. Také na Přírodovědecké fakultě, na Lékařské fakultě, kde tedy samozřejmě učitelé nebyli. A současně jsme organizovali řadu nejrůznějších akcí. Jsou tady také někteří účastníci olomouckých seminářů o vysokoškolském studentu, bylo jich pět za sebou. Ze čtyř vyšel sborník, ten pátý už bohužel ne, docent, později profesor Lón tomu zabránil. Až teprve v šedesátém osmém roce se nám podařilo prosadit katedru sociologie, která ovšem oproti katedrám v Brně a v Praze měla tu specifiku, že nevychovávala sociology, nýbrž přednášela různým směrům, které na těch jednotlivých fakultách byly. A jistou tragikomedií je, že Filozofická fakulta, kam by tato katedra patrně nejlépe patřila, se k té katedře a vůbec k sociologii stavěla dosti skepticky.

My jsme měli řadu aktivit. Mezinárodní výzkum volného času.⁵⁶ Začali jsme pracovat s filmem a dělali jsme řadu dalších věcí, kterými vás nebudu zdržovat. Ta

⁵⁵ Srov. také příspěvek Ferdinanda Koudelky „Česká sociologie na Palackého univerzitě v Olomouci v letech 1962–1970“ v tomto čísle SČ, s. 623–630.

⁵⁶ Výzkumný projekt, jehož autorem byl prof. Sándor Szalai, byl v roce 1964 přijat Evropským střediskem pro koordinaci výzkumu a dokumentace v oblasti společenských věd. Pů-

katedra, byť nebyla na Filozofické fakultě, měla řadu úspěchů, měla jméno, měla i mezinárodní jméno. Až potom v roce 1969 na podzim byla rozeznána a to už je zase kapitola další.

M. Čakrt: Dobrý den. U telefonu Michal Čakrt. Nevím, jestli to patří před přestávku, nebo za přestávku, ale myslím, že to přece jenom maličko souvisí s akademickou půdou. Vůbec tady nebyla zmíněna obrovská úloha, kterou sehrála v tom předlistopadovém životě sociologů Sociologická společnost. To bylo přece úžasné společenství lidí, kteří ohromně pracovali. Žilo snad úplně samospádem, já nikdy nevěděl, kdo je její předseda. A dvě krátké poznámky. Za prvé jsme se tam mnozí hrozně moc naučili, ať to byla sekce, v níž jsem byl neaktivnější, to byla sekce metod a technik, kde jsme měli legendární Kapitoly z metod a technik sociologického výzkumu. O tom by asi nejvíc řekl Jan Řehák, který tu bohužel není. Nebo sekce sociologie města kolem Jiřího Musila. Potkalo se tam a propojilo ohromné množství lidí.

A druhá poznámka. Mám takový dojem, že to bylo velmi zajímavé společenství v tom, jak málo fízlů jsme tam mezi sebou měli. Těch pár jsme všichni znali a za to, co se tam odehrálo a o čem se tam mluvilo relativně velmi volně, téměř nikdo nebyl nikdy postižen. A pokud ano, tak si to zasloužil, protože nevěděl, před kým si má dát pozor na pusu. Vzpomínám si právě na úplně poslední předlistopadové zasedání, kdy jsme byli v Alšovicích, no a Petrusek si určitě vzpomene, jak, myslím, Soňa Szomolányiová přijela z Moskvy a prostě už jsme cítili, že jsme v jiném světě. Že to opravdu už musí prasknout. Také to asi do čtrnácti dnů prasklo. Nejdřív v Berlíně a potom naštěstí i u nás. Takže to je pro mě takové nezapomenutelné společenství a zážitek. Vlastně taková struktura občanské společnosti, kterou nikdo moc neřídil a žila vlastním životem a samospádem. Budu rád, pokud se někteří lidé, kteří si na to pamatují a vzpomínají na to dobře jako já, ještě k tomu vysloví.

M. Petrusek: Já tě jenom fakticky opravím, protože to je opravdu věc zábavná. Z Moskvy jsem se tehdy vrátil já. A Szomolányiová se vrátila z Dánska a konalo se

vodně zamýšlených 17 zemí nebylo možno zabezpečit, proto průzkum proběhl v 11 zemích Evropy a Ameriky. V Československu bylo pro koordinaci tohoto úkolu určeno české Evropské středisko pro výzkum volného času, vedené prof. Ing. Bedřichem Weinerem. Pro výzkum byl vybrán olomoucký okres, a to ze dvou důvodů: předně – svými tehdejšími parametry byl víceméně reprezentativní pro okresy Československé republiky – a dále proto, že se v Olomouci nacházelo pracoviště, které bylo schopné tento průzkum provést. Sběr dat se uskutečnil v roce 1965 a skládal se z časového snímku a řízeného rozhovoru. Bylo šetřeno 2000 osob, vzorek byl vybrán z voličských seznamů z Olomouce a 18 přilehlých obcí. Průzkumu se v roli anketiérů účastnilo 480 studentů ze všech ročníků Pedagogické fakulty UP a dále na jeho přípravě, kódování, vyhodnocování atd. pracovalo 28 studentů studentského vědeckého kroužku katedry sociologie Pedagogické fakulty a 5 studentů ze Strojní fakulty ČVUT Praha. K výzkumu vyšla studie: Koudelka, F., Cihovský, J., Schneider, M. 1968. „K časovému rozpočtu obyvatelstva Olomouce“. Pp. 3–74 in *Sborník prací pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci*. Praha: SPN. Z tohoto průzkumu také Československý státní film (režisér Tuček) natočil šot, který byl promítán v rámci Československého filmového týdeníku (F.K.).

to 16. listopadu 1989 v Moravském Krumlově. A tehdy jsme řešili s Bútorou a jinými problém, kdy to proboha už u nás praskne. A bylo to 16. listopadu 1989.

L. Kotačka: Poznámka ke kontaktům s cizinou. Není pochyb, že důležitým nástrojem rozvoje domácí sociologie jsou stáže v cizině. I v tomto ohledu se fáze 1965–1969 zřejmě výrazně odlišuje od následného období 1969–1989, kdy těchto stáží a jiných druhů kontaktu – účasti na zahraničních konferencích a pobytů na zahraničních institucích, návštěv cizích sociologů u nás a našich venku – výrazně ubylo. Někjaké kontakty však byly i po devětašedesátém; napadají mě například čilé kontakty týmu docentky Filipcové s určitou větví francouzské sociologie – volný čas, životní způsob (Dumazedier aj.). I když účast na těchto kontaktech podléhala nepochybně selekci s uplatněním kritéria ideologické bezúhonnosti, resp. stranické příslušnosti, nemuselo tomu tak být vždy, ve všech případech. Tyto mezinárodní kontakty by bylo žádoucí podrobněji personálně a věcně zdokumentovat a objektivně posoudit co do jejich naplně a přínosu.

Z vlastní zkušenosti mohu uvést, že například v sociologickém kabinetu Výzkumného ústavu výstavby a architektury bylo možno po jistou dobu pokračovat v dělných kontaktech se sociologickou fakultou Technické univerzity v Karlsruhe, s komisí pro sociologii bydlení při Mezinárodní radě pro bydlení (CIB), Mezinárodní komisí pro bydlení při OSN a jinými institucemi. Ke kontaktům docházelo sice většinou na domácí půdě – pozváním zahraničních kolegů k účasti na konferenci pořádané kabinetem (jako byla například mezinárodní konference o sociologii komunity v Brně počátkem 70. let), občas však byl povolen i pracovní zájezd do západní ciziny, jindy zas nepovolen; intenzita těchto kontaktů v průběhu 70. a 80. let kolísala v závislosti na momentální intenzitě politického dozoru a přísnosti povolovacího řízení, jehož síti se občas dařilo projít i bez morální úhony.

M. Illner: K těm mezinárodním kontaktům. Vracím se ještě k Sociologickému ústavu ČSAV, totiž k tomu prvnímu z let 1965–1970. Chci se zmínit o mezinárodní letní škole aplikací matematiky v sociálních vědách, kterou tu pořádalo UNESCO s pomocí Sociologického ústavu ČSAV, konkrétně s pomocí Václava Lamsera a jeho oddělení. Nemýlím-li se, bylo to v roce 1967. Letní škola byla dvou- nebo třítydenní, odehrávala se v Prachovských skalách a řídil ji Paul Lazarsfeld, který tam byl po celou dobu přítomný. Kromě něho tam přednášely další zahraniční osobnosti, jako třeba americký ekonom William Baumol a jiní. Frekventanti byli ze všech možných zemí, včetně Československa. Bylo to jedno z oken, která se nám tehdy otevírala do světa.

A pokud jde o mezinárodní výzkumy, připomínám, že v letech 1968–1969 Sociologický ústav ČSAV organizoval československou část mezinárodního výzkumu *Opinion makers*,⁵⁷ *de facto* šetření tehdejších elit. Sledovaly se elity v sektoru politic-

⁵⁷ Projekt *Opinion makers* organizovala Kolumbijská univerzita v New Yorku, její Bureau of Applied Social Research vedené v té době Allenem Bartonem. Koordinátory výzkumu byli Bogdan Denić a Charles Kadushin. Které další země se projektu účastnily, si už nevzpomínám (M. I.).

kém, ekonomickém, kulturním a snad ještě dalším. Vycházelo se z pozičního výběru, na který navazoval výběr metodou sněhové koule, a šetřilo se, nemýlím-li se, několik stovek představitelů tehdejšího establishmentu. Po srpnu 1968 se ze shromážděných dat stal citlivý materiál, který mohl různé lidi ohrozit. Děrné štítky s daty a dokumentací jsem na podzim 1969 odvezl na studijní pobyt do Spojených států, kde jsem je zpracovával. Nic z toho jsem ale zpátky do Prahy v roce 1970 nepřivezl, bál jsem se zneužití, vše zůstalo uloženo na Kolumbijské univerzitě v New Yorku. Po roce 1989 se tenhle materiál už nepodařilo získat zpět. Publikováno z toho také nebylo, pokud vím, nic. Škoda, byl by to asi zajímavý historický dokument.

J. Musil: Chci připomenout zahraniční konference u nás v druhé polovině šedesátých let: Mariánské Lázně, Hrubou Skálu a tak dále.⁵⁸ Velice mnoho. To nesmí zapadnout.

15 minutová přestávka

O. Sedláček: Budeme pokračovat v našem jednání. Prosil bych vás, abyste opět zaujali svá místa a já jsem mohl požádat kolegu Martina Potůčka, aby svým úvodním slovem zahájil třetí část našeho kulatého stolu. A to blok věnovaný sociologii po roce 1969 mimo akademické instituce, i když si myslím, že mnozí z vás se znovu vrátíte k některým problémům souvisejícím se sociologií po roce 1969 i na akademické a pedagogické půdě.

M. Potůček: Já bych v první řadě strašně rád poděkoval redakci *Sociologického časopisu*, poněvadž, teď, když jsem přišel mezi nás, se mne zmocnil vtíravý pocit *dejà vu* – mnohé vaše tváře jsem neměl příležitost vidět léta. Takže když už pro nic jiného, tak proto si myslím, že ten nápad byl výborný a že to stálo za to. Jinak jsem skutečně dostal nelehké zadání. Poněvadž až do přestávky jsem si myslel, že bych měl uvést diskusi k osudu sociologie a sociologů mimo akademickou půdu. A mimo půdu vysokých škol. A teď se dovídám, že vlastně je mým zadáním to zkombinovat s úvahami o osudech sociologie po roce 1968. Možná, že to budete považovat za úskok, a možná, že budete mít pravdu, ale já se pokusím z toho vybědnout tím, že se přes úvahy o situaci mimo akademickou půdu pokusím dospět až k určení obecnějších determinant situace celé sociologické obce. Když jsem se na toto setkání malinko, skutečně malinko připravoval, tak jsem totiž zjistil, že ony ty osudy se možná až tak moc neliší. Že samozřejmě lidské i profesní situace byly rozdílné. Ale že některé danosti ovlivňovaly celou sociologickou komunitu stejně. I když asi s různou silou.

Rád bych hned na začátku upozornil na několik parametrů té situace a samozřejmě říkám hned, že moje výpověď bude omezená, poněvadž jsem byl svým způ-

⁵⁸ V Mariánských Lázních se 1.–6. dubna 1968 konala mezinárodní konference „Člověk a společnost ve vědeckotechnické revoluci“ (srov. zprávu v SČ 4 (5): 611–614; podepsáno -OK-).

sobem ve velmi šťastné situaci. Vrátil jsem se z vojny v roce 1975. Můj aktivní profesionální život v normalizaci tudíž čítá čtrnáct let a po celou tu dobu jsem byl na pracovištích, která byla mimořádně, řekl bych, živá v tom smyslu, že tam byl jakýsi prostor pro smysluplnou práci, pro diskuse, pro výměnu názorů, pro kultivaci. Takže jaká byla obecně ta situace? O tom hezky vypovídá Mirek Purkrábek ve svém sdělení o tom, jak v té době žil a přežíval.⁵⁹ Persekuce sociologie, tak jak ji vnímáme, jako vlastně svobodného bádání a uvažování o společnosti, jak uvádí, byla mnohostranná. A v zásadě velmi účinná. A týkala se za prvé kádrových opatření. To, že jsme se nacházeli na mimoakademické a mimovysokoškolské půdě, bylo dáno mimo jiné restriktivními regulacemi. Já sám si vzpomínám, že jsem se někdy v roce 1975 snad jedinkrát pokusil o to, dostat se na Akademii věd v nějakém konkursu, a poté, když to nedopadlo, jsem se už dále nepokoušel. Byl jsem však zklamán a nevěřil jsem tenkrát těm, kteří mi říkali, že to je vlastně štěstí. Když si to tak znovu vybavuji, tak to štěstí bylo, neboť jsem tak měl daleko více prostoru pro svobodnou tvorbu – a dokonce i nějaký prostor pro publikování výsledků své práce. Byť především v interních sbornících, a pokud v periodících, tak typu *Teorie a praxe tělesné výchovy*.

Dále ideologická tabu v sociologické práci. Už se tady někdo před přestávkou zmiňoval, že to vedlo část kolegů k tomu, že se uchýlovali do hájemství, kde nebezpečí obvinění z ideologické diverze bylo menší. Především do oblasti metodologie. A vlastně paradoxně v té době se možná metodologie pěstovala intenzivněji a více, než se pěstuje dnes. Možná, že i to by stálo za zamyšlení.

Dále redukce nebo velké zúžení toho, co bylo interpretováno jako sociologie. Jednak do oblasti empirických sociologických výzkumů. Je zřejmé, z jakých důvodů. A jednak na druhé straně do oblasti jakýchsi velikých teorií, které zase málokdy měly nějaký svůj empirický korelát. Opakovaně se stávalo, že sociologie jako taková byla skutečně implicitně a někdy také explicitě označena za disciplínu nežádoucí a sociologické výzkumy byly prostě zakázány.

O institucionální základně netřeba hovořit. Víme všichni, že osud disciplíny byl předurčen tím, že byla považována za politicky nebezpečnou, a v tomto smyslu stranická kontrola velmi tvrdě dopadala na instituce, které přežily šoky počátku normalizace. Samozřejmě bariéry byly i v publikační oblasti. O tom, myslím, píše velmi hezky Milan Petrušek v některé, už si nevzpomínám ve které, ze svých reflexí o rituálech, které bylo potřeba často splnit, aby vůbec mohlo něco vyjít. Tady bych zase učinil poznámku, že mimoakademická sféra rozhodně měla ještě menší naději než sféra oficiální, to znamená akademická a vysokoškolská, na publikace v oficiálních odborných periodících. A řešilo se to tím způsobem, že ty publikace, které jsou samozřejmě potřeba pro to, aby vůbec disciplína přežívala, se kanalizovaly do

⁵⁹ Miroslav Purkrábek 1995. „Normalizace ve společenských vědách – můj život v normalizaci“. Pp. 36–40 in Martin Potůček (ed.). *Normalizace ve společenských vědách, můj život v normalizaci*. Praha: ISS FSV UK. Příspěvky M. Purkrábka a A. Raška obsažené v tomto sborníku byly předem rozeslány účastníkům kulatého stolu společně s dalšími materiály.

sborníků nejružnějšího charakteru. Do takové té šedé zóny a řekl bych, že zejména v osmdesátých letech ta aktivita byla docela pozoruhodná, takových těch různých sborníkových řad byla celá řada. Já bych tady zmínil jeden příklad za mnohé, a to jsou sborníky Iva Možného o socialistickém životním způsobu jako životní realitě. To byl ten každé dva roky se konající seminář,⁶⁰ který přes svůj oficiální název byl vlastně velmi odvážným pokusem o identifikaci reálných problémů společnosti.

Úplně specifická je tematika, do jaké míry byly sociologické poznatky uplatňovány v řídicí praxi. Samozřejmě víme, že řídicí praxe sama o sobě byla deformována politickým systémem. Na druhou stranu tady byl jakýsi vnitřní rozpor systému jako takového, poněvadž on se vlastně formálně hlásil k uplatnění vědy v řízení společnosti. To byla součást oficiální doktríny a to vytvářelo jakýsi prostor pro uplatnění sociologických poznatků v praxi. Samozřejmě, především v provozní rovině. To také znamenalo, že v té době se docela dařilo podnikové sociologii. O tom by třeba něco mohl říci Tonda Rašek. Svým způsobem se dařilo sociologii i na alespoň některých resortních výzkumných ústavech, které sice byly do značné míry služkou příslušných ministerstev, ale na druhé straně kontrola nebyla tak tuhá a byl tam otevřený prostor pro docela rozumnou práci i v aplikaci do rozhodování a řízení. O tom by zase ledacos mohl říci Mirek Purkrábek. Samozřejmě, že tam byly velice zřetelné limity, ale je také pravda, že tkanivo té deky, zpod níž nebylo možno uniknout, postupně řídlo, že velmi často to bylo tak, že nebylo řečeno zcela přesně, kam už nelze. Takže někteří odvážnější na to reagovali průzkumem bojem. A všichni – tedy všichni ne, ti dříve narození – si vzpomínáme na osmdesátá léta, kdy se postupně ten terén a ten prostor skutečně postupně rozšiřoval.

Dalším omezením byla dostupnost informací. Víme dobře, že třeba produkce Rychtaříkova⁶¹ ústavu byla definována jako tajná. Jako neveřejná. Rychtaříkův ústav, byť formálně spadal pod Statistický úřad, byl fakticky řízen přímo ÚV KSČ a ty výzkumy nebyly zveřejňovány, byly k dispozici jen velmi úzkému vybranému okruhu pracovníků, především aparátčků. To byl další významný limit sociologické práce.

Pominu limity, se kterými se svým způsobem potýkáme dodnes, ale které nebyly nevýznamné, a to byla omezení zdrojová. Omezení, která se týkala kancelářů, peněz na mzdy, peněz na výzkumy a všeho toho, co je nezbytné pro dobrý výkon profese.

Ještě se zmíním o výrazných omezeních v možnostech pracovních a osobních kontaktů české sociologické komunity s mezinárodní sociologickou komunitou ve srovnání s komunitou slovenskou, neřkuli polskou či maďarskou. To bylo obrovské omezení, které se samozřejmě svým způsobem dalo překonávat, ale ne vždy, a pokud ano, tak to vyžadovalo mimořádné úsilí.

Ta doba nás svým způsobem sváděla dohromady. Vedla k vytváření určitých nik, a to nik v podobě přátelských vztahů, v podobě malých pracovních týmů, ale do-

⁶⁰ Srov. pozn. 20.

⁶¹ Tj. Ústavu pro výzkum veřejného mínění (ÚVVM) při Federálním statistickém úřadu. Srov. příspěvek Jiřiny Šiklové „Nelegální výzkum veřejného mínění v období normalizace“ v tomto čísle SČ, s. 673–679.

konce i v podobě času disponibilního pro promýšlení věcí, kterého se, zdá se mi, po listopadu 1989 nebo i v tuto chvíli krutě nedostává. Tím, že sociologie byla těmi mnoha způsoby a mechanismy vytěsněna mimo reálný život, měla paradoxně možnost se více dívat sama na sebe a svým způsobem to byla i životní strategie některých z nás, jak tady sedíme – v naději, že snad nakonec musí přijít doba, která si od nás vyžádá skutečně plný a profesionální výkon, a že bude přát připraveným. Tím, že tam nebyl ten bezprostřední tlak produkovat, produkovat, který teď cítíme na školách i na výzkumných institucích, se u lidí se zájmem o obor vytvářel prostor pro odbornou sebekultivaci. Bavili jsme se více o knížkách, než se o nich dokážeme bavit teď, vedli jsme diskuse, které neměly zřejmý cíl, ale při tom vedly k tomu, co bych skutečně nazval jakousi dílem vědomou a dílem podvědomou sebekultivací. A vím určitě, že alespoň u několika lidí z té mimoakademické a mimovysokoškolské sféry tam byl velmi silný moment životní a profesní strategie – například u Milana Petruska. Připravme se na to, až přijde doba a sociologie začne být znovu brána vážně. Připravme se na to, až nás někdo požádá o to, abychom nabídli řešení sociálních problémů, která nejsou triviální, zjednodušující a pomohou věci, nikoliv vyspravování prýskající fasády režimu.

Samozřejmě, že to je obraz velmi zjednodušený. Bylo by možné mluvit o různých vývojových etapách, bylo by možné hovořit o zastrašování. Bylo by možné mluvit o tom, jak ty týmečky a přátelské aliance vznikaly a zanikaly. Myslím si, že jedno z nesmírně zajímavých témat by bylo, jaké byly synapse těch světů, které do značné míry žily nezávisle. To znamená světa Akademie věd, který žil do značné míry uzavřeně. Světa kateder, které žily také dosti uzavřeně. A toho „třetího“ světa mimo tyto dvě instituce. Zde nemohu nezmínit Michala Illnera, který, byť pracoval v Akademii věd, byl jedním z mála, kteří neváhali udržovat pracovní i lidské kontakty s těmi, které režim vytlačil mimo oficiální instituce. Tento komunikační a vztahový most byl velmi důležitý především na konci normalizačního období, kdy už jsme se začali dávat dohromady ne jako izolovaní jedinci se sympatiemi a antipatiemi, ale jako skutečná, svých potřeb, práv a sociálních rolí si vědomá sociologická komunita. A tím se dostávám do finále. Tím je historie Sociologického fóra, které vzniklo v roce 1989 a které bylo iniciátorem strukturálních a institucionálních změn především v české sociologii (i když tam byli i slovenští kolegové). Na což navázaly i podstatné změny v Československé sociologické společnosti, která se velmi rychle transformovala do Masarykovy české sociologické společnosti, a myslím si, že to je období, které by stálo za to, abychom se k němu vrátili a podrobili ho také podrobnějšímu rozboru a analýze. Poněvadž, když se teď podívám na těch devět jmen,⁶² která jsou pod prohlášením Sociologického fóra, tak vlastně to byla mimořádná historická chvíle, kdy se sešli lidé z těch tří sfér, aby zformulovali nějaké předpoklady a potřeby vývoje disciplíny, aby se pak zase rozešli. Poněvadž další vývoj vedl k tomu, že nakonec se ty životní a především profesní dráhy zase rozeběhly.

Omlouvám se, byl to obraz velmi jednostranný, podmíněný subjektivní zkušeností, nedokonalý, ale doufám, že nabízí o to více podnětů ke kritické diskusi.

⁶² Srov. „Prohlášení sociologů“ v tomto čísle SČ, s. 763.

I. Možný: Já si myslím, že bych měl říci několik slov o několikrát tu zmíněné tak zvané brněnské anomálii. Tam skutečně jakási anomálie vznikla. My jsme byli rádi, že vznikla, ostatní nám to tak trochu záviděli, a po právu, protože to klima, které bylo u Vaňka a nebo v Jilské, a to klima, které bylo v Brně, bylo úplně jiné. Tam se žilo líp. Když se to pokouším vysvětlit, tak mám vysvětlení, které odkazuje k úloze osobnosti v dějinách. Ta anomálie vznikla prostě zvláštní shodou okolností. V sedmdesátém roce se strana rozhodla, že sociologie je opět buržoasní pavěda a že nebude. Ale neměla dost odvahy, aby ji zakázala v tom smyslu, že ti, co ji studují, ať jdou domů. Protože se bála, že ti studenti by byli jakýmsi zdrojem nepokoje. Takže se rozhodla s opatrností sobě vlastní, že je tam nechá postupně vyhnít, ale už se žádní nebudou přijímat, takže se nestane, že by tady byl nějaký resentment, ale stejně to zanikne. Skutečně od sedmdesátého roku se nepřijímali noví studenti a každý rok katedra měla méně a méně studentů. Přirozeně. Martin Potůček, myslím, absolvoval v roce 1972 nebo 1973. On byl jeden z těch ročníků, co odcházeli a už místo nich nepřicházel nikdo jiný. Samozřejmě, že my, kteří jsme tam byli, jsme se měli čím dál lépe. A ke konci tam byl jeden ročník, tak jsem chodil po chodbě a říkal jsem, hoši, tady je to jako v Oxfordu, tady je šest posluchačů na učitele. Protože prostě posluchači mizeli a my jsme byli samozřejmě na seznamu těch, kteří budou zlikvidováni, až to zanikne. Dostávali jsme čím dál větší strach, poněvadž jsme byli jako ti odsouzenci k smrti, kteří jenom čekají, kdy jednoho dne to čekání skončí. Za tu dobu se ale poněkud posunulo postavení lidí, kteří likvidovali sociologii ze stranických aparátů. Oni si uvědomili, že živnost, kterou mají z toho, že jsou zaměstnání likvidováním sociologie, jim naplněním tohoto cíle zanikne. Takže jim se také s těmi třemi lety stříhal metr a oni nebyli tak úplně blbí a pomalu jim to došlo. Jenomže to byli jiní lidé, jiný člověk v Praze a jiný člověk v Brně. V Brně jsme měli to štěstí, že tam byl jistý Mojmír Kóttner, což byl člověk – a to je ten klíč ke všemu – který měl vrozenou srdeční vadu. Klika byla, že kdysi po roce 1945 zažil opravdové Bláhovy semináře ze sociologie. Takže měl tušení, co to sociologie je. Potom ale v těch převratných dobách, kdy se sociologie v Brně likvidovala podruhé, Kóttner z té sociologie vypadl. Nebylo to nijak dramatické, ale dělal učitele na učňovce. Nic. A když přišlo drama roku 1968 – tam byla ta paměť –, tak aby zase nevypadl a nebyl na té špatné lodi, tak se před stranou zachránil tím, že se k ní vášnivě přimkl, protože ona potřebovala lidi, které takhle sebrali z učňovek a kteří byli ochotni se přimknout, protože v tom sedmdesátém roce byla nouze o lidi. Etabloval se na krajském výboru strany a dostal za úkol, přes tu sociologii – jí rozuměl, protože ji kdysi vystudoval –, aby ji zlikvidoval. Ale ta nemoc, srdeční vada, se mu horšila, a on si zkrátka na straně vyjednal, že sociologie zůstane zachována pod podmínkou, že zaručí, že na ty lidi bude řádný dohled a že to bude marxisticko-leninská sociologie. Takže on dostal to oddělení katedry marxismu-leninismu a budoval ho znovu v katedru sociologie marxisticko-leninské. Ale bál se konfliktů. Měl nemocné srdce a snažil se katedru budovat tak, aby tam byl sociální smír. Velice rychle se zorientoval, kdo jsou tam výrazní lidé, s kterými by bylo lépe se nehádat. Zkrátka orientoval se na neformální vůdce, které si vyhmátl, a udělal s nimi jakousi tichou dohodu, že my mu nebudeme dělat velké průšvihy, aby ho nekleplo a nedostal infarkt,

a on nás celkem nechá a nebude zase, aby nedostal ten infarkt, nic dělat. Měl jednu potíž, a to s jistým Vaňkem z Prahy, který vždycky přijel a říkal: „Tak kdy už, člověče, uděláš pořádek s těmi lidmi tady, s tím Novým a s těma ostatními?“ – my jsme tam byli tři, částečně ještě čtyři. A ten ho presoval, ten jediný mu to srdce zhoršoval, a skutečně došlo k tomu, že nešťastný Kóttner na to srdce zemřel.

Tak taková je historie o úloze osobnosti v dějinách. Skutečně, kdyby tam náhodou byl člověk robustní a konfrontační, vypadalo by to úplně jinak, než když tam byl tenhle člověk, který s vrozenou srdeční vadou věděl, že vždy musí hledat a bruslit.

O. Sedláček: Prosím, abychom se trochu vrátili k vlastnímu tématu sociologie po roce 1969 a osudu sociologů po roce 1969. Tady jsme slyšeli v diskusním příspěvku Michala Illnera hovořit o tom, jak byli eliminováni sociologové ze Sociologického ústavu ČSAV. A myslím, že by bylo zajímavé si připomenout, kde tito eliminovaní a jak skončili. Protože nakonec to byl paradox doby, že celá řada z nich v podstatě nějakým způsobem v sociologii pracovala. Někakým způsobem, především v oblasti empirického výzkumu, myslím, že to může potvrdit i Miloslav Petrusek, který nám kolikrát oponoval naše výzkumy zadávané Československým výzkumným ústavem práce. Pamatuješ ten veliký štos těch nehmotných podmínek, když vzpomínám na pracoviště, kde jsem skončil já? My jsme udělali zhruba asi sto sedmdesát výzkumů, vlastně jsme se živilí empirickým výzkumem, vydělávali jsme peníze pro Dům techniky.⁶³

M. Petrusek: Já bych měl ryze faktickou připomínku. Máme tady vzácného hosta, který neváhal urazit dlouhou cestu až sem a který se zasloužil mimořádným způsobem o to, že jsme někteří mohli publikovat, aniž jsme směli publikovat. Protože jsme publikovali sociologické texty, dokonce vysoce teoretické, v Domě techniky. Já bych byl velice rád, kdyby nám on k tomu něco pověděl, protože ne vždycky máme příležitost se s ním setkat. Já jsem mu osobně vděčen za to, že mně vydal učebnici sociologie,⁶⁴ kterou bych dneska samozřejmě v této podobě nikdy nereeditoval. Já se o ní zmíním v této souvislosti. Napsal jsem ji jako zkušební balónek, co by strana řekla na to, kdyby měla prostě takovýto text k dispozici. Proto tam jsou evidentní úlitby marxistickým bohům, ale zjistil jsem, že dodnes se ta knížka občas používá.

O. Sedláček: Já bych ještě doplnil několik momentů. Když jsme nemohli publikovat, tak jsme, jak si mnozí z vás pamatujete, vydávali vlastní časopis jménem *Analýza*,⁶⁵

⁶³ Dům techniky Pardubice. Srov. příspěvek Jitky Havlové a Oto Sedláčka „Sociologie práce a průmyslu v letech 1965–1989“ v tomto čísle SČ, s. 651–664.

⁶⁴ Jedná se zde o záměnu. Učebnice, kterou má M. Petrusek na mysli, ve skutečnosti vyšla jako cyklostylovaná publikace ve Vítkovcích (M. Petrusek 1985. *Úvod do obecné sociologie I, II*. Ostrava: Institut VHJ Vítkovice). F. Hollmann objednal a vydal v Domě techniky Pardubice jako zcela interní materiály Petruskovy texty, z nichž se některé části objevily v knize *Teorie a metoda v sociologii*, která vyšla po Listopadu 1989 (Praha: Karolinum 1993) (podle M.P.).

⁶⁵ Čtvrtletník *Analýza* vycházel v letech 1971–1988 v Domě techniky Pardubice (O.S.).

ve kterém byly publikovány výsledky sociologických výzkumů. Ale nejenom výsledky empirických výzkumů, ale sem tam také některé části teoretických problémů, které se nám v té době podařilo dávat dohromady. Navíc jsme pořádali celou řadu seminářů, konferencí, a podobně. Vzpomínám si na jeden z prvních takových velkých seminářů, který se jmenoval *Mobilita v průmyslových aglomeracích*,⁶⁶ jemuž předsedal támhle Jiří Musil. Já jsem si tam tenkrát dovolil pozvat všechny tehdy eliminované známé sociologické veličiny a celý ten seminář byl potom podroben velké kritice. Dokonce bylo navrženo, aby Jiří Musil, ač nebyl členem strany, byl ze strany vyloučen. Takovéto paradoxy doby tady byly. Myslím si, že VÚSTE a celá řada dalších takových sociologických resortních nebo podnikových institucí v podstatě fungovala, řekl bych, aniž by to nepřítel upozoroval. A mohli jsme si dovolit celou řadu věcí, nicméně potvrzuje se tím jenom to, že celá řada problémů byla používána pro řídicí kádry nebo pro řídicí pracovníky v podnicích. Oni si nás objednávali, oni nám to platili. Ale živila se na tom celá řada eliminovaných sociologů. Nebo jiná věc, my jsme tehdy vlastně jako první dělali výzkum první jaderné elektrárny Jaslovské Bohunice A1, na kterém spolupracoval známý disident František Janouch, který nám k tomu napsal teoretické úvody. Myslím, že i tímto se povedlo celou řadu věcí realizovat. Mnozí z nás budou mít v tom ohledu různé zkušenosti, kdy se nám nějakým způsobem podařilo udržet určitou kontinuitu toho, co jsme dělali.

F. Hollmann: Děkuji za vyzvání od pana profesora Petruska. Já myslím, že to podstatné jste teď slyšeli od Oty Sedláčka, protože ten byl tím, kdo cestu v Domě techniky Pardubice musel prošlapat. Já už jsem jenom přišel v zákrytu za ním po několika letech. A stopy, které po něm v tomto smyslu zbyly, byly dostatečně velké, spíš ze začátku pro mě až moc velké. A tak jsem se snažil po vzoru spolupracovníků o svůj osobní model vytváření nik pro lidi, kteří chtěli něco dělat, kteří něco uměli a kteří chtěli přispět nejen k sociologickému, ale i obecnému poznání. To znamenalo tyto nikdy dále rozšiřovat i v těch podmínkách, které vlastně podmínkami nebyly. To je jedna věc. Také se tady hovoří o tom, jací jsme byli pašáci. My jsme ale nebyli úplně všichni takovými pašáky, jak by to možná pro někoho, kdo by si poslechl záznam z tohoto kulatého stołu, mohlo vypadat. Dobře si vzpomínám, že jsme měli mnozí mnoho a mnoho problémů. Například nám často chyběla podkladová teorie, někdy jsme naráželi na neporozumění jak mezi našimi spolupracovníky, tak především u nadřízených právě v Domě techniky. Ale to už vlastně nebyl Dům techniky, ale fúzovaná Krajská rada a Dům techniky ČSVTS, pro které Ota a my všichni vydělávali nehorázné peníze. Byli jsme zatěžováni čím dále více činnostmi, které s tím původním hradeckým Institutem sociální analýzy neměly co do činění. Aby nám trochu přistříhli křídla, tak nám samozřejmě rozdali aparátnické úkoly. Já jsem například musel organizačně zajišťovat, kromě toho, že jsem takzvaně vedl x projektů s ročním objemem okolo osmi set tisíc korun, chod Krajské komise pro vodní hospodářství

⁶⁶ Tento seminář se konal v květnu 1972 v Hradci Králové pod patronací Domu techniky Pardubice (O.S.).

a Krajské komise pro životní prostředí. Museli jsme také jezdit na výroční schůze různých poboček ČSVTS, což pro ty, kteří se v práci svým způsobem nudili nad administrativou, mohlo být příjemným zpestřením, ale pro ty z nás, kteří jsme museli odevzdávat zakázky externím zadavatelům, to byla velmi slušná zátěž. Byli jsme tak neustále ve skluzu a neustále jsme bojovali s termíny, kooperacemi a tak dále a vlastně i s vývojem nástrojů, protože jsme si na rozdíl od Akademie museli ve spolupráci s jinými vytvořit i nové počítačové programy, abychom vůbec mohli zpracovávat empirické sociologické výzkumy. Vlastně se nám ta jádrová činnost nepočítala za dobro, které přinášíme našemu zaměstnavateli. Peníze, které jsme jim vydělávali, byly samozřejmě dobré, ale to jakoby nikoho nezajímalo, protože soudruzi byli hodnoceni za převážně jiné ukazatele, a tak naše sociologické pracoviště stále zmenšovali a nutili nás do aparátnické činnosti. Ale to jsou jenom reminiscence na doby, které dávno minuly, a všichni vědí, že dějiny nedávné přítomnosti jsou velmi ošidným oborem.

L. Prudký: Libor Prudký u telefonu. Jenom poznámku k tomu, jací jsme byli pašáci. Je třeba také říci, že to vlastně byla sebezáchovná záležitost. Že někdy bylo k uzoufání, jak to nemělo smysl, jak byl člověk otrávený, že někde pro někoho něco dělal, oni to strčí do šuplíku a nechají plavat. A že to je zbytečná činnost. Já si pamatuji na terény, které byly spojeny s tím, když jsme ve stavebnictví dělali výzkumy, jak to někdy bylo k uzoufání špatně. Protože těm lidem nebylo možné vlastně prezentovat ten úkol, ten problém vcelku, protože jim vlastně člověk ubližoval. A věděli jsme, že zjišťujeme nějaká data, která jsou sice jaksi vyzjištěná, ale úplně k ničemu. To jenom poznámka na okraj, pokud jde o druhou stránku té mince, že někdy to skutečně nikam nevedlo.

Ale já bych rád obrátil pozornost na jinou skutečnost, a to je vlastně dluh, který máme vůči minulosti. Mluvíme o tom, vzpomínáme, staří zbrojnoši, na staré časy. Vzpomínáme na instituce, jakýmsi způsobem uspořádáváme průběh, jako bychom refleктоvali cosi, co se v té sociologii dělo nebo nedělo. Ale nebyla řeč o výsledcích. O výstupech. Vždyť to přece byla reflexe vývoje společnosti. A to je dluh, který podle mého názoru máme obrovitý. Já si myslím, že Sociologický ústav ČSAV by měl založit oddělení, kterému bych říkal Slejškovo, pracoviště, které by se zabývalo sekundárními analýzami těch tří skříní, co měl Dragoslav doma a kde bylo neuvěřitelné množství dat. To je práce, která nechce moc, s tím se dá pracovat. Já jich mám tak třetinu také doma. To je neuvěřitelný historický materiál. Druhá věc je, že byla témata, která pokračují, která se vyvíjejí a dneska na ně nenavazujeme. Nerespektujeme to. Já dělám výzkum hodnotových orientací vysokoškoláků, ale nevzpomněl jsem si, že pan docent Koudelka tehdá..., že jsem se jako mladý elév na seminářích o sociologii mládeže setkával s prvními výsledky práce k tomuto tématu.

Mnohem významnější ovšem jsou ještě obecnější věci. Výzkum hodnot, ať byl jakýkoliv. Ten se dělal. Výsledky nejsou zpracované, nejsou vyhodnocené a teď základní námitka: my vlastně nemáme odstup od té historie. A my ho nevytváříme. My si nevytváříme možnosti pro to, abychom mohli nějakým způsobem říci: ono to bylo takto. Prostě proto, že zůstáváme ve vzpomínkách a v příbězích. To je prima,

ale ta data, respektive ty výstupy zůstávají vlastně stranou. Čili velmi konkrétní prosba. Vytvořit možnost, kapacitu, cosi, co by bylo základem pro to, aby se s těmi-to skutečnostmi pracovalo. To je první věc a věc druhá: metodologicky, pěkně prosím, je neuvěřitelné množství dat. Metodologie sekundární analýzy je absolutně nulová. A to by bylo možno využít i pro výukové účely. Dovedu si představit, že by se to dalo jako témata diplomek. Já se k tomu hlásím.

L. Kotačka: Pár slov ke zmínce kolegy Potůčka o resortních ústavech jako útočišti pro uplatnění sociologie. Souhlasím s obecným vysvětlením, že šlo o empirický výzkum snáze umožňující vyhýbání se ožehavým tématům, takže politický tlak na tuto větev sociologické aktivity nebyl tak silný. Je rovněž pravda, že důvodem bylo také to, že jednotlivé resorty státní správy prostě potřebovaly průzkumy chování a názorů obyvatel v různých sférách praktického života, jejichž politická citlivost nebyla příliš markantní.

Mám-li uvést zkušenosti z vlastního pracoviště, tak oba dva zmíněné činitele se nesporně podílely na tom, že kabinet sociologie Výzkumného ústavu výstavby a architektury, resortně spadající pod Ministerstvo výstavby a techniky, mohl i po roce 1969 pokračovat v práci bez kádrového postižení – personální a pracovní kontinuita překvapující v porovnání s otřesy, k nimž došlo v prvních letech po roce 1969 na sociologických pracovištích jinde, například ve školství. Jako další příklad relativně příznivější konstelace pracovních podmínek může sloužit skutečnost, že v sociologickém kabinetu, o němž hovořím, bylo možno bez sebemenší újmy v obsahu a beze změny v redakčních zásadách pokračovat i po roce 1969 ve vydávání vlastního bulletinu *Sociologie města a bydlení*.⁶⁷ V tomto měsíčním periodiku byly uveřejňovány překlady aktuálních statí z oborových časopisů „východní“ i „západní“ provenience. Čerpalo se z periodik a knih docházejících tehdy do relativně bohatě vybavené ústavní knihovny, z fondů univerzitní a jiných knihoven a z publikací objednaných prostřednictvím mezinárodní výpůjční služby. Při plném využití těchto zdrojů bylo také možno udržet v práci kabinetu krok s vývojem poznatků ve vlastní oborové specializaci.

Vedle příznivých okolností už zmíněných se patrně uplatňovala i ta okolnost, že resorty, zejména ty „technické“, byly ve svém fungování a v povědomí svého vlastního personálu orientovány přece jen věcněji, praktičtěji, a ideologickým souvislostem se v nich věnovala relativně méně soustavná a přísná pozornost než například ve školství či v kultuře.

Pokud jde například o resort, k němuž příslušel sociologický kabinet VÚVA, tak poměrně značná zainteresovanost architektů a urbanistů o problematiku společenských aspektů bydlení a architektury mohla zejména v padesátých letech práci resortních sociologů spíše znepríjemňovat vzhledem ke krajně levicovému zaměření, které si mnozí z vlivných reprezentantů hlavní resortní profese přinášeli s sebou

⁶⁷ Bulletin vycházel od roku 1964 do roku 1982 samostatně v cyklostylované formě a poté jako příloha časopisu *Výstavba a architektura* (L.K.).

ještě z dob první republiky. Naštěstí divoké skoky partajní i oborové ideologie (od kosmopolitního funkcionalismu přes socialistický realismus folklorně národního rážení k panelové výstavbě) se kromě jiného postaraly o to, že od šedesátých let ideologická zaujatost ve zmíněné profesi postupně ochabovala, přičemž zájem o sociální problematiku zůstal, což oboroví sociologové mohli nyní jen přivítat.

Dále není třeba zvlášť připomínat banální skutečnost, že na situaci empirického sociologického výzkumu a na postavení jeho realizátorů působily i různé momentální a víceméně náhodné vlivy a souhry okolností. I v dosud poklidně pracujících nikách resortních sociologických pracovišť se čas od času nebezpečně zachvěla půda v souvislosti s tou či onou změnou v personálním obsazení či v momentálním rozpoložení na důležitých místech resortní hierarchie. Náhoda v podobě skutečné či předstírané institucionální či individuální omezenosti porážela někdy tvrdost logiky i v tak přísné oblasti, jako byl cenzurní dozor: v době, kdy v univerzitní knihovně byl nepřístupný i Pekařův *Valdštejn*, byla tamtéž volně k vypůjčení díla takových koryfeů antikomunistické publicistiky, jako byli Allan Dulles nebo Jan Valtin. Není posléze třeba ani zvlášť připomínat, že profesní dráha jednotlivých sociologů také leckdy závisela na rozsahu individuálního sociálního kapitálu a na idiosynkraziích, averzích či sympatiích veskrze osobního rázu ze strany jeho bezprostředních ústavních nebo vzdálenějších resortních nadřízených.

F. Koudelka: Budu stručný. Několik poznámek. První poznámka se týká tohoto. Bylo to trudné období pro ty, kdož nemohli být v tom, co dělali. Ale to období mělo také cosi do sebe. Mělo do sebe především to, že člověk z akademické půdy se na jednou ocitl v praxi a získal tam řadu, řadu zkušeností, které by jak živ nikde na vysoké škole nezískal. I když to tedy bylo trudné, tak mám dojem, že tohle byl asi jediný plus z toho období těch dvaceti let, které jinak za nic nestály. Kdybychom brali jednoho vedle druhého z nás, co jsme byli mimo, tak ty osudy jsou hodně společné. A není nutné tak dalece je rozvíjet. Nicméně jsou tady takové dvě nebo tři skupiny těchto lidí. Já jsem měl tu smůlu, že jsem nemohl nikde být první čas zaměstnaný, protože jsem po těch asi čtyřech měsících nezaměstnanosti nemohl působit v kterékoliv instituci déle než jeden rok. Zasedl si na mě krajský výbor, zasedla si na mě univerzita, a šel jsem o dům dál. Až teprve v roce 1974, 1975 se to trošku uklidnilo a mám takové osobní zkušenosti, že ti ředitelé podniků, kteří nás vzali, si nás svým způsobem vážili. Poněvadž jsme něco uměli a poněvadž jsme dovedli pracovat. Já jsem se dostal potom v roce 1974, 1975 do podniku bytového družstevnictví, kde jsem vydržel celou tu dobu. Oni nám tam sice říkali „bílé huby“, ale ředitel Hoferek byl takový člověk, který si tam tyhle ty lidi shromáždil. Na generálním ředitelství nás bylo dvanáct „bílých hub“. A on věděl, že od nich může něco očekávat. Vydělali jsme podniku hrozné peníze. To je fakt, a snažil se nám dost vyjít v tomhle směru vstříc.

Ale já bych vás ještě jako další poznámku upozornil na tu část příspěvku Pavla Machonina, kde píše: „Pro dané téma je zajímavé snad jen poznamenat, že poznatky ze sociologické a prognostické metodologie jsem mohl uplatnit alespoň při předvídání reprodukčních cyklů drůbeže a její distribuce do užitkových chovů,

a tím i k plánování její produkce a odbytu.⁶⁸ Vážení, pomocí sociologické metodologie jsem zpracoval metodiku odstranění neprovedené údržby panelových domů, a byla užívána, zpracoval jsem také studii o ekonomických důsledcích sociálních dopadů výstavby jaderných elektráren,⁶⁹ která rovněž byla používána. A řadu dalších takových věcí. Chtěl bych tím říci, že ta metodologie, když je vzata skutečně poctivě, dává neuvěřitelné možnosti.

No, a ještě jedna taková úplně poslední poznámka. Šli po nás, snažili se po nás jít. My jsme ještě jako katedra dělali pro podniky různé výzkumy a po mém vyhození z univerzity si mě vzal rektorát na paškál a obžaloval mě z poškození univerzity, jelikož jsem nemohl zjistit, kolik se má počítat ve faktuře rezie, a počítal jsem třiatřicet procent a ono to mělo být padesát. A ten proces se táhl sedm a půl let, vždycky dvakrát ročně, jednou civilní, podruhé trestní. Až došlo ke konečnému smíru, a mám tedy tu čest mít druhý nejdelší soudní proces v dějinách olomouckého soudnictví. Toť vše.

M. Purkrábek: Nechci dlouho mluvit, ale děkuji za pozvání do společnosti vynořivších se nebo obživených zmizelých. Jak jsem tady zjistil, je mnoho zmizelých a mnoho z nich tady vidím. Kromě toho bych chtěl ještě říci, že mě potěšilo, že sociologové se dělí na čisté a nečisté. Já se hlásím k těm nečistým, poněvadž jsem se zašpinil všelijakou mezaliancí s různými obory, jako je sociální lékařství, právo a podobně. Potom už jsem neměl vůbec chuť dělat čistou sociologii, poněvadž už se ze mě vyvinul takový zvláštní hybrid. Tu dělám do veřejné politiky, tu prostě to je něco jiného. Ale v podstatě k čisté sociologii jsem ani nebyl vychován. Já jsem se zapletl už v mladých letech s armádou, tam jsem zakládal sociologii armády a pravděpodobně se to se mnou táhlo a byl jsem k tomu asi náchylný. Ale chci říci, že například zdravotnictví dosud využívá stopy působení sociologů na svém teritoriu. Například Parsonsova definice role lékaře a pacienta, ta se ve zdravotnictví úplně ujala. To prostě ani nemohli ideologicky označit. Nešlo to prostě. Takže řada věcí se podařila, ale bylo to spíš z nouze, nebyla to naše zásluha, protože my jsme hledali, čím bychom prospěli a čím bychom se tam udrželi.

Jinak ještě chci říci tolik, že je to zvláštní společnost, ti sociologové. Takovou jsem, myslím, neviděl. Když jsme nemohli dělat sociologii, tak jsme ji dělali po večerech na dohodu a podobně. A ti lidé, kteří byli s námi, třeba na tom VÚSTE, to bylo až neuvěřitelné, oni měli co dělat, aby se uživilí normálně, a ještě chodili dělat tam. Takže je to zřejmě nějaká divná, fascinující disciplína. Já bych už asi skončil. Nebudu vyprávět humorné zkazky. Toho bylo také dost. Jen bych vám chtěl poděkovat, že jsem rád, že navzdory zmizelým jsme se tady zase mohli setkat.

⁶⁸ Srov. příspěvek Pavla Machonina „K sociologii v období normalizace“ v tomto čísle SČ, s. 643–650.

⁶⁹ Koudelka, Ferdinand 1984. „Metodika ekonomického hodnocení sociálních důsledků výstavby a provozu jaderných elektráren (součást státního úkolu P 09 - 159 - 407/CÚ 03 - E - 01)“. Brno: DRUPOS - ÚRVJE Košice.

L. Brokl: Dovolil bych si malé zobecnění. Já jsem byl ve svém pádu z Akademie věd a Karlovy univerzity na dvacet let zachycen strojírenstvím (VUSTE). Pozorováno od tamtud, se mi ten režim rozlomil na dvě dvacetiletí. Pozoroval jsem, jak ve druhém dvacetiletí, po sovětské okupaci, režim s novými mladými lidmi dozrává stejným způsobem, jako dozrál koncem prvního dvacetiletí v šedesátých letech režim původní. Tím bych zároveň trochu polemizoval s tím, že sociologie byla jen ozdobou, která neměla roli. Záleží na hledisku. Já si myslím, že sociologie v tomto období hrála roli dost progresivní. Odvodím to z té úvahy o druhém dvacetiletí a jeho zrání. Ty první naivní mladíky s pokleslou ideologickou terminologií, kteří se dostali v letech 1970 až 1975 do čela, na ministerstva, na funkce ředitelů, následující reálný vývoj vchoval. Doplnili si vzdělání, seznámili se s technologií ze Západu (a nejen ji), nebo odpadli. Setkával jsem se s nimi v terénu. Třeba ředitel TOS Olomouc⁷⁰ a jiní ředitelé. Oni byli v osmdesátých letech opět na stejném přelomu jako jejich předchůdci v letech šedesátých. Už byli opět ve válce s okresními výbory KSČ a s aparátníky. To je první zobecnění: režim, který chtěl fungovat, vedl vždy k nevyhnutelnému konfliktu odborníků, technokratů s aparátníky a ideology, vedl k reflexi potřeby změny a k pokusu o změnu. Obě dvacetiletí k tomu dospěla svým technologickým i generačním krokem. Ve stejné situaci byly podniky různé úrovně jejich řízení. Neideologická ministerstva zase válčila s ÚV KSČ. Zmíněný ředitel byl „stále jednou nohou v kriminále, protože fabrika ho nutí dělat to a to a to. Investovat tam a tam. A ten okresní tajemník to nechce dovolit. Takže to ředitel dělá na černo, staví trafostanici atd., aby vůbec fabrika fungovala.“ Tak mluvili zodpovědní průmysloví ředitelé, když poznali, kdo jsme. Oni od nás, od sociologie, potřebovali na jedné straně odborné, vědecké argumenty proti tomu aparátu. Na druhé straně jsme jim definovali jejich situace, které oni pociťovali prakticky, a neměli pro ně pojmenování a zobecnění, chápali je nedůsledně, neúplně. To byla naše skutečná role a role sociologie. V šedesátých letech stejně fungovala vznikající politická věda u politických funkcionářů různých úrovní. Osmadesátý zrál k jiným plodům, než se dosud oficiálně píše. Výsledek by v tomto ohledu byl stejný jako o dvacet let později. Avšak v osmdesátých letech, na rozdíl od let šedesátých, byl politický aparát nepřístupný. My jsme samozřejmě věděli, že to, co píšeme, nikde k ničemu formálně neslouží, ale působilo to zprostředkovaně.

A to se netýká jenom argumentace pro technokratickou vrchnost v různých strukturách, ale týká se to i dělníků. Bylo poučné, jak dělnická třída⁷¹ vedla svůj třídní boj. Třeba právě TOS Olomouc. Automatizovaná fabrika, vozík Wagner (název podle výrobce) rozvážel (sám si vše řídil) do skladu obrobky a jiné ke strojům přivážel, sklad velký jako obrovský jedenáctipatrový panelák se dvanácti vchody, se stovkami kójí. A když mistr nebo ředitel dělníka dožral, dělník na špaletě přehodil malá odrazová sklíčka – magnetky. A vozík Wagner tu špaletu odvezl a v obrovitém skladu zařadil úplně jinam, než kam patřila. A pak to samozřejmě zase jiný Wagner

⁷⁰ Tehdy naše nejvíce automatizovaná továrna (L.B.).

⁷¹ Znamý Machoninův výzkum z roku 1967 existenci marxistických tříd neprokázal, pouze vrstev (L.B.).

nabral a k jinému soustruhu přivezl něco zcela jiného, než měl. A mistr v tom obřím skladu pak měsíc běhal s notýskem a hledal příslušnou bednu. Nebo dělník špaletou při spouštění k soustruhu na točnu klepnul a na velíně se vymazal bulharský řídící počítač nebo jeho sekce. Tito dělníci zase od nás rádi slyšeli některé principy a závěry západní sociologie práce.⁷² Sociologie sloužila těm i těm. Nemyslím, že byla ozdobou vládnutí.

O. Sedláček: Já bych si ještě dovolil jednu poznámku. Vrátím se k tomu, co říkal kolega Hollmann. Je pravda, že my jsme nebyli až takoví pašáci, ale domnívám se, že se celá řada věcí povedla a že celá řada věcí byla pozitivní. A paradoxem bylo třeba to, že v roce 1967 do Sociologického ústavu ČSAV přišel na půlroční studijní pobyt jeden mladý japonský profesor.⁷³ Já ho měl na starosti a bylo dohodnuto, že v roce 1968 tam já pojedou na výměnu. Jenže v roce 1968 jsme byli osvobozeni, takže jsem nejel nikam, ale s tímto profesorem jsme neustále udržovali kontakty, on sem jezdil a dokonce v roce 1975 byl u nás v Domě techniky na ročním studijním pobytu. Po roce 1989 byla celá řada českých sociologů pozvána do Japonska právě jeho zásluhou. Myslím, že i tohle je zajímavost té doby. Navíc v materiálech, které publikoval, psal o československé sociologii. My jsme přes něj dostávali i západní literaturu, která pro nás byla nedostupná.

A. Rašek: Já jsem nepředpokládal, že o paperu, který jsme napsali před patnácti lety díky Martinovi (*Potůčkovi – pozn. red.*), ještě budeme diskutovat.⁷⁴ Nechtěl jsem ani diskutovat k této problematice. První věc, kterou bych chtěl říci, je, že strašně závidím těm, kterým se v tom složitém půlstoletí podařilo vydržet u jedné disciplíny, u sociologie. Já se spíš tedy počítám k takovým univerzálům, kteří dělali všechno, a museli to proto dělat polovičatě. Protože sotva jsem se někde uchytil, tak mě vyhodili. Já tady s Mirkem (*Purkrábekem – pozn. red.*) jsem z vás asi měl to štěstí, že nás i po listopadu vyhodili z funkcí. Já také dokonce každému říkám, ať rychle jdou, když se mění režim, systém, když se mění styl politiky a jsou v nebezpečí, že by mohli být vyhozeni. Skutečně, protože ten, kdo se zachraňuje, potom má problémy, protože zbytečně ztrácí čas. Třeba po roce 1968 jsem odešel hned druhý den a také jsem se mohl uchytit v Institutu poradenství a potom v Institutu Československého komitétu pro vědecké řízení.⁷⁵ Z našich peněz se postavila Novotného lávka, pokud to nevíte. Ovšem měl jsem obrovskou smůlu, když jsem šel do toho institutu, protože nás tam bylo 197, přičemž 150 bylo vyloučených a vyškrtnutých ze strany a 60 nebo 70 Židů. Tak nás samozřejmě ... nepočítejte to dohromady, protože někteří z těch Židů byli vyloučení ze strany...

⁷² VÚSTE mělo knihovnu výborně vybavenou západní odbornou literaturou (včetně sociologie průmyslu) (L.B.).

⁷³ Prof. Akihiro Išikawa, Univerzita Čúó Tokyo (O.S.).

⁷⁴ Srov. pozn. 59.

⁷⁵ Československý komitét pro vědecké řízení byl společenskou organizací. Institut poradenství byl zřízen při tomto komitétu (A.R.).

Ale přesto, prosím vás, myslím si a nechtěl bych to nějakým způsobem parodovat, že i ta doba měla nějaká svá pozitiva. První věc. Že jsme skutečně tu disciplínu mohli nějakým způsobem dělat. Že ty, co na tom byli úplně špatně, jsme mohli nějakým způsobem živit. Já v týmu měl vždycky deset, patnáct, dvacet lidí, kterým jsem sice nedával vydělávat moc, třeba osm set korun, ale udrželi se u disciplíny. Pak byla obrovská výhoda, že jsme dělali ve Státním plánu ekonomického výzkumu.⁷⁶ Jen tak mimochodem, na ten SPEV minulá vláda dala přes miliardu korun. To znamená, že my jsme si tam mohli dělat nějaké to teoretické zázemí, díky tomu například Mirek Purkrábek a ten tým, ve kterém byl ovšem hlavním konstruktérem, sestavil projekt SEPIMO,⁷⁷ který jsme realizovali v jednadvaceti podnicích. A zase, prosím vás, jeden pozitivní poznatek. My jsme se především snažili nějakým způsobem realizovat ve výrobní sféře a drželi jsme se oborů s humánní výrobou. Například já jsem dělal dvacet let ve farmaceutickém průmyslu a nestydím se za to, že jsem se tam angažoval, nemluvě o tom, že ti kluci, co tam nastoupili na OTŘ (*Odbor organizace a techniky řízení – pozn. red.*) – my jsme to dělali ve vedlejším pracovním poměru – ... tak třeba ten kluk, co mi dělal zástupce, je dneska generálním ředitelem léčiv. A zjistil jsem i v těch jiných podnicích, že díky tomu, že jsme tam vnášeli poznatky sociologie řízení, sociologie podniku a průmyslu, se většina z vedoucích pracovníků udržela i po Listopadu nebo se prosadili jako úspěšní podnikatelé.

A přimlouvám se za jednu věc. Je skutečně třeba něco dělat s odkazem Dragose Slejšky, protože těch jeho výzkumů bylo obrovské množství. Jenom uvedu, že my jsme spolu dělali sekundární analýzu výzkumů sociálního klimatu a podařilo se nám shromáždit dvě stě padesát výzkumů. Když jsme dělali sociální systém řízení, asi čtyřicet nebo padesát. V hodnotových orientacích třicet nebo čtyřicet. Nebo výzkumů teritorií, kde se budovaly nové kapacity, také bylo několik desítek.⁷⁸ A to je všechno alespoň polozpracované a nějakým způsobem by se měl na to někdo podívat, třeba jako téma nějaké školní práce.

A poslední věc, co tady bylo jenom nakousnuto, je spolupráce v týmech. Já bych teď rád poděkoval Frantovi Hollmannovi, že jsem léta mohl spolupracovat v jeho týmu. Tam se také dělaly velice zajímavé věci, protože když jsme dělali sociologii města, dělali jsme taková města, jako třeba Hradec Králové. A já si myslím, že Hradec pořád je pěkný město. A potom samozřejmě, co tady nebylo zmíněno, a to mě mrzí – jestli možná, že jsem neposlouchal – že ty, Martine (*M. Potůček – pozn. red.*), jsi se vůbec nezmínil o tom týmu, který dlouhá léta pracoval na problematice

⁷⁶ Státní plán ekonomického výzkumu (SPEV) – byl součástí rozvoje vědy a výzkumu v 70. a 80. letech minulého století. Plány, do nichž se zapojovaly vysoké školy, vědecké instituce ad., byly koncipovány jako pětileté (A.R., O.S.).

⁷⁷ SEPIMO je název pro metodiku analýzy sociálního řízení vyvinutou týmem sociologů působících ve VÚSTE v letech 1975–1990 (A.R.). – Srov. příspěvek Antonína Raška „Poznámky k podnikové sociologii v letech normalizace“ v tomto čísle SČ, s. 681–685.

⁷⁸ Výzkumy sociálního klimatu, sociálního systému řízení, hodnotových orientací, teritorií atd. byly realizovány nejrůznějšími poradenskými organizacemi. Na jejich sekundární analýze pracoval v 60. až 90. letech minulého století Dragoslav Slejška (A.R.).

lidského činitele?⁷⁹ To byl, myslím, tým, který byl teoreticky nejdál, protože tam jsme se skutečně zabývali teoretickými problémy.

Kdybych měl pro sebe nějakým způsobem tu svoji pouť v sociologii zobecnit, tak řeknu, že jsem musel být univerzální. Já jsem nakonec skutečně nemohl skončit jinde než u té prózy, u psaní románů. Tam se uplatní i diletant. Ale ... děkuji.

F. Hollmann: Jenom bych chtěl připomenout něco, co je vlastně za okrajem nebo na druhé straně sociologického zrcadla a nebylo tady ještě zmíněno. Za prvé bych chtěl vzpomenout na již citovaného Jiřího Bluchu. Tuším, že prvního kandidáta věd v sociologii za konkrétní sociologický empirický výzkum. Ten nás koncem sedmdesátých let trošičku usadil v naší sociologické jedinečnosti, když nám položil na interním semináři otázku: „Vážené kolegyně a vážení kolegové, kdo si myslíte, že je sociolog?“ A nám, poněkud zaskočeným, poskytl i odpověď: „To není žádné licencované povolání. Sociolog je ten, kdo tuto činnost vykonává nebo kdo se za sociologa pokládá.“ To je jedna poznámka. S tím nepřímou souvisejí ale i osudy některých mých kolegů ze studií, kteří neměli to štěstí jako my zde přítomní, že jsme minimálně těch deset, patnáct i více let mohli praktikovat sociologii na různých pracovištích, s různými vedoucími, úkoly a tak dále. Musím říci, že většina těch, se kterými jsem sociologii studoval, toto štěstí neměla. Protloukali se, při nejlepším, na různých personálních odděleních, v knihovnách a kdo ví, kde všude. Takže, prosím vás, nezapomenout na tu armádu bezejmenných – ztracených. A za třetí, když už celé dnešní odpoledne bylo, z mého pohledu, vedeno ve jménu kvalitativního přístupu – biografické metody a tak dále – tak bych chtěl připomenout, že kdyby se někdo chtěl docela dobře pobavit o dějinách české sociologie ve zde diskutovaném období, tak by měl strávit nějakou dobu v rozhovoru s bývalými redaktory sociologických časopisů a publikací a hlavně s knihovníky sociologických pracovišť té doby. Protože tam jsme se vlastně všichni scházeli a poznávali se, a tito lidé jsou nepřebornou studnicí vzpomínek na tyto sociologické doby.

J. Musil: Dvě poznámky. Myslím, že bychom neměli moc idealizovat intelektuální význam toho, co jsme mohli dělat. Vzpomínám hrozně rád na Výzkumný ústav výstavby a architektury, ale, měřeno těmi skutečně vážnými otázkami, to neobstojí. Respektive jenom určité části, například bydlení a urbanizace. My jsme se přece nemohli sami ptát na ty klíčové věci. Zadání přicházela zvenku, respektive zevnitř těch institucí, které stály před určitými velice naléhavými problémy. Proto jsem říkal v úvodním vstupu, že si myslím, že empirická sociologie se udržovala pomocí technokratických zadání. Na tom nebylo nic špatného. Tak to ve velkém musí dělat i americká sociologie o patro výš *vis-à-vis* politickým silám a tak dále. To bylo mnohokrát popsáno. Ale teď mluvím o obecných souvislostech, k čemu vyzývá Ota (O. Sedláček – pozn. red.). Myslím si, že si musíme v takovém střídavém zhodnocení

⁷⁹ *Využití a kultivace lidského potenciálu*. Výzkum v rámci Státního plánu ekonomického výzkumu v letech 1981–1990, vedoucím týmu byl Martin Potůček (A.R.).

– a asi by se mělo udělat – uvědomit, kde přece jenom byly ty meze a kde nicméně jsme se mohli dotknout nějakých obecnějších souvislostí. Tohle rozlišení bych hrozně rád udělal. Protože takových velkých témat třeba v městské sociologii, sociální segregace, rovnosti a nerovnosti uvnitř měst, toho jsme se přece mohli dotýkat jenom velice nepřímou. I když jsme něco k tomu možná řekli.

A poznámka, ještě opakuji to, co říkal Ivo (*I. Možný – pozn. red.*) o roli jednotlivců. Výzkumný ústav výstavby a jeho příjemná atmosféra byly dány tím, že tento ústav byl vždy řízen lidmi ze Zlína a baťovci. Plus lidmi, kteří byli členy avantgardy. To byli kultivovaní lidé z první republiky jako Jiří Voženilek. To je analogie Františka Fajfra. Já myslím, že celá řada věcí je vysvětlitelná tím, že ti lidé bojovali o zachování určité kvality, kterou si přinášeli se svým životem z minulosti. To byl Voženilek, Škarda v Brně a mohl bych jmenovat další. Bylo známo, že VÚVA byla baťovská instituce, a řekl bych, že ty určité lokální kliky byly ve všech oborech. A záleželo na lidské kvalitě a kvalifikaci těch lidí.

M. Illner: Poznámka k uplatnění sociologie. Těmi různými průzkumy se do jisté míry dařilo odpovídat na skutečné potřeby, například pokud šlo o podnikovou sociální a personální politiku nebo územní rozvoj. Ten typ výzkumů, kterých jsem se zúčastnil, se týkal hlavně územní problematiky, plnil ale pro zadavatele i jakousi rituální roli. Zadávaly je obvykle okresní nebo městské národní výbory. Bylo to období, kdy se zdůrazňovalo takzvané vědecké řízení společnosti, a zadáním takového průzkumu nebo analýzy si tyhle orgány jakoby zajišťovaly „vědeckost“ své činnosti. V zásadě šlo tedy o jakousi ozdobu jejich počínání. Něco z výsledků třeba využily, ale hlavně mohly vykázat, že něco takového udělaly. Vzpomínám si, že ve dvou případech také naše výzkumy posloužily příslušným funkcionářům pro jejich kandidátské práce. My jsme tehdy s Bohumilem Jungmannem zjistili, že nás angažovali také proto, abychom jim příslušné kapitoly na základě průzkumů napsali. Pokud jde o různé instituce, přes které se tyto typy teritoriálně zaměřených sociálních výzkumů dělaly, byl už zmíněn Výzkumný ústav výstavby a architektury (VÚVA). Chtěl bych také připomenout Terplan – Státní ústav pro územní plánování, dnes už neexistující organizaci,⁸⁰ která prováděla řadu zajímavých analýz teritoriální problematiky. Další organizace, která už neexistuje, byl ostravský Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst (VÚROM), který také zpracovával řadu zajímavých témat, ale bohužel také dost témat nezajímavých. Dále je třeba připomenout Útvar hlavního architekta města Prahy se sociology Helenou Janišovou a později Milanem Turbou. Pod patronací Útvaru se konal rozsáhlý výzkum životního způsobu v Praze.⁸¹ Také Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů (SÚRPMO), přes ten se

⁸⁰ Terplan Praha – státní podnik, který vznikl v roce 1954, působil v oblasti územního plánování, regionální politiky, posuzování vlivů na životní prostředí a podílel se na vyhodnocování výsledků sčítání lidu, domů a bytů. V roce 1991 byl v privatizaci transformován na Terplan, a.s., v roce 2003 společnost omezila činnost a přesunula své sídlo do Brna.

⁸¹ Výzkum *Způsob života v hlavním městě Praze*, koordinovaný Antonínem Matějovským, se konal v letech 1976–1977 (M.I.).

dělal výzkum sociální situace historického jádra Prahy. Na Slovensku, v Bratislavě, působily Výskumný ústav oblastného plánovania, který zpracovával regionální studie, Výskumný ústav životnej úrovně a Výskumný ústav práce. Všechny tyto ústavy dávaly občas příležitost k uplatnění i českým sociologům. Rád bych zmínil také Sportpropag,⁸² instituci existující při Českém svazu tělesné výchovy. Podstatnými osobnostmi tam byli Miloš Zeman a Martin Potůček. Ve Sportpropagu se konaly někdy okolo roku 1980 velice zajímavé semináře, a to zdaleka ne jen o tělovýchově. Docházeli na ně například Jiří Kabele nebo Bohuslav Blažek. A pak tu samozřejmě byla Československá vědecko-technická společnost (ČSVTS) a její rozmanité odnože, pro šedou zónu tehdejší sociologie velice důležitá instituce. U Vědeckotechnické společnosti si různé organizace objednávaly sociální výzkumy a expertízy a VTS je pak zadávala sprátenému okruhu sociologů a ekonomů. Pod touto nenápadnou střechou se odehrálo mnoho zajímavých setkání a diskusí a vznikly i zajímavé studie. Jako zprostředkovatel těchto věcí hrál důležitou úlohu v 70. a 80. letech Dům techniky ČSVTS v Pardubicích, kde byl naším partnerem a neúnavným organizátorem sociolog František Hollmann, žijící dnes v Německu. V rámci Vědeckotechnické společnosti byla činná i její prognostická sekce, kterou vedl Miloš Zeman. Ten na jejích pravidelných seminářích, často se značně nekonformním programem, které se konaly v Praze v budově ČSVTS na Novotného lávce, občas řekl něco tak ostrého, že konání dalších seminářů na půl roku zakázali.⁸³ Enklávy relativně otevřeného a intelektuálně zajímavého prostředí existovaly v nižších etážích Československé sociologické společnosti při ČSAV, v některých jejích sekcích. Například v její sekci sociologie města, kterou vedl Jiří Musil.

A pak tu byla různá krycí témata, tematické střechy. Jejich názvy dneska znějí obskurně, ale v té době poskytovaly příležitost k výdělku a taky prostor pro vzájemné kontakty a diskuse šedé zóny československé sociologie. Dalo se pracovat na studiích

⁸² Oddělení komplexního modelování Sportpropag, 1970–1983 (1970–1976 pod názvem Středisko poradenských služeb Technosport), účelové zařízení ČSTV, výzkumné a poradenské středisko zabývající se výzkumem tělovýchovy a nevýrobní sféry a metodologií sociálních věd. Rozvinulo originální československou metodu komplexního prognostického modelování [Faifr, VI., Gál, F., Potůček, M., Zeman, M. 1981. *Modelování společenských systémů metodou KPM*. Praha: OKM Sportpropag] a zabývalo se sociologickými výzkumy jednotlivých tělovýchovných odvětví. Na začátku 70. let krátce vedeno Pavlem Machoninem, po jeho odstavení z politických důvodů Milošem Zemanem. Působili zde sociologové Miloš Bárta, František Hollmann, Věra Lapáčková, Jiří Kabele, Martin Potůček, ekolog Bohuslav Blažek, jako externisté Josef Alan, Fedor Gál a celá řada dalších odborníků. Pracoviště bylo zrušeno po ideologické kritice sborníku *Metodologické problémy společenskovědního výzkumu budoucnosti* [ed. Miroslav Flek, Praha: OKM Sportpropag 1983] z pera Karla Rychtaříka uveřejněné v Rudém právu (pozn. Martin Potůček).

⁸³ Diskusní odpoledne v budově ČSVTS v Praze na Novotného lávce pořádala prognostická sekce ČSVTS přibližně v letech 1987–1988, vždy s odstupem několika měsíců. Účastnili se členové sekce a hosté. Témata byla formálně z oblasti ekonomické a sociální prognostiky, ve skutečnosti se však vztahovala ke společenské problematice vůbec, a diskuse se občas dotýkala i v té době tabuizovaných otázek. Předsedou výboru sekce byl Miloš Zeman, členy František Petrášek, Michal Illner a další (M.I.).

nejen zajímavých, ale někdy snad i užitečných. Často ironizované *sociální plánování* poskytovalo obživu a zaměstnání spoustě kolegů, hlavně podnikových sociologů. Diskuse, které se pod touto tematickou střechou vedly, občas vůbec nebyly nezajímavé. *Socialistický způsob života* byla další, svým způsobem odpudivá kategorie, ale nakonec Ivo Možný ji svedl v Brně využít k uspořádání několika hodnotných seminářů. Také k nim patřila *problematika životního prostředí*, institucionálně přikrytá, pokud si dobře pamatuji, Československou biologickou společností při ČSAV. Tam se zejména na konci osmdesátých let soustředila řada lidí s nekonformními názory, včetně sociologů, a pod patronací pana profesora Hadače se dělaly různé analýzy. Podnětné byly debaty a studie o *sociálním potenciálu území*, které dával dohromady František Hollmann a účastnili se jich mimo jiné Jiří Musil a Tomáš Ježek. Další střechovou kategorií byl *lidský činitel*, téma obhospodařované v Brně Yvonne Streckovou. S ní, pokud si vzpomínám, spolupracoval Martin Potůček. Zapomenout nelze ani na *komplexní prognostické modelování*, specifickou tematiku, která poskytovala prostor Josefu Alanovi a Fedoru Gálovi a dalším při Výzkumném ústavu práce v Bratislavě, a Miloši Zemanovi nejprve ve službách ČSTV a později, když byl Sportpropag zrušen, v nějakém zemědělském či lesnickém výzkumném ústavu. Těch institucí a témat bylo víc, moje informace není vyčerpávající. Dohromady představovala tato sféra dnes už málo viditelná, ale důležitá patro sociologie normalizačních let. Nemělo by ujít pozornosti.

Pokud jde o Slejškův archív, který obsahoval kromě knih hlavně soubor zpráv z jeho výzkumů, účastnil jsem se po Slejškově smrti jeho převzetí do knihovny Sociologického ústavu. Tam léta ležel nezpracován. Obávám se, že nepřežil povodeň roku 2002. Stálo by za to, pokusit se o jeho rekonstrukci, snad ty různé cyklostylované zprávy ještě někdo má.

M. Potůček: Já jenom dva konkrétní doplňky k tomu, co jsem se pokusil charakterizovat v úvodu a k čemu mě inspirovala následující diskuse. Za prvé. Uvědomil jsem si, že ty z nás, kteří se přižívovali nebo dokonce plně žili z toho technokratického proudu, který se postupně vytvářel a který tady už kdosi zmiňoval jako participaci na Státním plánu ekonomického výzkumu, že ty z nás – v případě institucí, jako byly ty, ve kterých jsem pracoval, ať už resorťák a nebo vlastně velmi specifické výzkumné pracoviště zvané Sportpropag – to vlastně mimo jiné naučilo umět se pohybovat v tržním prostředí, protože my jsme se museli v té době žít. My jsme museli získávat projekty, my jsme museli odevzdávat nějaké výstupy a svým způsobem jsme možná byli trénovanější než ti, kteří v těch akademických institucích žili z rozpočtů. A druhá poznámka. To zakopávání se sociologie, které bylo nezbytné, aby přežila, mělo jeden negativní aspekt. Poněvadž nás hnalo do jakéhosi zakuklování se jenom v té vlastní disciplíně, o které jsme předpokládali, že jí nikdo kromě nás vlastně tak moc nerozumí. Už se o tom v diskusi také někdo zmiňoval. A moje zkušenost je taková, že to mělo negativní efekt tam, kde se musely řešit poznávací úlohy interdisciplinární povahy. Že vlastně jsme často naráželi tam, kde bylo třeba tyto úlohy řešit, na to, že jacísi oficiální představitelé disciplíny otevřeně a nebo skrytě vytvářeli určité bariéry, ale bylo to, myslím si, i v nás, v jednotlivých členech komunity.

A úplně naposled trochu skepse. Já jsem samozřejmě jako asi většina zde přítomných s Dragoslavem Slejškou také spolupracoval. Mnohé jeho zprávy jsme využívali, ale já se domnívám, že vlastně se k nim, tak jak navrhuje Libor, vrátit nelze asi ze dvou důvodů. Jeden důvod je technický. Protože to je spousta dat, která už teď jsou na médiích, která jsou nepoužitelná, a aby se k nim vůbec mohl kdokoliv vrátit, tak by se musela investovat velikánská energie na jejich převod. Ale je tady ještě druhý problém. Já se obávám, že ten Dragoslavův přístup přes veškerou úctu k němu je i metodologicky dosti sporný. Skutečně by to chtělo obrovské úsilí a vklad energie, aby se to podařilo tak, jak by to asi bylo třeba.

M. Novák: Jenom dvě krátké poznámky. První se týká mého svědectví, já jsem v sedmdesátých letech studoval sociologii v Praze na Filozofické fakultě a potom jsem odešel do Švýcarska a tam jsem znovu vystudoval sociologii. Když srovnám úroveň přednášek lidí jako – zde už není mezi námi docent Urbánek, ale dva s námi jsou – profesor Petrusek a docent Sedláček s tím, co jsem pak měl později na kvalitních švýcarských univerzitách, tak mohu říci, že opravdu za tyto tři, které jsem jmenoval, by se nestyděla žádná, ani ta sebelepší západní univerzita. To je můj názor. Chtěl bych to říci tím spíš, že vím, za jakých hrozných podmínek to bylo. Ta kvalita byla skutečně výtečná. Alespoň u těchto tří a u některých jiných také nebyla špatná. To je první poznámka.

Druhá. K ní mně dal podnět Luboš Brokl, jestli si dobře vzpomínám, on se zmínil o tom už nevydaném třetím dílu *Soudobé sociologie*. Existuje ještě někde ten manuskript nebo nebylo by možné alespoň se pokusit takovéto texty vyhledat, jestli ještě existují? Když už by se nedaly vydat, tak alespoň aby byly v nějaké knihovně nebo archivu, protože ty první dva díly byly velmi cenné, a předpokládám, že ten třetí rovněž.

L. Brokl: Ten rukopis byl psaný na psacím stroji. I kdybych ho měl, za těch třicet let by se rozpadl. To bylo na špatných průklepácích, z nich jsme to učili. Takže pochybuji.

O. Sedláček: Vážení pamětníci, dovolu mi, abych dnešní diskusi ukončil.

Editorsky zpracoval a ve spolupráci s účastníky poznámkami opatřil Marek Skovajsa.

O účastnících kulatého stolu

Brokl, Lubomír (1937), 1956–1961 studoval FF UK, obor filozofie a historie, 1963–1965 absolvoval vědeckou přípravu na Ústavu sociálních věd UK s obnoveným titulem PhDr. (obor sociologie a sociální psychologie), 1961–1968 asistent a odborný asistent na katedře sociologie FVL UK, 1967–1968 pracovník Ústavu státu a práva ČSAV, 1968–1970 SÚ ČSAV, v 60. letech člen Machoninova, Mlynářova a Hájkova týmu, habilitace stanovena na rok 1970, avšak 1970 při zrušení SÚ z ideologických důvodů propuštěn, poté působil v podnikové sociologii (1975–1990 VÚSTE), 1990 se podílel na obnově SoÚ AV ČR, kde působil jako vedoucí politickovědního týmu, později oddělení, 1993–1998 zástupce ředitele, 1998–2003 předseda vědecké rady. 2000 se habilitoval na FSV UK v oboru politologie. V současné době se zaměřuje na výzkum politických stran, politické a mimopolitické reprezentace zájmů, občanské společnosti a teorii politických systémů a demokracie.

Čákr, Michal (1948), 1968–1969 studoval na New York University, 1975 absolvoval sociologii na FF UK, 1977 získal tamtéž titul PhDr., od počátku 80. let se věnoval otázkám řízení a jejich společenskovědním aspektům, zprvu ve VÚSTE, později ve firmě CAPA, začátkem 90. let absolvoval dlouhodobé stáže na University of California a Harvard Business School, v současnosti spolupracuje s CMC Graduate School of Business Čelákovice, dále působí jako manažerský konzultant v oblasti mezinárodního managementu a vrcholového vedení, vyučuje manažerskou psychologii a sociologii, vede kurzy organizační transformace, vedení lidí a týmové spolupráce.

Hollmann, Fratišek (1948), vystudoval sociologii na FSVP a knihovnictví na FF UK, 1967–1968 působil v Ústavu pro výzkum radiotechniky Tesla Opočíněk, 1974–1977 byl zaměstnán v řadě výzkumných pracovišť, vždy v pracovním poměru na dobu určitou,

1977–1986 Dům techniky ČSVTS Pardubice, 1987–1988 Institut Pionýrské organizace SSM Seč/Praha, 1989 JZD „Pochodeň“ Lipoltice, od 1989 dosud působí ve firmě Kontor Bohe-mia v Essenu.

Illner, Michal (1934), 1956 vystudoval PF UK v Praze, 1969 získal doktorát v oboru správního práva. Po studiu byl zaměstnán jako právník a studijní technik v průmyslu a v dalších organizacích. 1965–1969 absolvoval vědeckou aspiranturu v oboru sociologie na SÚ ČSAV v oddělení metod sociologického výzkumu. 1969–1970 byl na studijním pobytu na Kolumbijské univerzitě v New Yorku, kde také vyučoval. Po návratu působil do 1990 jako odborný pracovník v sociologické sekci tehdejšího ÚFS ČSAV. Zabýval se sociální statistikou, sociálními ukazateli a aplikovanou sociální analýzou měst a územních celků. 1990–1992 byl zástupcem ředitele obnoveného SoÚ ČSAV (později AV ČR) a 1993–2001 jeho ředitelem. V současnosti je vědeckým pracovníkem tohoto ústavu, kde se věnuje sociálně prostorové problematice. Vyučuje na FSV a PřF UK.

Kotačka, Lubomír (1925), 1945–1949 studoval filozofii a sociologii na FF UK, po absolvování základní vojenské služby pracoval jako knihovník lékařské knihovny v pražské Thomayerově nemocnici (1951–1965), od roku 1965 působil jako výzkumný pracovník ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury (VÚVA), kde se mimo jiné zabýval problematikou sídlišť a sociologií bydlení. V 90. letech pracoval v SoÚ AV ČR. V současné době je v penzi.

Koudelka, Ferdinand (1927), do 1960 důstojník ČSA, potom jeden rok učitel na učňovské škole, 1961–1964 odborný asistent na Pedagogickém institutu v Olomouci, kde přednášel vědecký komunismus. 1964 založil Kabinet sociologie výchovy a mládeže Pedago-

gické fakulty UP Olomouc, ve kterém vyučoval obecnou sociologii a sociologii mládeže. 1968 dosáhl přeměny Kabinetu na katedru sociologie. Působil jako proděkan Pedagogické fakulty UP pro vědu a výzkum a v roce 1969 byl zvolen prorektorem UP. Jako účastník Pražského jara byl v roce 1970 z univerzity propuštěn se zákazem zaměstnání v Olomouci a zákazem jakékoliv pedagogické činnosti. Po dobu normalizace byl kratší čas nezaměstnán, pak působil jako sociolog u různých organizací a v roce 1990 byl yyzván k návratu na univerzitu. Na FF UP působil do odchodu do důchodu v roce 1993. V současnosti podle potřeby přednáší, působí jako konzultant, provozuje poradenskou firmu a je ředitelem Institutu profesní přípravy poradců Asociace poradenství pro podnikání.

Možný, Ivo (1932), 1952–1956 studoval český jazyk a literární vědu na FF univerzity v Brně (1960–1989 UJEP), 1956–1965 redaktor a reportér Československého rozhlasu Praha, Brno a Ostrava, 1965–1969 odborný asistent na katedře sociologie na FF UJEP, 1967–1968 zástupce vedoucího této katedry, 1969–1989 výzkumný pracovník na FF UJEP, 1970–1982 manželský poradce v brněnské Manželské a předmanželské poradně, 1990–1994 vedoucí katedry sociologie na FF MU, 1994–1997 proděkan FF MU, 1995–1997 ředitel Školy sociálních studií FF MU, 1998–2004 děkan FSS MU, 2004 proděkan pro rozvoj a vnější vztahy téže fakulty. Zabývá se zejména sociální změnou, sociologií rodiny, sociální demografií, sociologií intimity, sociální politikou.

Musil, Jiří (1928), 1947–1952 studoval filozofii a sociologii na FF UK, 1953–1958 výzkumný pracovník v Ústavu hygieny v Praze, 1959–1982 ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury (VÚVA), 1982–1989 na Fakultě architektury ČVUT, 1989–1992 první ředitel obnoveného SoÚ ČSAV, 1991–1995 profesor a ředitel Středoevropské univerzity (CEU) v Praze. Přednášel na univerzitách v Londýně, New Yorku, Glasgow, Amsterdamu, Hannoveru a Canterbury, po 1989 vyučoval na PřF a FSV UK a na Středoevropské univerzitě v Budapešti a Varšavě. 1999–2002 předseda Evrop-

ské sociologické asociace. Zakládající člen Učené společnosti ČR a člen zahraničních vědeckých akademií. Je autorem řady knižních publikací a na 130 odborných článků zejména ze sociologie města, sociologie bydlení a urbanismu, ale také z politické sociologie a sociální teorie. V současné době pracuje v Centru sociálních a ekonomických strategií při FSV UK, kde je hlavním řešitelem jednoho z významných projektů.

Novák, Miroslav (1953), 1973–1977 studoval obor sociologie, politická ekonomie a filozofie na FF UK, 1977 vykonal státní zkoušku ze sociologie, v témž roce emigroval a zahájil studium na Fakultě sociálních a politických věd univerzity v Lausanne (ukončil 1980), 1981–1988 studoval a působil jako asistent na Ženevské univerzitě (1988 Ph.D.), v 80. letech publikoval v českých exilových časopisech jako *Svědectví* a *Proměny* a v západních odborných periodících (*Revue Thomiste*), 1990 vyšla jeho kniha *Du Printemps de Prague au Printemps de Moscou* (Genève: Georg), od návratu do ČR v roce 1990 odborný asistent, docent a posléze profesor (2004) na Institutu politologických studií FSV UK.

Petrusek, Miloslav (1936), 1954–1959 absolvoval obor filozofie a dějepis na FF univerzity v Brně, 1961–1964 vyučoval filozofii a formální logiku na Pedagogickém institutu ve Zlíně, 1964–1967 výzkumný pracovník Ústavu sociálně politických věd UK, 1966 kandidát sociologických věd a PhDr., 1967–1979 odborný asistent katedry sociologie FF UK, 1979–1987 formálně vzhledem k zdravotnímu stavu veden jako vědecký pracovník nižší kategorie, reálně zařazen jako pomocný knihovník v Knihovním středisku FF UK, 1988–1990 na základě konkurzu přijat jako vědecký pracovník do ÚFS ČSAV, 1990 se na základě konkurzu stává vedoucím katedry sociologie FSV UK, 1991–1997 děkan FSV UK, 1997–2000 prorektor UK, od 2000 profesor sociologie Institutu sociologických studií FSV UK, hostující profesor MU Brno, externě přednáší sociologii na katedře kulturologie a katedře sociologie FF UK a na FHS UK.

Potůček, Martin (1948), studoval filozofii, matematiku, politologii a sociologii na UJEP Brno, 1976 PhDr., 1975–1983 výzkumný pracovník Oddělení komplexního modelování Sportpropag, 1983–1989 v Ústavu sociálního lékařství a organizace zdravotnictví v Praze, 1989–1990 přednášel na VŠE Praha, 1989 zde absolvoval externí aspiranturu v oboru Teorie řízení a plánování, od 1990 na FSV UK, 1994–2003 ředitel Institutu sociologických studií tamtéž, 1995 předseda Masarykovy české sociologické společnosti, 1998 jmenován profesorem v oboru veřejná a sociální politika, od 2000 vedoucí Centra pro sociální a ekonomické strategie FSV UK. Zabývá se sociální prognostikou, lidským potenciálem, zdravotní politikou, veřejnou a sociální politikou.

Prudký, Libor (1944), vystudoval politickou ekonomii se společenskovědní specializací na VŠE v Praze (spolu s mimořádným studiem na FF UK), od 1967 interní aspirantura ze sociologie v Ústavu sociálně politických věd UK, bez možnosti ukončení po roce 1970. Po zrušení ÚPSV působil 1970–1983 v Ústavu racionalizace ve stavebnictví, 1983–1990 v Metrostavu Praha. 1990–1992 Republikové koordináční centrum Občanského fóra, pak Občanského hnutí. 1992–2002 pracoval v agentuře POINT, zabývající se sociologickými výzkumy a průzkumy trhu. 1993–2001 učil sociologii na TU Liberec, od 2000 dosud působí na FHS UK. Spolupracuje na výzkumech Centra výzkumu vývoje osobnosti a etnicity při FHS UK a Centra pro ekonomické a sociální strategie FSV UK.

Purkrábek, Miroslav (1930), 1949 absolvoval obchodní akademii pro zahraniční obchod, 1962 ukončil studium na FF UK v Praze, obor filozofie-psychologie, 1969 CSc. v oboru sociologie. Založil a vedl výzkumné pracoviště sociologie armády (1965–1969). 13 let sloužil ve vojenském letectvu, 1968 jako signatář Memoranda VPA propuštěn z armády. Do roku 1989 se nemohl oficiálně věnovat svému oboru, pracoval ve zdravotnictví jako ekonom a prognostik. Mimo své zaměstnání spolupracoval na sociologických analýzách průmyslu a na analýze lidského potenciálu. Po listopadu

1989 se vrátil do armády jako poradce náměstka ministra obrany ČSFR a náčelník Vojenského ústavu sociálních výzkumů, 1993 náčelník odboru Institutu strategických studií generálního štábu. V současnosti působí v Centru pro sociální a ekonomické strategie a na katedře veřejné a sociální politiky Institutu sociologických studií FSV UK.

Rašek, Antonín (1935), po skončení vojenského učiliště voják z povolání, sloužil u letectva, vystudoval FF UK, obor filozofie a historie (1955–1961), poté se stal novinářem, pracoval ve společenských organizacích v armádě (1965–1968), aspirantské studium věnoval sociologii, po 21. srpnu 1968 z armády propuštěn. 1970–1975 pracoval jako výzkumný pracovník sociologie řízení v Institutu poradenství Československého komitétu pro vědecké řízení a 1975–1989 ve VÚSTE. Po listopadu 1989 rehabilitován, 1990–1992 byl civilním náměstkem ministra obrany a ředitelem Institutu pro strategická studia. Dosáhl hodnosti generálmajora. Nyní je vedoucím Střediska bezpečnostní politiky Centra pro sociální a ekonomické strategie při FSV UK. Autor několika odborných knih, desítek studií a stovek článků z oblasti sociologie mládeže, řízení, armády a politiky. Publikoval deset románů a řadu povídek a obdržel několik literárních cen.

Sedláček, Jan (1935), 1953–1958 studoval filozofii na FF UK, 1958–1960 základní vojenská služba, 1958–1966 asistent a poté odborný asistent katedry filozofie FF UK, od 1966 do současnosti učitel katedry sociologie FF UK. 1967 na základě rigorózních zkoušek získal titul PhDr. z filozofie, 1968 obdržel po složení kandidátských zkoušek a po obhajobě disertační práce *Pojem inteligence v sociologii* titul CSc. z oboru filozofie. 1980 obhájil habilitační práci *Teoretická a metodologická východiska Durkheimovy sociologie* a 1981 byl jmenován docentem sociologie. 1973–1989 člen hlavního výboru Československé sociologické společnosti, 1988–1989 člen jejího předsednictva, 1990–1992 člen hlavního výboru Masarykovy české sociologické společnosti. 1974–1989 člen redakční rady *Sociologického*

časopisu, 1991–1992 člen redakčního kruhu SČ a od 1993 doposud opět člen redakční rady SČ. Od 1997 zahraniční čestný člen Polské sociologické společnosti.

Sedláček, Oto (1931), vystudoval sociologii na FF UK, 1966–1969 působil v SÚ ČSAV jako zástupce vedoucího oddělení sociologie práce, průmyslu a pracovních skupin, současně přednášel na VŠE a ČVÚT. 1971–1977 byl výzkumným pracovníkem ISA při Domu techniky ČSVTS Pardubice, 1978–1989 pracoval v Elektrárně SSM Tušimice. 1989–1990 byl náměstkem generálního ředitele ČEZ pro

personální práci a externím ředitelem odboru pro sociální koncepci FMPSV, 1991–1992 prvním náměstkem ministra práce a sociálních věcí ČR, pověřen zřízením Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, 1992–1996 ředitelem VÚPSV. V té době byl členem předsednictva hlavního výboru Masarykovy české sociologické společnosti a 1993–1997 členem redakční rady SČ. Publikoval řadu studií v domácích i zahraničních časopisech k problémům řízení sociálních systémů průmyslových institucí a mimo jiné přednášel na univerzitách v Japonsku. V současnosti je starostou obce Vražkov.

Stručný biografický slovník ke kulatému stolu *Česká sociologie 1965–1989*

Cílem tohoto slovníčku je poskytnout čtenářům kulatého stolu základní údaje o osobách, které jsou v přepisu debaty zmiňovány. I zde se hlavní pozornost věnuje letům 1965–1989, zatímco informace z období přecházejícího i následujícího jsou značně výběrové. Do slovníčku nejsou zahrnuty dostatečně známé osobnosti světové sociologie (Weber, Parsons), zatímco v případě české, slovenské, polské a ruské sociologie bylo snahou redakce nevynechat nikoho. To se však nepodařilo v několika případech, jmenovitě tam, kde o zmiňovaných osobách nebylo možné zjistit žádné další údaje, než jsou ty, které uvádějí účastníci kulatého stolu. Z důvodu omezeného rozsahu se v heslech vesměs neobjevují ani odkazy na publikace – ty lze ostatně snadno dohledat v souhrnných katalozích a bibliografických databázích.

Při zpracování slovníčku byly využity tyto publikace (uveďeno chronologicky): Antonín Vaněk 1986. *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů 1848–1980*. Praha: Univerzita Karlova; Josef Tomeš et al. 1992. *Československý biografický slovník*. Praha: Academia; Hana Maříková, Miloslav Petrušek, Alena Vodáková et al. 1996. *Velký sociologický slovník II*. Praha: Karolinum; Alena Mišková, Hana Barvíková, Miroslav Šmidák 1998. *Československá akademie věd 1969–1972. Restaurace komunistické moci ve vědě*. Praha: ÚSD AV ČR; *Slovník českých filozofů* 1998. Brno: Masarykova univerzita; Michael Třeštík (ed.) 2002. *Kdo je kdo = Who is who: osobnosti české současnosti: 5000 životopisů*. Praha: Agentura Kdo je kdo. Informace byly čerpány také z medailonů a nekrologů otiskovaných v SČ a časopisu *Demografie*, textů zařazených do tohoto čísla, autobiografických poznámek roztroušených v literatuře i na internetu a z různých dalších internetových zdrojů. Zkratka (a) označuje položky zcela nebo zčásti autobiografické. Na přípravě některých hesel se dále podíleli tyto autoři: Ludmila Fialová (L.F.), Michal Illner (M.I.), Ferdinand Koudelka (F.K.), Pavel Machonin (P.M.), Jiří Musil (J.M.), Miloslav Petrušek (M.P.), Antonín Rašek (A.R.), Jan Sedláček (J.S.), Oto Sedláček (O.S.).

Častěji používané zkratky: ČSVÚPSV – Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí Bratislava, FF – Filozofická fakulta, FSÚ – Federální statistický úřad, FSV(P) – Fakulta sociálních věd (a publicistiky), FVL – Fakulta všeobecného lékařství, MU – Masarykova univerzita Brno, PaedF – Pedagogická fakulta, PF – Právnická fakulta, SAV – Slovenská akadémia vied, SÚ, SoÚ – Sociologický ústav, UJEP – Univerzita Jana Evangelisty Purkyně Brno, UK – Univerzita Karlova v Praze, UK Bratislava – Univerzita Komenského v Bratislavě, UP – Univerzita Palackého Olomouc, ÚFS ČSAV – Ústav pro filozofii a sociologii Československé akademie věd, ÚML – Ústav marxismu-leninismu, ÚSPV – Ústav sociálně politických věd, ÚVVM – Ústav pro výzkum veřejného mínění, VPA KG – Vojenská politická akademie Klementa Gottwalda, VŠE – Vysoká škola ekonomická, VŠO – Vysoká škola obchodní, VŠPHV – Vysoká škola politických a hospodářských věd, VŠPS – Vysoká škola politická a sociální, VŠP ÚV KSČ – Vysoká škola politická Ústředního výboru KSČ, VŠZ – Vysoká škola zemědělská, VÚSTE – Výzkumný ústav strojírenské technologie a ekonomiky. ms

Adamec, Čeněk (1916–1997), sociolog (veřejné mínění), absolvent VŠO Praha, pracovník ÚVVM v letech 1946–1948 a opět po jeho obnovení na konci 60. let, po roce 1989 první ředitel IVVM.

Alan, Josef (1938), sociolog (sociologie rodiny, později biografická sociologie, sociologie kultury a sociologická metodologie), 1961 absolvoval obor dějiny filozofie na UJEP Brno, koncem 60. let v Machoninově týmu a na

ÚSPV UK, od 1970 ČSVÚPSV Bratislava, 1978 přeložen na detašované pracoviště ústavu v Praze, 1986–1989 spolu s Miloslavem Petruskem vydavatel časopisu *Sociologický obzor*, 1990 ředitel obnoveného ÚSPV, posléze ISS FSV UK, 1992–1995 spoluvydavatel časopisu *S-OBZOR* (M.P.).

Alijevová, Dilbar (1936), slovenská socioložka kazašského původu, (soudobá světová sociologie, zejména fenomenologická sociologie, interakcionismus), 1958 absolvovala MGU v Moskvě, 1958–1965 pracovnice AV SSSR, od 1965 na katedře sociologie FF UK v Bratislavě (M.P.).

Arab-Ogly, Edvard Arturovič (1925), ruský sociolog a prognostik, absolvent MGIMO (diplomatická škola), 1958–1965 v Praze v redakci časopisu *Otázky míru a socialismu*, poté vedoucí katedry filozofie Akademie sociálních věd, od 1993 v Institutu člověka RAV (M.P.).

Bártová, Eva (1927), 1950 absolventka PF UK, od 1966 vědeckotechnická pracovnice sociologické sekce ÚFS ČSAV, 1970–1990 výkonná redaktorka *Sociologického časopisu*, 1980 CSc., autorka překladu Parsonsových *Společností* (1970).

Batygin, Gennadij Semjonovič (1951–2003), ruský sociolog, 1974–2003 v Institutu sociologie AV SSSR a RF, 1994 založil časopis *Sociologičeskij žurnal*, výrazně progresivní autor teoretických a metodologických monografií (M.P.).

Bauerová, Jaroslava (1930), 1952 absolvovala VŠPS, od 1960 na katedře ekonomické sociologie a psychologie VŠE, od 1974 proděkanka Fakulty řízení VŠE. Publikace k sociologii řízení a sociálnímu postavení žen.

Bauch, Vlastislav (1926), slovenský ekonom a sociolog, 1951 absolvoval VŠE Bratislava, 1953–1970 v Ekonomickém ústavu, od 1970 nejdříve v Sociologickém ústavu a poté od 1974 předseda sociologické sekce ÚFS SAV, za normalizace šéfredaktor časopisu *Sociológia*.

Baumann, Bedřich (1922–?), sociolog, v 2. polovině 60. let pracovník katedry sociologie

FF UK, poté emigroval a zemřel v emigraci (J.S.).

Baumol, William J. (1922), americký ekonom, 1949–1992 profesor na Princetonské univerzitě, od 1971 profesor na New York University. Zabýval se mj. teorií chování firm a ekonomickou analýzou kulturního sektoru.

Bendlová, Peluška (1931), filozofka a socioložka (náboženství), v 60. letech v oddělení sociologie náboženství SÚ ČSAV, 1970 muse-la při politické čistce ústav opustit (M.I.).

Bláha, Inocenc Arnošt (1879–1960), sociolog, filozof, pedagog, zakladatel brněnské sociologické školy, 1922–1939 a 1945–1949 profesor sociologie a ředitel sociologického semináře na MU Brno, spoluvydavatel *Sociologické revue*.

Blažek, Bohuslav (1942), sociální ekolog, absolvoval dramaturgii na FAMU a obor filozofie a psychologie na FF UK, 1964–1967 redaktor Literárních novin, 1967–70 dramaturg Československého armádního filmu, 1971–1972 myč výloh, 1972–1980 ekologický psycholog v Ústavu krajinné ekologie, 1980–1984 pracovník Oddělení komplexního modelování Sportpropag, po 1989 ředitel nadace Eco Terra, pedagog na FA ČVUT a DAMU.

Blucha, Jiří (1923), sociolog (sociologie práce, kvalifikace, sociální plánování), 1965–1970 pracovník oddělení sociologie práce, průmyslu a pracovních skupin SÚ ČSAV, 1971–1972 ÚFS ČSAV, poté TEVÚH Praha.

Brus, Włodzimierz (1921), polský ekonom, 1949–1968 profesor Szkoły Głównej Planowania i Statystyki a Varšavské Univerzity, zabýval se řízením socialistické ekonomiky.

Bůtora, Martin (1944), slovenský sociolog, spisovatel a politik, 1966–1969 redaktor časopisů *Echo*, *Reflex* a *Kultúrny život*, 1971–1977 dokumentarista ČSVÚPSV Bratislava, 1977–1988 sociolog a terapeut v protialkoholické poradně, 1989 spoluzakladatel VPN, 1991–1992 pedagog FSV UK Praha, 1999–2003 velvyslanec SR v USA.

Cirbes, Vladimír (1926), slovenský filozof, 1949 absolvoval Vysokou školu polnohospodářského a lesního inženýrství Košice, 1950–1975 pedagog na slovenských vysokých školách, 1958–1970 vedoucí katedry marxismu-leninismu na VŠT Košice, 1971–1975 místopředseda KNV v Košicích, od 1975 na SAV Bratislava, 1979–1988 ředitel ÚFS SAV.

Čihovský, Jaroslav (1936), sociolog (obecná sociologie, dějiny sociologie). 1963–1970 přednášel filozofii, sociologii mládeže a výchovy a dějiny sociologie na Pedagogickém institutu, později Pedagogické fakultě Univerzity Palackého Olomouc. 1990 předseda rehabilitační komise a člen katedry sociologie a andragogiky na FF UP (F.K.).

Davydov, Jurij Nikolajevič (1929), ruský sociolog (estetika a sociologie kultury), Institut dějin umění, od 1970 Institut konkrétních sociologických výzkumů (kritika a analýza frankfurtské školy, recepce Webera, problém racionality) (M.P.).

Disman, Miroslav (1925–1996), sociolog (metodologie, komparativní výzkum), v 60. letech pedagog na Fakultě osvěty a novinářství UK, 1968 emigroval, krátce působil na amerických univerzitách (University of California, Santa Barbara, University of Oregon, Eugene), pak profesor sociologie na York University v kanadském Torontu, po 1990 se vrátil do ČR a spolupracoval se SoÚ AV ČR a FSV UK.

Dubská, Irena (1924), filozočka a socioložka, 1965–1969 šéfredaktorka *Sociologického časopisu*, autorka první monografie z dějin sociologie po roce 1948 (*Auguste Comte a vytvoření sociologie*, 1963), v 60. letech na pozvání R. K. Mertona roční pobyt v USA (knihy *Americký rok*, 1968), 1977 emigrovala do Rakouska (M.P.).

Dubský, Vladimír (1930), sociolog (sociologie mládeže), 1953 absolvoval obor sociologie, moderní jazyky na FF UK, 1953–1971 vyučoval zejména jazyky na VŠST Liberec a ČVUT Praha, od 1972 pracovník ÚFS ČSAV.

Dulles, Allen Welsh (1893–1969), diplomat a vedoucí pracovník amerických tajných slu-

žeb, 1953–1961 ředitel CIA, autor knihy *The Craft of Intelligence* (1963).

Dvořák, Jiří, sociolog, pracovník SÚ a od 1970 ÚFS ČSAV, v 2. polovině 80. let připravil k tisku knihu *Ve stínu AIDS*, která mohla vyjít až po roce 1989 (Academia, 1992) (M.P.).

Dvořák, Pavel, statistik, v 80. letech pracovník analyticko-výzkumného oddělení ÚV SSM a ÚVVM FSÚ (M.P.).

Fajfr, František (1892–1969), právník, demograf, statistik a sociolog, 1915 absolvoval právnickou fakultu v Praze, 1945–1961 předseda Státního úřadu statistického, 1957–1963 předseda Státní populační komise, 1964–1969 předseda nově vzniklé Československé demografické společnosti.

Filipcová, Blanka (1928), socioložka (volný čas, socialistický způsob života), 1951 absolvovala FF UK a VŠPS, 1951–1953 politická pracovníce, 1953–1965 na katedrách marxismu-leninismu ČVUT a VŠCHT, v 2. polovině 60. let vedoucí oddělení sociologie kultury a volného času SÚ ČSAV, 1970–1989 vedoucí vědecká pracovníce ÚFS ČSAV.

Filipec, Jindřich (1926), filozof (kritika buržoazní filozofie a sociologie), 1949 absolvoval FF UK, 1951 PhDr. v oboru filozofie, estetika, v 50. letech působil na VPA KG, v souvislosti s tzv. „Jugoslávskou skupinou“ (revizionista) politicky postižen, po XX. sjezdu KSSS očištěn, v 1. polovině 60. let na Historickém ústavu ČSAV, poté ve FÚ ČSAV, 1970–1989 vedoucí vědecký pracovník ÚFS ČSAV, 1970 zástupce ředitele ÚFS, vedoucí Komise pro otázky ideologického boje v souvislosti s koexistencí dvou světových soustav (O.S.).

Fischer, Josef Ludvík (1894–1973), filozof a sociolog strukturalistického zaměření, spolupředavatel brněnské *Sociologické revue*, od roku 1935 mimořádný profesor na FF MU Brno, během 2. světové války v emigraci v Nizozemí, 1946–1949 rektor obnovené Univerzity Palackého v Olomouci, 1956–1960 opět přednášel na univerzitě v Brně, 1968–1969 v Olomouci.

Fišera, Ivan (1941), sociolog a politik (sociologie podniku), v 60. letech absolvoval FF UK, podílel se na výzkumech armády, 1965–1970 pracovník oddělení obecné sociologie SÚ ČSAV, 1975–1989 vedoucí oddělení Člověk a práce ve VÚSTE, 1989–1991 představitel Občanského fóra, od 1990 poslanec FS, od 1991 člen ČSSD, 2004 poradce premiéra Stanislava Grosse (O.S.).

Formánek, Miloslav (1930), politolog, 1954 absolvoval obor filozofie na VŠPHV a FF UK, 1954–1964 pedagog na katedrách marxismu-leninismu FF UK a Univerzity 17. listopadu, 1965–1970 ÚML pro vysoké školy (od 1968 ÚSPV UK), 1970–1979 ÚFS ČSAV, od 1979 vědecký pracovník kabinetu marxismu-leninismu ČSAV.

Franěk, Rudolf (1929), 1953 absolvoval obor historie na FF UK, od téhož roku do 80. let na katedře marxismu-leninismu ČVUT, za normalizace vědecký tajemník ÚML ČVUT, 1979 profesor vědeckého komunismu, publikoval v oblasti dějin MDH a sociologie mládeže.

Gál, Fedor (1945), slovenský sociolog a politik, 1972 absolvoval obor chemie na SVŠT, 1982–1987 vedoucí týmu prognostiky na SAV, 1990–1991 předseda VPN.

Galla, Karel (1901–1987), sociolog (sociologie venkova a výchovy), 1927 absolvoval obor filozofie, historie, zeměpis na FF UK, asistent Břetislava Foustky, 1931 soukromý docent sociologie, 1931–1948 pracovník Státní knihovny v Klementinu, 1946–1948 externí, poté řádný profesor sociologie na pedagogické fakultě MU Brno, od 1949 řádný profesor filozofie na UK Praha, 1959–1973 vedoucí katedry pedagogiky FF UK, 1970–1973 děkan FF UK, 1970 člen vědeckého kolegia filozofie a sociologie ČSAV, 1973–1978 ředitel Ústavu pro pedagogiku vysokých škol.

Hadač, Emil (1914–2003), geobiolog, botanik, 1972–1977 ředitel Ústavu krajinné ekologie ČSAV, 1971–1981 předseda redakční rady časopisu *Vesmír*, 1975–1990 předseda Ekologické sekce Československé biologické společnosti.

Havlová, Jitka (1933), socioložka (sociologie práce, podniku a průmyslu), 1955 absolvovala obor filozofie a historie na FF UK, 1955–1967 Ústřední škola ROH, 1965–1966 postgraduální studium na VŠE, obor ekonomická sociologie, 1967–1979 pedagožka na katedře sociologie FF UK, 1979–1990 pracovnice VÚSTE, 1990–1998 opět na katedře sociologie FF UK (a).

Hodek, Antonín (1903–1985), filozof, 1938 absolvoval ČVUT, poté pracoval jako konstruktér v ČKD, 1939–1945 vězněn, od 1950 VŠ pedagog, 1960 profesor, od 1970 vědecký pracovník ÚFS ČSAV, 1970 předseda vědeckého kolegia filozofie a sociologie ČSAV.

Holda, Dalibor (1945), sociolog (sociologie vzdělání a mládeže), absolvent ČVUT, 1967 pedagog na VPA KG, 1969–1970 ČVUT, od 1972 ÚML UK.

Holý, Karel (1924), sociolog (vzdělávání), 1948–1951 novinář, v 50. a 60. letech pedagog na FF UK, do 1968 vedoucí oddělení sociologie na ÚSPV UK, v 70. a 80. letech v Ústavu pro vysoké školy technické.

Hora, Štefan (1911–1982), slovenský sociolog (sociální činnost v průmyslovém podniku), v 70. letech pracovník ČSVÚPSV Bratislava (O. S.).

Hrůza, Ivan (1922), 1958 absolvent VŠP ÚV KSČ, poté pedagog a od 1970 vedoucí katedry vědeckého komunismu tamtéž, 1970 člen vědeckého kolegia filozofie a sociologie ČSAV, 1977 profesor vědeckého komunismu.

Hrzal, Ladislav (1923), filozof, od 1945 politický pracovník SSM a KSČ, 1953–1978 pedagog VŠP ÚV KSČ, vedoucí pracovník ÚML ÚV KSČ, 1970 člen vědeckého kolegia filozofie a sociologie ČSAV.

Huláková, Marie (1923), socioložka, 1954 absolvovala VŠPHV a FF UK, 1954–1958 odborná asistentka na FF UK, 1961–1965 politická pracovnice ÚV KSČ, 1965–1970 vědecká pracovnice SÚ ČSAV, od 1970 ÚFS ČSAV, 1977 vedoucí oddělení pro výzkum dělnické třídy, 1978 zástupkyně ředitele ÚFS.

Charvát, František (1940), sociolog a matematik, 1962–1967 programátor na ČVUT, na konci 60. let na studijním pobytu v SÚ ČSAV, od 1970 pověřen vedením sociologické sekce ÚFS ČSAV, 1970–1983 zástupce ředitele ÚFS, 1983–1984 pověřený ředitel, 1985–1990 ředitel Evropského střediska pro výzkum a dokumentaci ve společenských vědách ve Vídni.

Išikawa, Akihiro (1939), japonský sociolog (průmyslová sociologie), profesor na Univerzitě Čúó Tokyo, zabýval se sociálně-ekonomickými problémy socialistických států, 1967 šestiměsíční stáž v SÚ ČSAV, 1975 roční stáž v ISA Pardubice, s českými a slovenskými sociology spolupracuje i po roce 1989.

Janda, Jaroslav (1932–1997), voják, sociolog a politik, vystudoval vojenskou akademii a obor filozofie a psychologie na FF UK, v 60. letech náčelník oddělení společenských organizací v armádě a pedagog, po srpnu 1968 z armády propuštěn, ve svobodném povolání se věnoval překladatelské činnosti a byl jedním z tvůrců metodiky SEPIMO, po 1989 rehabilitován a povýšen do hodnosti plukovníka v záloze, poradce náměstka ministra obrany (A.R.).

Janišová, Helena (1922–1999), socioložka (urbánní sociologie), 1964–1985 v Útvaru hlavního architekta města Prahy, autorka knihy *Zdeněk Ullrich. Příspěvek k dějinám československé sociologie let 1945–1949* (Slon 1998) (M.I.).

Janouch, František (1931), jaderný fyzik, 1974 emigroval do Švédska, od roku 1978 zakladatel a předseda správní rady Nadace Charty 77.

Ježek, Tomáš (1940), ekonom a politik, 1964–1984 vědecký pracovník Ekonomického ústavu ČSAV, 1985–1989 vedoucí vědecký pracovník Prognostického ústavu ČSAV, od 1990 ministr a poslanec.

Jodl, Miroslav (1924), sociolog a politolog (teorie elit), 1960–1965 vědecký pracovník FÚ ČSAV, 1965–1970 vědecký pracovník SÚ ČSAV, člen tzv. Mlynářova týmu, 1971–1988 tiskárenský korektor, signatář Charty 77.

Jungmann, Bohumil (1940–1993), sociolog (výzkum veřejného mínění, sociální stratifikace), absolvoval obor historie na FF UK, 1963–1969 ÚML pro vysoké školy, 1965–1966 na stáži v Kolíně nad Rýnem, 1966–1969 člen Machoninova týmu, 1969 pracovník ÚVVM ČSAV, 1973–1989 zaměstnanec pražské pobočky ČSVÚPSV Bratislava, 1990–1993 ředitel IVVM.

Jurovský, Antonín (1908), slovenský psycholog a pedagog, člen Matice slovenské, 1939 profesor, 1969–1971 vyučoval na FF UK Bratislava, v 70. letech v ČSVÚPSV Bratislava.

Kabele, Jiří (1946), sociolog (sociologická teorie, sociální prognostika, biografická, klinická a ekonomická sociologie), 1969 absolvoval obor matematická statistika na MFF UK, 1973 obor estetika-sociologie na FF UK, 1973–1976 pracoval ve Státní knihovně ČSR, 1976–1979 Institut průmyslového designu, 1979–1984 Sportpropag Praha, 1984 Potravin, 1984–1986 Fakultní nemocnice Motol, 1987–1990 Institut pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů, 1990–1992 poradce ministra zdravotnictví ČR, od 1990 pedagog ISS FSV UK, 1991–1994 vedoucí katedry sociologie tamtéž, od 1996 proděkan FSV UK pro vědu a výzkum, 1991–2001 člen redakční rady SČ (a).

Kadlecová, Erika (1924), filozofka a socioložka (náboženství), v 60. letech vedoucí oddělení sociologie náboženství na SÚ ČSAV, 1968–1969 vedoucí Sekretariátu pro věci církevní, 1970 musela z politických důvodů ČSAV opustit.

Kaláb, Miloš (1920–1994), sociolog a pedagog, 1957–1962 ředitel Ústavu pro výuku a vědeckou práci kateder marxismu-leninismu (později ÚML pro vysoké školy), 1958–1961 proděkan a děkan FF UK, 1963–1965 děkan společenskovědní fakulty Univerzity 17. listopadu, 1965–1970 první ředitel SÚ ČSAV, 1974–1990 vědecký pracovník Výzkumného ústavu pedagogického v Praze, po 1989 krátce předseda vědecké rady SoÚ ČSAV.

Kapr, Jaroslav (1933–2003), sociolog (sociologie medicíny, politická sociologie), 1961 ab-

solvoval obor filozofie na FF UK, v 2. polovině 60. let pedagog FVL UK, člen Machoninova týmu, 1968–1969 postgraduální studium v Pittsburgu, v 70. a 80. letech v Ústavu sociálního lékařství, 1990–1993 FSV UK, poté Slezská univerzita v Opavě.

Kára, Karel (1923), politolog (mezinárodní vztahy), 1952 absolvoval VŠPS a VŠPHV, v 60. letech pracovník oddělení obecné sociologie SÚ ČSAV, od 1970 ve skupině pro výzkum národní a internacionální politiky ÚFS ČSAV, 1970–1973 předseda Československé sociologické společnosti.

Klofáč, Jaroslav (1921–1981), sociolog (obecná sociologie, sociologická teorie), v 50. letech učitel katedry filozofie FF UK, 1959–1961 pracovník Institutu společenských věd, 1961–1965 pedagog katedry filozofie VŠP ÚV KSČ, 1966–1969 zakladatel a vedoucí katedry sociologie tamtéž, 1964–1967 předseda Československé sociologické společnosti, po roce 1969 tvrdě perzekuován (J. S.).

Kłoskowska, Antonina (1919–2001), polská socioložka (sociologie kultury, nacionalismus), 1974 profesorka Lodžské univerzity, poté Varšavské univerzity, 1983–2001 šéfredaktorka časopisu *Kultura i Społeczeństwo*, 1989–1993 předsedkyně Polské sociologické společnosti (J. S.).

Kohout, Jaroslav (1927), sociolog (ekonomická sociologie), 1962 vedoucí katedry sociologie a psychologie na VŠE, 1968 profesor sociologie, 1970–1985 děkan Fakulty řízení VŠE.

Kolaja, Jiří Tomáš (1919), sociolog (sociologie filmu, politická a ekonomická demokracie), 1947 emigroval do Kanady, působil na kanadských a amerických univerzitách.

Kolesár, Ivan (1928), slovenský historik, koncem 60. let vedoucí oddělení historie ÚSPV UK (P.M.).

Kon, Igor Semjonovič (1928), ruský sociolog a filozof (filozofie dějin, dějiny sociologie, sociální a historická psychologie, sociální psychologie), 1956 profesor, 1959 doktor věd na

Leningradské státní univerzitě, 1967–1972 vedoucí oddělení dějin sociologie Institutu konkrétních sociologických výzkumů AV SSSR, potom odsunut do Etnografického (!) ústavu (od 1974 dosud). Autor desítek tematicky různorodých prací, z nichž některé byly přeloženy i do češtiny (*Kritický nástin filozofie dějin 20. století*, český 1963) (M.P.).

Kosík, Karel (1926–2003), filozof, 1945–1947 studoval na FF UK Praha, 1947–1949 na FF leningradské a moskevské univerzity, 1968–1970 a 1990–1992 profesor FF UK, 1970–1989 ve svobodném povolání.

Köttner, Mojmír (1925–1981), po 1945 studoval v Brně sociologii a filozofii, od 1949 pedagog na všech stupních škol, 1978 vedoucí oddělení sociologie, 1980 vedoucí katedry marxisticko-leninské sociologie na UJEP Brno.

Král, Josef (1882–1978), sociolog a filozof (dějiny české filozofie a sociologie, pedagogika, sociologie města), žák T.G. Masaryka, představitel pražské sociologické školy, 1920 se habilitoval pro dějiny filozofie na FF UK Praha, 1924–1932 profesor na UK Bratislava, 1931 založil časopis *Sociální problémy*, 1934–1950 profesor sociologie na FF UK Praha, 1946–1947 děkan tamtéž, 1945–1950 veřejně kriticky vystupoval vůči marxismu, po 1950 politicky postižen (J.M.).

Kučera, Jaroslav (1938), pracovník ideologického oddělení ÚV KSČ a VŠP ÚV KSČ, 1968 stážista na SÚ ČSAV, 1970 člen vědeckého kolegia filozofie a sociologie ČSAV a vedoucí oddělení „Marxistické politologie“ v sociologické sekci ÚFS ČSAV.

Kučera, Milan (1929), demograf, 1952 absolvoval ČVUT, 1952–1992 s výjimkou 1972–1977, kdy působil v Terplanu, pracovník statistické služby, spolupracovník F. Fajfry při organizaci sčítání 1961, hlavní organizátor sčítání 1970–1991, 1993–2002 na Přírodovědecké fakultě UK, od 1959 člen redakční rady *Demografie* (L.F.).

Kutta, František (1923), filozof a ekonom, od 1953 na katedře ekonomiky průmyslu VŠE, 1954–1973 Ekonomický ústav ČSAV, od 1970

vedoucí oddělení sociálního plánování a řízení ÚFS ČSAV.

Kyselý, Milan, docent na VŠP ÚV KSČ, v 80. letech náměstek federálního ministra práce a sociálních věcí ČSSR (O. S.).

Lamser, Václav (1924–1986), sociolog (metodologie sociálního výzkumu), studoval na FF UK a na Ženevské univerzitě, 1965–1969 vedoucí oddělení metod sociologického výzkumu SÚ ČSAV, v 70. letech v Ústavu pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů a ČSVÚPSV, signatář Charty 77, 1977 emigroval do SRN, působil na univerzitě v Bielefeldu.

Linhart, Jiří (1942–1990), sociolog (životní způsob), v 60. letech pedagog na FVL UK a FSVP UK, člen Machoninova týmu, 1970–1990 vědecký pracovník ÚFS ČSAV, 1990 SoÚ ČSAV, od 1988 let až do své smrti vedoucí skupiny připravující *Velký sociologický slovník* (Karolinum 1996).

Lón, František (1903–1986), politický pracovník KSČ a filozof, 1948–1950 zmocněnec akčního výboru Národní fronty na Ministerstvu školství a osvěty pro vysoké školy, od 1969 vedoucí zvláštní komise ÚV KSČ pro analýzu kateder společenských věd na vysokých školách, 1952–1976 vedoucí kateder marxismu-leninismu na LF a FF UP Olomouc, poté ředitel ÚML UP, v 70. letech po určité době v čele UP jako pověřený rektor a následně jako prorektor (F. K.).

Mácha, Karel (1931), filozof, 1966 přešel z FÚ ČSAV na UK Praha, 1969 zvolen děkanem FSVP UK, 1977 emigroval do SRN. Autor početných studií ze sociální filozofie, dějin filozofie a antropologie.

Machonin, Pavel (1927), sociolog (sociální struktura, stratifikace a mobilita, modernizace, elity), 1949 absolvoval VŠPS, 1950–1958 učitel společenských věd v armádě, 1960–1970 vědecký pracovník, v 60. letech místopředseda vědeckého kolegia pro filozofii a sociologii ČSAV, 1967–1970 ředitel ÚML pro vysoké školy (1968 přejmenován na ÚSPV UK), 1967–1970 vedoucí týmu pro zkoumání sociální struktury (*Československá společnost*,

1969), od 1970 z politických důvodů vyloučen z oficiální sociologie, 1970–1974 zaměstnan ve sportovních podnicích (Noctua, Technosport), 1974–1987 v Drubežářském průmyslu v Chrustenicích u Berouna a v Praze, 1990–1991 vědecký pracovník v obnoveném ÚSPV UK, 1992–2001 SoÚ AV ČR, kde působil jako spolupracovník, popř. vedoucí řady empirických šetření (a).

Matějovský, Antonín (1932), sociolog (vzdělání, sociální struktura), vědecký pracovník ÚSPV UK, pedagog na katedře filozofie, sociologie a logiky FF UK a na ÚML UK v Praze, v 80. letech vedoucí oddělení výzkumu sociální struktury v ÚFS ČSAV.

Maydl, Přemysl (1919), 1948 absolvoval studium psychologie a sociologie na FF UK Praha, od 1969 na ÚFS ČSAV, kde byl pověřen řízením Evropského střediska pro volný čas a výchovu.

Mervart, Josef (1927), ekonom, 1967 docent na UK, 1968 člen ekonomického oddělení ÚSPV UK, od 1970 pracovník Ústředního ústavu národohospodářského výzkumu.

Nárta, Miroslav (1928), politolog (kritika revizionismu a buržoazních ideologií), v 60. letech ÚML pro vysoké školy, v 70. letech zaměstnanec ÚFS ČSAV (O. S.).

Nový, Lubomír (1930–1996), filozof, 1964–1969 a 1990–1996 vedoucí katedry filozofie Filozofické fakulty MU (1960–1989 UJEP) Brno.

Nowak, Stefan (1925–1989), polský sociolog (metodologie sociologického výzkumu, výzkum postojů), od 1957 do své smrti působil jako učitel sociologie na Varšavské univerzitě, 1961–1973 šéfredaktor *The Polish Sociological Bulletin*, 1974–1982 člen výkonného výboru Mezinárodní sociologické asociace, 1976–1983 předseda Polské sociologické společnosti (J. S.).

Oborská, Jarmila, nakladatelská redaktorka, v 60. až 80. letech redaktorka *Sociologické knihovny* nakladatelství Svoboda. Zasloužila se o to, že v této edici vyšla řada kvalitních ti-

tulů původní české i zahraniční sociologické literatury (M.I.).

Obzina, Jaromír (1929), funkcionář KSČ, v 60. letech na vedoucích místech v oddělení pro školství a vědu aparátu ÚV KSČ, od 1973 ministr vnitra ČSSR, od 1983 místopředseda vlády ČSSR, na vysokých stranických a vládních postech až do listopadu 1989.

Osipov, Gennadij Vasiljevič (1929), ruský sociolog, 1968 založil Institut konkrétních sociologických bádání.

Ossowski, Stanisław (1897–1963), polský sociolog, filozof a estetik, 1945–1947 vedoucí katedry teorie kultury a děkan Fakulty humanitních věd Lodžské univerzity, 1948–1951 a 1957–1963 vedoucí katedry sociologie Varšavské univerzity, 1957–1963 předseda Polské sociologické společnosti, autor významné práce o třídní struktuře v sociálním vědomí, kritik ortodoxního marxismu. (J.M., J. S.)

Pašiak, Ján (1929), slovenský sociolog (sociologie města), 1952 absolvoval obor filozofie, sociologie, historiografie na FF UK Bratislava, 1969–1970 ředitel SÚ SAV, 1971–1993 Ústav stavebnictva a architektúry SAV.

Pecen, Jaroslav (1930–1988), filozof a politický pracovník KSČ, v 50. a 60. letech působil v aparátu KSČ, 1968–1976 pedagog, poté prorektor VŠP ÚV KSČ, 1976–1984 pomocník tajemníka ÚV KSČ, 1979 profesor dialektického a historického materialismu, 1985–1988 ředitel ÚFS ČSAV.

Petrášek, František (1934), prognostik (metodologie prognózování), 1956 absolvoval MFF, 1971 obor logika na FF UK, do 1967 katedra technologie VŠE, 1967–1969 Výzkumný ústav ekonomiky průmyslu a stavebnictví při VŠE, 1970–1977 Ústav pro ekonomiku a řízení vědecko-technického rozvoje (ÚVTR), Ministerstvo techniky, 1978–1980 Ośrodek badań prognostycznych, Politechnika Wroclawska, 1980–1983 metodolog prognózování na oddělení plánování vědy prezidia ČSAV, 1984–1990 Ekonomický ústav AV ČR, od 1990 VŠE, 1990–1997 vedoucí Střediska Meziuniverzitního programu studií budoucnosti tamtéž (a).

Pomajzl, Karel (1922), historik (nacionalismus), v 60. letech jeden z iniciátorů založení *Sociologického časopisu* a člen ediční rady *Sociologické knihovny* nakladatelství Svoboda (M.P.).

Prchlík, Václav (1922–1983), generálplukovník, 1958–1969 člen ÚV KSČ, 1968 představitel reformního proudu v KSČ a autor nové československé vojenské doktríny, 1969 vyloučen z KSČ, degradován a později odsouzen za protistátní činnost na 18 měsíců vězení, po propuštění až do smrti pracoval v dělnické profesi (A.R.).

Prokopec, Jiří (1927), demograf, 1951 absolvoval PF v Praze, 1957–1970 tajemník Státní populační komise, od 1970 pracovník Výzkumného ústavu psychiatrického (L.F.).

Richta, Radovan (1924–1983), filozof, 1949 absolvoval FF UK, od 1954 pracovník FÚ ČSAV, v 60. letech rozvinul vlivnou koncepci vědeckotechnické revoluce (*Civilizace na rozcestí*, 1967), 1970–1982 ředitel ÚFS ČSAV.

Rollová, Věra (1925), socioložka, v 60. letech zástupkyně ředitele ÚSPV UK, členka Machoninova týmu, v 70. a 80. letech vedoucí pražské pobočky ČSVÚPSV Bratislava (P.M.).

Roško, Robert (1932–2000), slovenský sociolog (sociální struktura, sociologie práce), absolvoval obor filozofie-sociologie na FF UK, činný v SÚ, poté ÚFS SAV, autor konceptu „domácího pracovního okruhu“ (DPO).

Růžička, Ladislav (1920), demograf (zdravotní stav obyvatelstva), 1949 absolvoval obor ekonomie na VŠPHV, ve 40. letech v Ústavu národního hospodářství spolupracoval s prof. J. Mackem, v 50. letech ve Vodoprojektu Praha, od 1960 na Lékařské fakultě hygienické, 1966–1969 také na Univerzitě 17. listopadu, od 1967 pracoval pro OSN, od 1971 v emigraci v Austrálii, profesor na univerzitě v Canbeře.

Rychtařík, Karel (1930–1990), sociolog, absolvent VPA KG v Praze, poté pedagog tamtéž a dále do 1971 vedoucí katedry marxisticko-leninské sociologie na VPA KG Bratislava, 1970–1989 šéfredaktor *Sociologického časopisu*, 1977–1989 ředitel ÚVVM při FSÚ.

Řehák, Jan (1939), matematik a sociolog (statistika, metody analýzy dat), 1962 absolvoval MFF UK, 1964–1965 výzkumný ústav pro bavlnářský průmysl ORGATEX, 1968–1969 studium na University of Michigan (titul M.S.), 1965–1970 SÚ ČSAV, 1970–1986 ÚFS ČSAV, 1986–1988 Geografický ústav, 1988–1991 Ústav ekonomických a sociologických výzkumů, v 70.–80. letech aktivní v metodologické sekci Československé sociologické společnosti, 1969–1971 pedagog na FSVP UK Praha, 1971–1978 FF UK, 1990–1997 opět FSV UK Praha a VŠE, v 90. letech také na SoÚ AV ČR, od 1992 agentura SC&C.

Sekera, Václav (1892–1982), demograf, statistik, spolupracovník Josefa Krále a Antonína Boháče, 1922 absolvoval PF v Praze, 1925–1951 pracovník Státního úřadu statistického (od 1937 vedoucí demografického odboru, hlavní organizátor sčítání 1950), 1951 převeden do výroby, 1971–1980 jako důchodce spolupracovník při analytické činnosti Českého statistického úřadu (L.F., J.M.).

Schaff, Adam (1913), polský filozof a logik, studoval v Paříži, Varšavě a Moskvě, od 1945 člen ÚV polské lidové dělnické strany, 1948 první profesor marxistické filozofie v Polsku (Varšavská univerzita), po 1956 revizionista, stoupenec „marxistického humanismu“.

Schneider, Milan (1934–1997), filozof a sociolog, v 60. letech přednášel na PaedF UP Olomouc nejprve filozofii, od 1965 v kabinetu sociologie výchovy a mládeže a následně na katedře sociologie obecnou sociologii a metodiku sociologického výzkumu, po zrušení této katedry od 1971 na nově vzniklé katedře aplikované sociologie na FF UP, od 1990 na katedře sociologie a andragogiky FF, poté na PaedF UP (F.K.).

Sirácky, Andrej (1900–1988), slovenský filozof a sociolog, 1925 absolvoval obor literatura, filozofie, sociologie na FF UK Praha, 1948 se habilitoval v sociologii u Antona Štefánka na FF UK Bratislava, 1953–1955 rektor UK Bratislava, 1955–1961 předseda SAV, 1965–1969 první ředitel SÚ SAV, 1975–1979 ředitel ÚFS SAV.

Slejška, Dragoslav (1923–1996), sociolog (hodnotové orientace a sociologie průmyslu), od 1945 studoval filozofii na FF UK, poté na FF Leningradské univerzity, 1951–1955 aspirantura na Moskevské univerzitě, 1954–1964 FÚ ČSAV, 1965–1970 vedoucí oddělení sociologie práce, průmyslu a pracovních skupin SÚ ČSAV, 1970–1975 oborový inženýr ISA, pražské pobočky Domu techniky ČSVTS Pardubice, 1976–1983 vědecký pracovník Ústavu technického rozvoje a informací (ÚTRIN), 1990 rehabilitován, spolupracovník SoÚ ČSAV (P.M., O.S.).

Soukup, Miroslav (1927), politický pracovník, 1950 absolvoval obor nejnovější dějiny na VŠPS, od 1970 vědecký pracovník oddělení sociálního plánu a řízení ÚFS ČSAV.

Srb, Vladimír (1917), demograf, 1946 absolvoval PF UK, 1946–1982 pracovník statistické služby, do 1969 vedoucí resp. ředitel odboru obyvatelstva; 1959–1974 předseda redakční rady *Demografie*, dosud člen její redakční rady, 1969–1972 předseda redakční rady bulletinu *Demosta*, spoluzakladatel, 1969–1971 předseda a od 1998 čestný předseda České (Čs.) demografické společnosti, autor řady monografií a studií o populačním vývoji obyvatelstva České republiky.

Strecková, Yvonne (1934), ekonomka a politička (veřejná ekonomie, řízení, prognózování a plánování), od 1990 na Ekonomicko-správní fakultě MU Brno, zastávala post náměstkyně ministra vnitra pro reformu státní správy.

Strmiska, Zdeněk (1925), sociolog (sociologická teorie, komparace soudobých společností), 1968 emigroval do Francie, 1981–1991 ředitel *Centre de recherche interdisciplinaire sur les transformations sociales*.

Suchý, Jiří, slovenský filozof a logik (sociální filozofie, futurologie), manžel socioložky Dilbar Alijevové (M.P.).

Svoboda, Ludvík (1903–1977), filozof, 1927 absolvoval filozofii a klasickou filologii na MU Brno, ve 30. letech publicisticky aktivní v levicovém tisku, spolupracovník *Sociologické revue*, 1948 profesor UK Praha, 1951–1953

prorektor UK, 1957–1959 ředitel FÚ ČSAV, 1959–1971 vedoucí katedry filozofie na FF UK.

Szczepański, Jan (1913–2004), polský sociolog (dějiny sociologie, obecná sociologie, teorie sociální struktury, sociologie inteligence), 1952–1956 rektor Lodžské univerzity, 1955–1982 pracovník Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd, kde byl po řadu let ředitelem, 1969–1980 místopředseda Polské akademie věd, 1966–1970 předseda Mezinárodní sociologické společnosti, od 1967 čestný člen Československé sociologické společnosti (J.S.).

Szomolányi, Soňa (1946), slovenská socioložka a politoložka (sociologické teorie, dějiny slovenské sociologie), 1971 absolvovala obor sociologie na FF UK Bratislava, potom působila na katedře marxisticko-leninské sociologie tamtéž, po 1989 vědecká pracovnice SoÚ SAV a vedoucí katedry politologie na FF UK Bratislava.

Szostkiewicz, Stefan, polský sociolog (metody a techniky sociologického výzkumu), pracoval v Centru pro výzkum veřejného mínění, 1965 vyšla v Bratislavě ve slovenském překladu jeho práce *Sociologický výskum. Procedúry a techniky* (M.I.).

Šabata, Jaroslav (1927), filozof a psycholog, od 1953 přednášel na katedře marxismu-leninismu MU (ÚJEP) Brno, 1968–1969 tajemník krajského výboru KSČ v Brně, 1969 vyloučen z KSČ, 1971 odsouzen k šesti a půl letům vězení, signatář a dvojnásobný mluvčí Charty 77.

Šafář, Zdeněk (1938), sociolog (metodologie), v 60. letech pedagog na FVL UK, pracovník ÚSPV UK a metodolog Machoninova týmu, v 70. a 80. letech na ÚML UK (P.M.).

Šiklová, Jiřina (1935), socioložka (sociální práce, zdravotnictví), 1960–1964 katedra filozofie FF UK, 1965–1970 katedra sociologie tamtéž, 1971–1990 pracovala ve zdravotnictví a v různých profesích, spolupracovala na několika výzkumech v gerontologii a sociální pediatrii, 1977 signatářka Charty 77, 1980–1981 z politických důvodů vězněna, od

1990 opět na FF UK, 1991–2000 vedoucí katedry sociální práce tamtéž.

Škarda, Evžen (1905–1973), architekt a urbanista působící v Brně, představitel funkcionalismu v architektuře, zabýval se územním plánováním a technikou stavby měst, ředitel brněnské pobočky Výzkumného ústavu výstavby a architektury (J.M.).

Štráchal, Miroslav (1926), politický pracovník a sociolog, 1952 absolvoval VŠPS, 1961–1976 pedagog, pak vedoucí katedry, pak ředitel ÚML na PaedF Ústí nad Labem, od 1976 vědecký pracovník pobočky ÚFS ČSAV v Ústí nad Labem.

Thustý, Vojtěch (1921–1989), filozof a sociolog, absolvoval FF UK, v 50. letech učitel katedry filozofie tamtéž, asistent prof. Ludvíka Svobody, od 1959 FVL UK, v 60. letech vedoucí oddělení filozofie v ÚSPV UK, 1968 profesor, v 70. letech vědecký pracovník ÚFS ČSAV, v 80. letech v Institutu pro doškolování lékařů a farmaceutů (J.S., M.P.).

Triska, Jan F. (1922–2003), americký politolog a právník českého původu, 1948 emigroval do USA, 1960–1989 profesor politologie a mezinárodních vztahů na Stanfordově univerzitě, 1962 spoluautor studie *The Theory, Law and Policy of Soviet Treaties*.

Turba, Milan (1942), sociolog (urbánní sociologie), od 70. let v bývalém Útvaru hlavního architekta hl. m. Prahy, nyní ředitel odboru strategických koncepcí, sekce Útvaru rozvoje hlavního města Prahy Magistrátu hl. m. Prahy (M.I.).

Typovská, Ludmila (1928), socioložka, od 1967 v kabinetu sociologie výchovy a mládeže, následně na katedře sociologie PaedF UP Olomouc, poté na katedře aplikované sociologie FF UP, 1971–1982 z politických důvodů propuštěna, 1990 rehabilitována, do odchodu do důchodu odborná asistentka se zaměřením na sociální práci na katedře sociologie a andragogiky (F.K.).

Urbánek, Eduard (1931–1998), sociolog (obecná sociologie, soudobé sociologické teorie, dějiny sociologie), 1954 absolvoval VŠPHV

a FF UK, obor filozofie, 1957 ukončil vědeckou aspiranturu na MGU v Moskvě, od 1957 pedagog na FF UK, 1965–1970 a 1989–1991 vedoucí katedry sociologie na FF UK.

Vacek, Lubomír (1930), sociolog, 1952 absolvoval VŠPS, poté do 1969 v armádě, 1969–1972 vědecký pracovník ÚVVM ČSAV, 1972 vedoucí oddělení ÚVVM při FSÚ, 1977 zástupce ředitele ÚVVM.

Vaněk, Antonín (1932–1996), sociolog (dějiny české sociologie), absolvoval obor filozofie-historie na FF UK a VŠPHV, 1964–1972 politický pracovník KSČ, 1971–1972 externí vedoucí katedry filozofie, sociologie a logiky FF UK, 1972–1977 ředitel ÚML UK, 1977–1989 vedoucí katedry marxisticko-leninské sociologie FF UK, 1986–1989 děkan FF UK.

Večerník, Jiří (1941), sociolog (ekonomická sociologie, sociální stratifikace, sociální politika), 1963 absolvoval obor finance a úvěr na VŠE, koncem 60. let působil v ÚSPV UK, člen Machoninova týmu, od 1970 odborný pracovník na ÚFS ČSAV, od 1990 vedoucí vědecký pracovník v SoÚ, 1991–1993 šéfredaktor SČ, od 2001 šéfredaktor CSR.

Vojnar, Jaromír (1919–1975), filozof a sociolog, v 60. letech odborný asistent na PaedF UP Olomouc, od 1967 v kabinetu sociologie výchovy a mládeže a následně na katedře sociologie PaedF, kde přednášel sociologii mládeže, 1969 z politických důvodů propuštěn, 1990 posmrtně rehabilitován (F.K.).

Voženilek, Jiří (1909–1986), architekt, v meziválečných letech působil v projekční skupině Baťových závodů ve Zlíně, po 2. světové válce

ve Stavoprojektu a Státním výboru pro výstavbu, první ředitel Výzkumného ústavu výstavby a architektury, 1961–1969 hlavní architekt města Prahy, po 1969 řadový pracovník.

Weiner, Bedřich, sociolog, v polovině 60. let vedoucí katedry na strojírenské fakultě ČVUT Praha, poté ředitel Evropského střediska pro výzkum volného času na SÚ ČSAV, 1968 emigroval do SRN, působil v Kolíně nad Rýnem (O.S.).

Wiatr, Jerzy Józef (1931), polský politolog a sociolog (politická sociologie, sociologie armády), 1954 absolvoval Varšavskou univerzitu, profesor Institutu sociologie tamtéž, od 1965 vede polskou část mezinárodních srovnávacích výzkumů politických elit.

Zeman, Miloš (1944), prognostik a politik, 1969 absolvoval VŠE, 1970 z politických důvodů propuštěn z Výzkumného ústavu ekonomiky průmyslu a stavebnictví při VŠE, 1971–1984 v tělovýchovných organizacích (Sportpropag, Technosport), 1985–1989 jako prognostik a analytik na různých pracovištích (např. Ústav racionalizace práce), 1990–1992 v Prognostickém ústavu ČSAV, od 1990 aktivní v politice, 1998–2002 předseda vlády ČR.

Zich, František (1935), sociolog, 1960 absolvoval fakultu lesnickou VŠZ Praha, 1965 zakončil postgraduální studium na VŠP ÚV KSČ, kde dále působil na katedře vědeckého komunismu, 1981–1989 vedoucí katedry marxisticko-leninské sociologie VŠP ÚV KSČ, 1983 prorektor tamtéž, 1988–1989 předseda Československé sociologické společnosti, 1990–1992 Sociálně-ekonomický ústav ČSAV, 1993–2004 SoÚ AV ČR Ústí nad Labem.

Sociologický datový archiv SDA

Sociologický datový archiv (SDA) je pracoviště Sociologického ústavu AV ČR. Jeho hlavním cílem je uchování a zpřístupnění elektronických datových souborů z projektů sociologického výzkumu pro jejich další použití v akademickém výzkumu a při výuce. Mezi další cíle archivu patří podpora sekundární analýzy dat ze sociologických výzkumů a podpora pro speciální výzkumné projekty. SDA je členem Evropské rady sociálně vědních datových archivů CESSDA.

SDA na Internetu: <http://archiv.soc.cas.cz/>

- **přístup k datům ze sociologických výzkumů:** Elektronický katalog dat obsahuje základní informace o výzkumných projektech, datových souborech a jejich proměnných a dotazníky a kódovníky v elektronické podobě. Datové soubory z archivu je možné objednat a získat prostřednictvím Internetu, vybrané datové soubory jsou přístupné „on-line“ bez předchozí objednávky. Data jsou poskytována ve formátu pro SPSS, případně v dalších formátech vhodných pro statistické zpracování dat.
- **vybrané publikace Sociologického ústavu AV ČR:** Řada publikací je dostupná „on-line“ v elektronické podobě, další je možné prostřednictvím Internetu objednat.
- **adresář internetových odkazů z oblasti sociálních věd:** Adresář [www](http://www.soc.cas.cz/) odkazů na další zdroje sociálních dat a užitečné informace z oblasti sociálních věd.

SDA Info – Informační bulletin Archivu

SDA Info se věnuje problematice sekundární analýzy sociologických dat: poskytuje přehled o datových službách, přináší informace o výzkumných projektech a zabývá se metodologií analýzy dat. Bulletin vychází čtvrtletně od roku 1999 a je distribuován zdarma na cca 200 adres z oblasti sociálního výzkumu, univerzit a médií. Zaslání je možno zajistit v Sociologickém datovém archivu na výše uvedené adrese. Starší čísla jsou dostupná v elektronické podobě na Internetu: <http://archiv.soc.cas.cz/czech/bull-cz.phtml>

Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1

tel.: 221 183 231, fax: 222 221 658

e-mail: archiv@soc.cas.cz; internet: <http://archiv.soc.cas.cz>

Stav naší sociologie¹

Není tomu tak dávno, co v československé sociologii panovala těžká situace. Naše sociologie byla přímo zamořena různými buržoazními a maloburžoazními teoriemi a suverénně ovládána pravicí a jejími klany. Řada sociologů se politicky angažovala na straně pravice, vytvářela a šířila revizionistickou teorii „demokratického socialismu“, sklouzla na protistranické, nacionalistické a antisovětské pozice. To platí např. o bývalém Sociologickém ústavu ČSAV, kde se zejména v letech 1968–1969 dělala především politika, a to pravičácká, přičemž na vědu moc času nezbylo.

Tento stav poškozoval nejen politiku strany, ale i vědu. Řada čelných exponentů pravice, kteří se na tomto ústavu a nejen zde nacházeli, jej přeměnila z ideologického centra revizionismu v jedno z politických nástupišť protistranického a objektivně protisocialistického boje. Vyšší stranický orgán musel dokonce před zahájením pohovorů rozpustit stranickou organizaci na tomto ústavu, neboť síla vlivu pravice a závažnost ideového odklonu od marxismu-leninismu zde byla příliš velká. Mezi ostudné kapitoly historie československé sociologie patří zejména rezoluce žádající celosvětový bojkot mezinárodního sociologického kongresu, pokud se bude konat v socialistickém Bulharsku, kterou jako protest proti „okupaci“ schválila roku 1969 pravičácká většina výboru Československé sociologické společnosti.

Tyto neutěšené poměry se zejména v průběhu roku 1970 značně změnily. Komunistické jádro i socialismu oddaní nestraníci svedli s pravičáky tvrdý boj. Do čela naší sociologie se dostali noví, odborně zdatní, straně a marxismu oddaní lidé, kteří současně s přípravou sociologického kongresu museli řešit celou řadu politických a organizačních problémů, čelit pokračujícím intrikám pravice a napravovat škody, které v sociologii napáchala. Nedá se říci, že někteří bývalí představitelé pravicové orientace zcela rezignovali, a že boj s nimi skončil.

Dosud například nebyla ideologicky odhalena a teoreticky vyvrácena zřejmá revize marxismu-leninismu projevující se například v publikacích a pracích Pavla Machonina, jednoho z iniciátorů netřídního pohledu na sociální strukturu naší společnosti a jednoho z hlavních ideologů tzv. demokratického socialismu. To, co znamená pro revizionistické deformace marxistické ekonomie Ota Šik, filosofie Karel Kosík, politologie Zdeněk Mlynář, to znamená v sociologii Pavel Machonin. Politická činnost P. Machonina byla odhalena, P. Machonin byl vyloučen ze strany a nejde zde, jak by se mohlo někomu zdát, o jakési kopání do „politických mrtvol“. Politický boj byl u nás podstatně rozhodnut a na existenčním ničení lidí či jejich skandalizaci není naprosto žádný zájem.

Jde však o dotažení boje s pravicí do ideové sféry, o odhalení a principiální marxistickou kritiku daleko nebezpečnější činnosti, kterou P. Machonin a jiní po lé-

¹ Ukázky z článku „Co ukázal VII. světový sociologický kongres“ otištěného v týdeníku *Tribuna* 2 (41), 1970, s. 3 a 16.

ta vyvíjeli v ideologické sféře. Přitom je třeba říci, že například samotná myšlenka – zkoumat sociální strukturu československé společnosti – se kterou přišel a kterou počal realizovat P. Machonin, není špatná, že v tomto směru byla získána řada závažných empirických údajů a použito některých, u nás do té doby nepoužívaných, konkrétních metod výzkumu. Tyto věci je třeba jistě využít a dále rozvíjet.

Celý výzkum však znehodnotila naprosto nemarxistická, a to nejen revizionistická, ale i dogmatická východiska. Tato východiska pak vedla k netřídním závěrům o struktuře naší společnosti. Rovněž i některé čistě odborné a teoretické otázky, zejména v práci Československá společnost, týkající se tohoto výzkumu, ve vědecké kritice neobstojí. To platí např. o deskriptivním vymezení samotného pojmu „sociální struktura“. Závěry Machoninovy i některých jeho spolupracovníků deformovaly vývoj československé sociologie, vedly k oportunismu v politice a na jejich nemarxistickém „vědeckém“ základě pak mohl například Zdeněk Mlynář teoreticky budovat a prakticky realizovat svůj bezbřehý „pluralitní“ politický systém.

Přesto by nemělo smysl přestat se zkoumáním sociální struktury jen proto, že toto zkoumání politicky i vědecky zkompromitoval P. Machonin. Socialistická společnost musí zkoumat svoji konkrétní strukturu, musí předvídat a řídit její změny. Ze všech těchto důvodů musí být práce P. Machonina i jeho pozdějších spolupracovníků (a to nejen poslední práce) podrobeny důkladné vědecké kritice a rovněž ideologicko-politické analýze jejich souvislosti.

V naší sociologii se již mnohé změnilo, ale mnohé nás ještě čeká. To se týká zejména teoretického boje s revizionismem a s pozůstatky ideologické destrukce minulých let, bez čehož je další zdravý vývoj marxistické sociologie nemožný. Navázání na vše pozitivní, co bylo v naší sociologii vykonáno, se neobejde bez oddělení kůkolu od zrna, bez marxisticky principiálního zhodnocení jejího vývoje...

Vítězství marxismu

Téma Současné a budoucí společnosti – sociální plánování a předvídaní, bylo hlavním obsahem jednání VII. mezinárodního sociologického kongresu ve Varně... Prvním učením, které na vědeckém základě správně předvíдалo budoucí vývoj a podobu společnosti, se skutečně stalo a zůstává učení Marxe, Engelse a Lenina. Proti marxismu byla buržoazní sociologie schopna na kongresu postavit jedinou větší koncepci, a sice teorii tzv. postindustriální společnosti. Právě skutečnost, že socialistické země na základě marxismu-leninismu v praxi realizují myšlenku sociálního předvídaní a plánování, sehrála důležitou roli v ostrém ideologickém střetu se stoupenci buržoazní teorie postindustriální společnosti.

Oproti velice často značně spekulativním, teoreticky i analyticky chabě podloženým vystoupením i písemným příspěvkům stoupenců této teorie mohli delegáti socialistických zemí postavit svá velice věcná, fakty a analýzami podložená i teoreticky fundovaná vystoupení. To se týká zejména příspěvků sovětských delegátů – akademika Rumjanceva, prof. Osipova, prof. Zvorykina, dále dr. Janakieva z Bul-

harska, prof. Hahna z NDR i člena-korespondenta ČSAV Radovana Richty a řady dalších účastníků, kteří vystupovali na plénu kongresu i v jeho jednotlivých sekcích...

Teorie postindustriální společnosti nakonec v konfrontaci s marxismem neuspěla a na kongresu všeobecně propadla. Není mi známo, proč se na kongres nedostavil prof. Daniel Bell z USA, jeden z hlavních tvůrců této teorie, a spolu s ním i některé jiné špičky soudobé buržoazní sociologie. Účastníci kongresu však nutně nabyli dojmu, že zejména američtí sociologové – stoupenci teorie postindustriální společnosti – nebyli s to tuto teorii v konfrontaci s marxismem obhájit a rezignovali na solidnější teoretickou obranu. Toto přesvědčení nesdílela jen československá delegace či delegace ostatních socialistických zemí, ale velká většina delegátů kongresu...

Jaroslav Kučera

Nečisté tóny na staré téma²

Tenký led takzvané alternativní sociologie

Patřím ke generaci těch, kteří sociologické poznání se všemi problémy „jeho mládí“ v šedesátých letech cítili jako moc, jež může naplnit často poloprázdné deklarace, překonat efekty povrchnosti, dát myšlenkám původní smysl, ukázat nové možnosti, nahradit spekulativní utopie skutečně revolučním rozbořem společenských jevů, přispět k rozpracování strategie a zejména taktiky reálných sociálních přeměn. Byli jsme doslova fascinováni možností, co všechno a jak věčně se dá odhalit sociologickým výzkumem, jak lze společenskovední poznání naplnit konkrétností a životností. Básník by řekl: podlehlí jsme touze znát pravdu našeho života. Bylo to jako sugesce velící – sloužit idejím, jejichž naplnění se stalo smyslem života celých generací.

Sociologie nám s nebyvalou konkrétností a otevřeností objevovala všední, obyčejné „přízemní triviálnosti“, které jsou nejen nejvlastnější půdou lidských zápasů, ale i základem, od něhož se odvozují sociální vztahy socialistické společnosti.

Avšak druhá polovina šedesátých let ukázala, jak významné jsou teoreticko-metodologické předpoklady, z nichž sociologické poznání vyrůstá, a kam je možno dojít s koncepcí „čisté sociologie“ zbavené „ideologických předsudků“. Pro mnohé z těch, kteří v padesátých letech svou „revolučností“ nevešli do programu strany, se

² Přetištěno ve zkrácené podobě z *Rudého práva*, 3. února 1984, s. 4. Publikace tohoto článku – kritiky sborníku *Metodologické problémy společenskovedního výzkumu budoucnosti* (Flek, Miloš /ed./ 1983. Praha: OKM Sportpropag) vedla k likvidaci Oddělení komplexního modelování Sportpropag Praha, kde v 70. a 80. letech působili Pavel Machonin, Miloš Zeman, Martin Potůček a řada dalších sociologů.

sociologie stala „lokálem vědeckého poznání“, kde empirickým výzkumem se každý oháněl jako tuplákem piva. Bylo třeba propagovat nejpobláznější politiky – a tu posloužil výzkum veřejného mínění. Hodilo se dokumentovat ztrátu všech hodnot socialismu – a tu posloužila sociologická pracoviště základního výzkumu. Pak záleželo už jen na tom, s jakou politickou demagogií se s výsledky bude zacházet, protože „empirické údaje jsou přesně spočítány“. *Zapomněla se jen maličkost – tabulace číselných korelací, které nám poskytuje počítač, jsou závislé na tom, jaký jsme mu dali materiál a na základě jaké teoretické konstrukce byl proveden jeho výběr.*

Z určitého hlediska bylo pro další vývoj marxisticko-leninské sociologie v posledním desetiletí asi nejdůležitější ukázat, jakým klamem a nesmyslem jsou ujištění toho typu, že „sběr empirického materiálu je veden bez předpojatých teoretických údajů“, že „fakty jsou zkoumány jako takové“, že „výzkum pracuje jen s nespornými materiály“, že „šetření bude realizováno v čisté podobě“, že „autoři nejsou zatíženi dříve získanými poznatky“ atd...

Tak jako v žádném stadiu společenského poznání neexistuje „čistý tvar“ smyslového a logického, tak ani žádný empirický výzkum se neuskutečňuje „jen tak“, „naslepo“, „zcela objektivně“. Každý empirický výzkum pracuje s určitým pojmovým aparátem a je přímo nebo zprostředkovaně spojen s potřebami života společnosti. Proto je vždy svým způsobem ideologicky determinován, je nutně součástí určité „makroanalytické orientace“.

My marxisté na tuto skutečnost upozorňujeme stále a zcela otevřeně. A nejen to. Uvědomujeme si, že máme-li získat hodnověrné, pravdivé údaje, musí každému výzkumu předcházet programově orientované teoretickometodologické uchopení zkoumaných otázek

Marxisticko-leninská sociologie ve svém poznání nutně vychází z určité makroanalytické orientace, která je filozofickou koncepcí světa, odpovídá na základní světonázorové otázky, na původ světa a zdroj vědomí, na postavení člověka ve společnosti. Proto je jednoznačně ontologicky orientovaná. Vychází vždy z určitých teoretickometodologických principů, které dovádí do konkrétní analýzy a tím naplňuje možnosti poznání světa lidí. Proto je jednoznačně gnozeologicky orientovaná. Ve svém světonázorovém vyjádření, které je určující pro vztah k třídním a společenským hnutím, akcentuje určité komplexní pohledy. Proto je jednoznačně světonázorově orientovaná...

Tyto skutečnosti nejsou samozřejmě žádným vědeckým objevem. Je to problematika, které se v posledním desetiletí věnovaly desítky statí v odborném tisku. Čs. sociologická společnost organizovala nejen jeden teoretickometodologický seminář ukazující, že sloužit revolučním přeměnám společnosti znamená teoreticky uchopit „makroproblémy“ i „mikroproblémy“ našeho života a poskytnout návod k jejich praktickému řešení.

Co si však myslet o takových teoretickometodologických přístupech, které bez jakýchkoliv hlubších argumentů sebevědomě odsuzují současnou sociologii za to, že „rozhodující místo dostává makroanalýza“? Ta prý vede ke ztrátě konkrétnosti, a proto „na její místo nastupuje abstrakce, s níž upadá smysl pro realitu“.

To vše nám sdělují autoři, kteří se dlouhodobě zabývají problematikou abs-

traktního modelování, jež je koncipováno tak, že není vůbec aplikovatelné na sociální skutečnost. Zato nám však nabízí „alternativní sociologii“, která má zkoumat společnost nikoli v jednotě makroanalytických a mikroanalytických přístupů, tak jak je tato jednota koncipována v marxisticko-leninské filozofii, ale „ve světle všedního dne“, protože jen „drama každodennosti“ může rehabilitovat společenské jevy. To má být nová cesta vedoucí k odhalení a k pochopení všedních jevů společenského života a jeho procesů. Jen tak prý může být dosaženo cíle, jímž je „alternativní sociologická orientace“, měnící způsob vidění společenské reality.

Co k tomu říci? Podobné alternativy nám před lety nabízel I. Sviták. Tedy nic nového, už to tady všechno bylo. Sviták chtěl změnit způsob vidění společenské reality především tím, že zbaví empirické poznání vlivu ideologicky zatížených teorií. Je pravdou, že volil poněkud srozumitelnější a působivější formulace a napsal o nadvládě makroanalýzy a paradigmatu. Jazyk těch, kdo dnes brojí proti „makroanalytické orientaci“ naší sociologie, je až příliš poplatný západní sociologické terminologii a naznačuje, kde autoři nacházejí své inspirace.

Naši představitelé „alternativní sociologie“ jsou ve svých hodnotících soudech jednoznační. Vadí jim, že „...rozbor společenských jevů je vždy nějak zakotven v zákonech a fungování celé společnosti“, že „do sociologické reality se nedostávají jevy a procesy, které jsou způsobeny specifickými okolnostmi a podmínkami“. (Bohužel neříkají, které jevy a okolnosti mají na mysli.)

Ze všech těchto a i z řady jiných důvodů je prý naše sociologie adialektická. A nejen to. Pro sociologické poznání je dnes „nápadný odklon od reality ... faktická rezignace na včlenění individua do jeho společnosti“. Proto prý život jedince zůstává v optice dnešní sociologie čímsi vedlejším a realita sociologického poznání je spíše vytlačována, než aby byla zhodnocena.

O těchto a dalších „vědeckých objevech“ se můžeme dočíst v článku *Teze k úvahám o přístupu sociologie k realitě*. Je k přečtení ve sborníku statí, které pod názvem *Metodologické problémy společenskovědního výzkumu budoucnosti* vydal Sportpropag Praha. V této publikaci je i „mnoho jiných zajímavostí“. Jde však o příliš vážnou problematiku, než aby mohla být posuzována „sportovně“.

Ponechme pro tuto chvíli stranou, proč u nás takové otázky jako „problém racionalismu a jeho mezí“, „prognóza a praxe“, „možnost formálního popisu společenských objektů“, „funkce a koncepce sociálního intelektu“ aj. koncipuje jako součást státního plánu ekonomického výzkumu jedno oddělení Sportpropagu v Praze, kým a jak jsou tyto materiály posuzovány a především společensky využívány. Těžko budeme někomu vysvětlovat, jak a čím tato tematika souvisí s propagací sportu. Jde totiž spíše o propagaci teoretickometodologických omylů a různých pozitivistických a fenologických trendů v našich společenských vědách.

Rozsah jednoho článku nám umožňuje uvést jen zkrácenou verzi „argumentů“, která však nemění jejich obsah a smysl. Nutně vyvolávají otázku, kde žil autor těchto tezí posledních 10–15 let, vytýká-li naší sociologii výhradní zaměřenost na makroanalýzy? Každý student sociologie, podnikový sociolog, natož vědeckovýzkumný pracovník, každý, kdo alespoň minimálně sleduje sociologickou produkci

posledních let, mu totiž odpoví, že naše marxisticko-leninská sociologie má a žije dnes zcela jinými, diametrálně odlišnými a chce se říci i zcela opačnými problémy, než které demonstrativně předvádí autor citované stati. Zná vůbec aktuální problematiku svého oboru, nebo je inspirován (jak jazyk jeho textu napovídá) koncepcemi „velkých teoretických systémů“ západní sociologie?

Našemu sociologickému poznání můžeme totiž vytýkat právě opačné skutečnosti. Máme mnoho mikroanalýzy a málo makroanalýz ... Co se však stává zvláště aktuální, je komplexní, všestranná makroanalýza, která by výsledky mikro- a mezoanalýz utřídila, přehodnotila a začlenila do širších příčinných souvislostí.

Bylo by možno citovat řadu stranických dokumentů, jež nám právě v této souvislosti připomínají, že musíme přinášet nové hluboké koncepční myšlenky spjaté s realitou dneška, ukazující cesty dalšího postupu, nová hluboká sociologická a filozofická zobecnění stojící na půdě naší skutečnosti, postihující dozrávající tendence a dávající možnost ve spolehlivých prognózách vidět lépe zítřek a činit zdůvodněná rozhodnutí.

Takové úkoly může plnit jen sociologie vycházející z "makroanalytické orientace", kterou představuje dialektický a historický materialismus. Je nejobecnější filozofickou teorií objektivní skutečnosti, tedy nejobecnější makroorientací našeho poznání, všeobecnou metodologií výkladu a přetváření světa přírody a společnosti. V ní se integrují, formují, prohlubují, dotvářejí tisícileté zkušenosti lidstva z vývoje sociálního poznání i cesty vedoucí k tomu to poznání.

Za svou práci každý neseme nemalou morální odpovědnost. Zvláště v těch dobách, kdy dialektika socialismu přináší neočekávané zvraty a vyžaduje soustředit síly na jejich řešení, to sociolog nemusí mít vůbec snadné. Nesmí se bát dotknout těch, kteří v různých pozicích a řídicích funkcích neplní své úkoly tak, jak to vyžaduje společenský zájem, ale nesmí tak podléhat pesimistickým, dekadentním, pragmaticky orientovaným náladám, které zpravidla s sebou nesou i hrubý utilitarismus a sobecké prospěchářství.

Nové pohledy a nová poznání nemohou být ani v práci sociologa destrukcí šokujícím siláctvím a samospasitelností. Nové je dialektickou negací. Uchovává a rozvíjí poznání, jehož hodnota byla ověřena v zápasech o bytostné zápasy člověka a společnosti.

To není lehký a snadný program. Na jiných „alternativních cestách“ by se však sociologické poznání stalo parazitním a zbytečným. Pro naši sociologii existuje jen jediná alternativa – spojit sociologické poznání se zkušeností a zápasy strany, třídy a lidu této země. Jen tak bude sociologie potřebná a zajímavá, jen tak může vstoupit do revolučního pohybu naší doby. *Svá naplnění může nalézt jen ve spojení s novým historickým typem praxe, jaký bezesporu představuje socialistická společnost. Proto nemůže být jen hledáním, ale i odevzdáváním.*

Karel Rychtařík

Prohlášení sociologů (dopis prezidentovi)³

Vážený pane prezidente!

Naše občanská a profesní odpovědnost nám velí vyslovit se k věci, která měla v našich dějinách vždy velkou důležitost a bude ji mít i dál: v souladu s naší vůlí, nebo proti ní. T. G. Masaryk ji pojmenoval „otázkou sociální“ a řešil ji v přímé polemice s marxismem jako otázku mravnosti a humanity. Je věcí zásadního významu, zda se ji podaří v dalším vývoji zvládnout a ukotvit v nové společenské orientaci, nebo zda se stane nebezpečnou zbraní v rukou těch, kdo změnám nepřejí. Je důležité si připomenout, že vyvinuté sociální cítění našeho lidu stálo u kolébky mnoha hnutí a podílelo se na formování politických programů. Ono také, navzdory zneužívání a deformování, stále patří k hlubinným vrstvám národní povahy. Že s ním lze manipulovat, dokázala nejlépe komunistická vláda, která pod ideologickým pláštěm rovnosti a sociální spravedlnosti rozvinula rozsáhlý systém privilegií, založený na faktické chudobě společnosti. Nezakrývejme před nikým, že cesta, kterou nastupujeme, je složitá a bolestivá; jen zázrakem bychom ji mohli projít bez sociálních problémů a napětí.

Náš návrat k demokracii a do Evropy je zatím veden po dvou cestách: politické, jež cílí k hodnotám svobody a pluralismu, a ekonomické, která směřuje k osvědčeným pravidlům tržního hospodářství. Po zkušenostech z reforem u nás i našich sousedů se hluboká přeměna ekonomického systému jeví jako jediné možné východisko z krizového stavu společnosti. Nebude-li tato změna provedena rychle a důrazně, utoneme v půli cesty a společnost se dostane do stavu ještě horšího. Totéž se ovšem může stát, proběhne-li změna jen v úzce chápané ekonomické oblasti. Nabídka nového mechanismu vyjde naprázdno, nenajde-li dost sociálních adresátů, nebude-li akceptována vědomím lidí. Sociální otázka se tedy netýká jen negativních důsledků zavedení opravdového hospodaření namísto nekonečných redistribucí práce a hodnot, které vedly k mrhání lidským úsilím a k ekonomické stagnaci. Zavádět trh předpokládá vytvořit normativní prostor, ten však sám nestačí. Čím radikálnější ekonomickou reformu zamýšlíme, tím rozsáhlejší sociální koreláty musíme zvažovat, tím hlubší a důkladnější musí být studium jeho sociálních obsahů, předpokladů i důsledků.

Sociální politika není jen doplňkovým mechanismem pro tlumení nežádoucích efektů trhu nebo kompenzací tzv. nepopulárních opatření. Zahrnuje většinu oblastí, v nichž se rozhoduje o spokojenosti lidí, a tudíž o jejich důvěře ve vládu. Z nespokojenosti se rodí nedůvěra a lhostejnost, z níž může vzejít i vzpoura – F. Peroutka přirovnal výbušnost sociální otázky k dynamitu a upozornil, že každá politická cesta začíná právě jejím řešením. V sociální sféře se rozhoduje o využití po-

³ Tento dopis vznikl na půdě Sociologického fóra, neformálního sdružení příslušníků české a slovenské sociologické obce, které působilo koncem roku 1989 a v roce 1990. Prezidentu Václavu Havlovi byl odeslán začátkem roku 1990. Původně otištěno v publikaci Martin Potůček 1999. *Křižovatky české sociální reformy*. Praha: SLON, s. 237–239.

tenciálu, který je v našich národech skryt a bez jehož aktivizace zůstanou sebelepší úmysly národohospodářů či politiků nenaplněny. Jde o pole, na kterém se odehrává každodenní život jednotlivců a jejich rodin, do něhož se promítají velké historické změny a celospolečenské procesy. Zde dochází k jejich transformaci do „drobné práce“, zde se prověřují hodnoty demokracie, rovnosti a svobody, stejně jako činy státníků. Teprve na této úrovni se společenský systém stává lidem transparentní, protože se jich dotýká v reálných kategoriích zaměstnání, příjmů, služeb a zabezpečení. Z této půdy musí vyrůstat i aktivní sociální politika, založená na hodnotách důstojného života, občanské odpovědnosti, participace, úspornosti a vzájemné pomoci – a zároveň i na nezastupitelné roli státu tyto hodnoty garantovat. Úspěch její realizace, opírající se o autonomní systém sociálních institucí a mechanismů – od legislativy přes moderní koncepty sociálního zabezpečení, programy na podporu různých skupin obyvatelstva (Romů, invalidů apod.) až po diferencovanou strukturu terénních sociálních služeb s důrazem na jejich lokální specifika – je podmíněn plnou podporou veřejnosti. Uvážit je třeba i zřízení Sociální rady, která by v úzkém kontaktu s Národohospodářskou radou všechny tyto úkoly koordinovala.

Také v tomto kontextu se formuje charakter státu, jeho povinnosti, cíle i cesty k jejich dosažení. Pozornost k sociálnímu charakteru společnosti a podmínkám jeho utváření nelze rozptýlit v běžné sociální agendě a řídicí operativě, v delimitacích mezi orgány různé kompetence a různé úrovně pravomoci. Můžeme a chceme obdivovat vybroušenost receptů neoklasické ekonomie. Jako sociologové však víme, že mnoho tvrdých paradigmat již utonulo ve zdánlivě měkké sociální realitě a nepozornost k její rozrůzněnosti již mnohokrát zavedla do slepé uličky ty nejlepší záměry. Jednoduché ekonomické algoritmy fungují normálně tam, kde se už dávno staly druhou přirozeností člověka. Minulých 40 let, jež nás od přirozeného chování v mnohém odcizily, nelze jednoduše odepsat. Navázání na minulost a na svět nebude postupovat u všech stejně. Je třeba uvážit mentalitu národa a jeho různých vrstev, studovat sociální záležitosti politických orientací. Je žádoucí naučit se vidět jak „jemné rozdíly“ (generační, národnostní, lokální, kulturní a jiné), tak širší souvislosti. Sociologický pohled na věci se jistě postupně prosadí sám. Čas je však neúprosný a naléhá na rychlost.

Nyní se nemůžeme vyhnout zpolitizování sociální otázky. Názory pravice se nutně zkrříží se stanovisky levice. Zvyky z minulých let a komunistické sliby, jež v sociálním povědomí zapustily pevně kořeny v podobě opěvovaných sociálních jistot (jak draze byly zaplacený!), se nutně promítnou do požadavků i reakcí na měnící se hospodářské poměry. Budeme se vyrovnávat s mýty, fixovanými nekonečným opakováním ve společenském vědomí: o bezplatném zdravotnictví či školství, o velkorysých darech státu, o absenci vykořisťování v naší společnosti. Budeme se potýkat i s mýty novými: o neviditelné a spravedlivé ruce trhu, o spásonosném západním kapitálu či o zázračné produktivitě vzdělání. Sociální otázka by neměla sloužit k matení lidí, k vytloukání volebního kapitálu či k politické revokaci neblahé minulosti. Také ona by se měla stát otázkou odbornou a být řešena s prozíravostí, na úrovni požadavků doby.

*Josef Alan, Jiřina Šiklová, Martin Bútora, Miloslav Petrusek,
Fedor Gál, Martin Potůček, Jiří Kabele, Jiří Večerník, Jiří Musil*

K nedožitým osmdesátinám Václava Lamsera

Dne 24. června 2004 uplynulo nedožitých osmdesát let od narození českého sociologa Doc. PhDr. Václava Lamsera, CSc. Byl jedním z těch, jejichž hvězda zazářila v druhé polovině 60. let, v době politického a názorového tání vrcholící Pražským jarem, aby pak zhasla, či spíše byla zhašena v normalizační čistce let 1969–1970. Lamser vystudoval sociologii na filozofické fakultě Karlovy univerzity těsně po válce, v době, kdy zde ještě přednášely některé významné postavy tohoto oboru. Jako mnoho jiných absolventů, kteří se nenechali zlákat vizemi či oportunními příležitostmi komunistického režimu, neměl po roce 1948 možnost působit jako sociolog a pracoval jak se dalo – ve zdravotnictví, jako dokumentátor v zemědělském výzkumu apod. Tato zaměstnání, a také externí spolupráce s Výzkumným ústavem výstavby a architektury (VÚVA), mu nicméně poskytovaly příležitost provádět aplikované empirické výzkumy sociální problematiky a věnovat se systematicky jejich metodologii. Jiří Musil vzpomíná na svou spolupráci s Václavem Lamserem při výzkumu československých měst v rámci projektu VÚVA a na Lamserova invenční řešení metodologických otázek tohoto projektu. Zejména na jeho znalosti v oboru sociální geografie a schopnost tvůrčím způsobem využívat metod tohoto oboru v sociologickém výzkumu. K překážkám, které musel Václav Lamser v této fázi svého života překonávat, patřila i prostorová izolace od pražského prostředí s jeho knihovnami, informacemi, příležitostmi, neformálními sociálními sítěmi a od počátku 60. let už i podnětným intelektuálním ruchem. Lamser byl totiž „venkovan“ – bydlel (nevím, zda dobrovolně) nějakou dobu kdesi na vesnici a dlouho pak v Mladé Boleslavi.

Cestu do akademického prostředí otevřelo Lamserovi až benevolentnější politické ovzduší šedesátých let. V roce 1965 se stal pracovníkem nově založeného Sociologického ústavu ČSAV, kde byl pověřen vedením oddělení metod a technik sociologického výzkumu. Jeho postavení v ústavu bylo výjimečné. Nepatřil k „prozřelým“ komunistickým intelektuálům, kteří tehdy zalidnili obnovující se sociologii. Z vedoucích oddělení byl jediný nestraník, a tedy pravděpodobně také jediný šéf oddělení, který do ústavu nepřišel z okruhu oficiálních ideologicko-politických institucí jako byly ústavy marxismu-leninismu na vysokých školách a podobná zařízení otevírající se v té době už i neortodoxním myšlenkám. Lamser měl k oficiální ideologii skutečně daleko – byl totiž člověkem nábožensky citícím a přinejmenším v jisté fázi svého života byl spojen, snad dokonce jako laický kazatel, s Církví českokobratrskou.

Pět následujících let představovalo pro českou sociologii, a tím spíše pro lidi Lamserova typu, netušené okno příležitostí. Václav Lamser je využil beze zbytku. Během této krátké doby stačil v Sociologické knižnici vydat tři knihy, které se všechny staly součástí vznikajícího fondu moderní domácí sociologické literatury a přispěly k vzdělávání nové generace sociologů: *Základy sociologického výzkumu* (1966), *Komunikace a společnost* (1969) a společně s Ladislavem Růžičkou *Základy statistiky pro sociology* (1970). Velký význam měly zejména zmíněné *Základy sociologického vý-*

zkumu, první původní česká příručka moderní metodologie sociologických výzkumů. V situaci doslovné exploze nejrozličnějších, často nekvalifikovaných šetření, jaká nastala v 60. letech, sehrála tato referenční práce důležitou úlohu. V Sociologickém ústavu ČSAV Václav Lamser vybudoval již zmíněné oddělení metod a technik sociologického výzkumu. Založil je na mladých lidech vyškolených v různých oborech a systematicky je vedl, aby si doplňovali a zdokonalovali sociologické vzdělání, dával jim příležitost získávat zkušenosti s terénním výzkumem, a postupně jim svěřoval odpovědné úlohy. K těm, u jejichž startu v sociologii Lamser stál, patří kromě autora této vzpomínky např. Ing. Alena Vodáková, CSc. a Doc. RNDr. Jan Řehák, CSc.

Lamser organizoval a vedl kurzy, kde se pracovníci z různých oborů – kriminologové, sociolingvisté, ekonomové, odborníci v oblasti sociální politiky a další – seznamovali s metodami empirického sociálního výzkumu, a výrazně se tak zasloužil o pronikání sociologických přístupů do řady sousedních akademických disciplín a také do sociálně relevantních praktických činností. Kolegiální atmosféra kurzů navíc napomáhala vytváření neformálních vztahů mezi účastníky, později pak často zhodnocovaných jejich trvalou spoluprací. Důraz na aplikovanou sociologii byl pro Lamsera programovou záležitostí. Svým přesvědčením byl totiž sociálním reformistou a sociologii viděl jako nástroj reforem uskutečňovaných jinak než cestou revolučních změn, kterým nedůvěřoval. Snad se do tohoto pohledu svým způsobem promítala i jeho náboženská orientace.

Lamser navazoval kontakty se západoevropskými a americkými partnery, tolik významné pro obnovující se českou sociologii. V roce 1967 organizoval spolu se svým oddělením v Prachovských skalách mezinárodní letní školu UNESCO o uplatnění matematických metod v sociálních vědách. Tato škola, jedno z oken otevírajících se tehdy do světa, přivedla do Čech Paula Lazarsfelda v roli jejího ředitele, další významné odborníky ze Západu v roli přednášejících a studenty z řady evropských zemí. V roce 1968 organizoval Václav Lamser českou část mezinárodního srovnávacího výzkumu *Tvůrci veřejného mínění* (Opinion Makers), koordinovaného Kolumbijskou univerzitou v New Yorku. Šlo de facto o výzkum elit na národní úrovni členěných do několika funkčních sektorů. Do zpracování a publikace získaných dat už rušivě zasáhly události z podzimu 1968 a let následujících.

Václav Lamser zvládal tuto rozsáhlou a rozmanitou činnost díky své obdivuhodné pílí a houževnatosti. A jistě i hnán obavou, že příležitosti, které se mu otevřely po letech nedobrovolně strávených v ústraní, by zase mohly vzít za své. Vývoj dal bohužel těmto obavám za pravdu. V roce 1969 stačil Lamser ještě odjet na roční stáž na Kolumbijskou univerzitu do New Yorku, kde pracoval mj. na svém dlouho připravovaném projektu – knize o aplikované sociologii. Ta však už vinou událostí bohužel nespátřila světlo světa a není mi známo, zda se někde zachoval její rukopis. Ze Spojených států se na konci roku 1970, po obtížném rozhodování, vrátil do již zcela změněného Československa, aby se vzápětí stal obětí normalizační čistky. Musel opustit akademickou sféru, byl terčem útoků normalizačních ideologů, kteří ovládli nový Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, pracoval nějakou dobu ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí, podepsal Chartu 77 a v roce 1977 emigro-

val do Německé spolkové republiky. Tam působil na univerzitě v Bielefeldu, kde přednášel dějiny sociologie, sociologickou teorii, epistemologii, ekonomickou a sociální problematiku komunistických zemí a další témata. U studentů byl oblíben a u kolegů vážen, jinak však jeho postavení na univerzitě nebylo podle mínění jednoho z tamních pamětníků jednoduché.

14. ledna roku 1986 Václav Lamser ve věku 62 let v Bielefeldu umírá a je tamtéž pohřben. Necelé čtyři roky před pádem režimu, který jej dusil po většinu jeho života. Na mapě české sociologie patří Václavu Lamserovi za jeho významný příspěvek k obnově tohoto oboru, zejména jeho aplikované větve, trvalé čestné místo.

Michal Illner

(s přispěním vzpomínek Jiřího Musila)

Jan Szczepański

(13. 9. 1913 – 16. 4. 2004)

Smrtí Jana Szczepańskiego odchází poslední vynikající reprezentant té významné skupiny polských sociologů, kteří zahájili svou vědeckou a pedagogickou činnost mezi první a druhou světovou válkou a kteří se výrazně podíleli na obnově sociologické práce v prvních poválečných letech i po období institucionální likvidace sociologické činnosti v Polsku mezi léty 1950–1955. Této skupině patří nedocenitelná zásluha, že jednotliví její příslušníci, byť různými způsoby, na různých místech organizační struktury sociologické práce, z různých teoretických i metodologických pozic i s různou mírou vlivu uchovávali kontinuitu mezi duchem a cennými výsledky předválečné polské sociologie a mezi jejím rozmachem v druhé polovině 20. století. Právě splnění této role se výrazně zasloužilo o to, že polská sociologie ve svém hlavním proudu v posledních padesáti letech i v podmínkách politicky často nepříznivých a svízelných prakticky nikdy neopustila meze „normální vědy“ a i po institucionální stránce se neustále úspěšně rozvíjela.

Jan Szczepański patřil v této skupině k nejmladším, neboť ukončil studia sociologie a filozofie na Poznaňské univerzitě v roce 1936. V letech 1937–1939 pracoval ve Státním ústavu vesnické kultury, jehož ředitelem byl další klíčový představitel zmíněné skupiny, o devět let starší J. Chałasiński. Těsně před přepadením Polska, roku 1939, obhájil Szczepański na uvedené univerzitě pod vedením Floriana Znanieckiego doktorskou práci *Pojem prostředí v sociologii vesnice*. Szczepański byl posledním Znanieckiego doktorandem v Polsku. Jeho učitel posléze natrvalo emigroval do USA. Několik měsíců pak Szczepański působil jako odborný asistent Poznaňské univerzity. Tuto činnost však ukončila druhá světová válka. Szczepański byl mobilizován do vojska a po okupaci Polska pracoval jako dělník, v letech 1941–1945 na nucených pracích v německých továrnách. Ve válečných letech bylo nenávratně zničeno několik jeho vědeckých textů připravených do tisku.

Bezprostředně po válce se podílel spolu s J. Chałasińským, S. Ossowským a dalšími na obnově vědeckých i pedagogických institucí v Lodži, která se tehdy na určitou dobu stala nejvýznamnějším centrem sociologické práce v Polsku. Byl zde znovu založen Polský sociologický institut, začal opět vycházet časopis *Przegląd Socjologiczny* a byla zahájena výuka sociologie na Lodžské univerzitě. Ta se na několik let stala Szczepańskiego hlavním působištěm. Roku 1949 se zde habilitoval na základě práce *Zjišťování sociálních faktů v sociologii a v sociální psychologii*. V letech 1952–1956 byl jejím rektorem. V letech 1955–1961 byl vedoucím katedry sociologie II, v letech 1961–1970 katedry sociologie průmyslu. Od roku 1955 začal souběžně působit i ve Filozofickém a sociologickém ústavu Polské akademie věd ve Varšavě, kam postupně přenesl těžiště své práce. Roku 1961 se stal zástupcem jeho ředitele a od roku 1968 do roku 1976 byl jeho ředitelem. Roku 1962 byl jmenován profesorem. V roce 1964 byl zvolen členem-korespondentem Polské akademie věd a roku 1970 jejím řádným členem. V letech 1972–1980 byl jejím místopředsedou.

Vynikající vědecká, pedagogická i organizační činnost prof. Szczepańskiego měla značný mezinárodní ohlas. Oceněním místa polské sociologie ve světové sociologii i nejvyšším oceněním Szczepańskiego práce i osobnosti internacionální sociologickou veřejností bylo jeho zvolení prezidentem Mezinárodní sociologické asociace pro léta 1966–1970 na světovém sociologickém kongresu v Evianu. Szczepański byl rovněž mj. čestným doktorem univerzity René Descarta v Paříži a brněnské univerzity, jakož i čestným členem *American Academy of Arts and Sciences*, Finské akademie věd a *National Academy of Education* v USA. Byl nositelem několika vysokých polských vyznamenání a obdržel rovněž řád *Commandor of the British Empire*.

Prof. Szczepański byl velmi dobře znám i u nás, jak svými díly, tak i osobně, neboť naši republiku několikrát navštívil a měl s českými i slovenským sociology řadu plodných diskusí. Roku 1966 vyšly v českém překladu jeho *Základní sociologické pojmy*, jež sloužily mnoho let jako vhodná učebnice obecné sociologie, rok nato vyšel slovenský překlad díla *Sociologie. Vývoj problematiky a metod*, jež se okamžitě stalo vyhledávanou příručkou dějin sociologie, a roku 1968 *Spektrum společnosti*, což byl český překlad knihy, která v Polsku vyšla pod názvem *Otázky soudobé sociologie* a ukazovala, jak fungují vnitřní mechanismy některých důležitých procesů, jež probíhají v moderních společnostech a budí všeobecný zájem. I tato kniha se u nás setkala s pozitivním ohlasem a byla rychle rozebrána.

Ve dnech 22.–26. listopadu 1966 se Szczepański ve Špindlerově Mlýně zúčastnil 1. celostátní porady čs. sociologů, kde jako nově zvolený prezident Mezinárodní sociologické asociace promluvil o jejích úkolech i o možnostech aktivní účasti naší sociologie na její práci. Byl zde jedním z nejvýznamnějších zahraničních hostů a jeho diskusní příspěvky, zejména ty, které se týkaly problematiky sociologické teorie, patřily k nejvýznamnějším a nejvíce sledovaným. Řadu dotazů zaměřených na pojetí marxistické sociologie a na vztah sociologického výzkumu ke společenské praxi zodpověděl i na závěrečné tiskové konferenci.

Ve dnech 10.–13. ledna 1967 stál v čele vysoce reprezentativní osmnáctičlenné polské delegace, která se zúčastnila prvního setkání čs. a polských sociologů ve Smolenicích. Na plenárním zasedání zde přednesl všestranně informativní a metodologicky i teoreticky bohatý referát *Problémy rozvoje současné světové sociologie*.

Dne 4. května 1967 byl na 2. valném shromáždění Čs. sociologické společnosti vůbec jako první zvolen jejím čestným členem. Při této příležitosti pohovořil o dosavadní spolupráci sociologů obou našich zemí, o jejím významu a perspektivách.

Velice obsáhlý referát přednesl na setkání polských a čs. sociologů v Jablonné u Varšavy v dubnu 1973. Zabýval se v něm výčtem základních otázek, jimž se tehdy jako klíčovými polští sociologové věnovali. Šlo o problematiku spotřebních vzorů a hodnotových systémů polské společnosti, její sociální struktury, struktur řízení a vedení ekonomiky a institucí, jež s ekonomickým životem souvisejí, dále o problematiku kultury, práce a průmyslu, výchovy mládeže a školské reformy, územního plánování, rozvoje velkých měst a sociálních prognóz. V závěru věnoval pozornost rovněž metodologickým aspektům výzkumů v těchto oblastech.

Z uvedeného výčtu je zřejmé, že kontakty našich sociologů s prof. Szczepańským byly nejintenzivnější v druhé polovině šedesátých let, tedy v období, kdy se

česká a slovenská sociologie nově konstituovala a nadějně rozvíjela. Spolupráce s polskými sociology byla tehdy pro nás z mnoha důvodů značným přínosem. Negativní zlom ve všech oblastech sociologické práce nastal s nástupem tzv. normalizace. Destrukce sociologických institucí i jejich personálního složení záporně poznamenala rovněž vztahy s polskými sociology. Zmíněné setkání v roce 1973 bylo patrně vyvoláno spíše vnějšími a formálními okolnostmi než skutečným zájmem z naší strany. Šlo totiž o to, že se na něm domluvily obě delegace již ve Smolenicích, mělo k němu dojít už v roce 1969 a noví vedoucí činitelé naší sociologie nemohli do nekonečna polské pozvání odmítat. Je ovšem dosti charakteristické, že další setkání obdobného druhu se již nikdy později neuskutečnilo, přestože původně mělo jít o akce pravidelně se opakující.

Obavy čs. „ochránců čistoty marxismu“ z polské sociologie i jejich nedůvěra k většině jejích představitelů v 70. a 80. letech měly jasné příčiny. Polská sociologie se i v tomto období vyznačovala teoretickým a metodologickým pluralismem, přestovala živé kontakty se západními sociology a díky svým výzkumům dospívala často k velmi kritickým závěrům týkajícím se fungování společností státního socialismu. To všechno se směrodatným představitelům našich společenských věd jevilo nejen jako nepřijatelné, ale dokonce i politicky velmi nebezpečné. Nelze se tudíž divit, že každá snaha o překlad a vydání díla některého z polských sociologů narážela na značný odpor a neuvěřitelné překážky. To se posléze týkalo dokonce i úsilí o jejich pouhé recenzování např. v Sociologickém časopise. Tím je rovněž vysvětlitelná ona nápadná disproporce mezi kontakty s J. Szczepańským a vydáváním jeho prací u nás před rokem 1969 a po něm.

Szczepańského knižní a časopisecká tvorba je nesmírně rozsáhlá (čítá přes 1500 prací), tematicky velice diferencovaná a obsahově neobyčejně bohatá a hluboká. Není snadné ji synteticky charakterizovat. Podle výstižného vyjádření J. Szackého z roku 1995 je Szczepański „v jistém smyslu nesporně pokračovatelem Znani-
eckého humanistické sociologie, zároveň však překvapuje jeho otevřenost jiným koncepcím. Zdá se, že je to sociolog, jehož východiskem není ani tak určitá teorie nebo metodologie, ale touha co nejlépe poznat probíhající společenské změny. Aby dosáhl tohoto cíle, je připraven vzdát se doktrinní důslednosti a odvolávat se současně na různé zdroje teoretické inspirace nebo prostě na zdravý rozum, pokud tím dosáhne konzistentní interpretace empirických dat, přesvědčivého pojetí zkoumaných jevů a formulace praktických direktiv slibujících úspěch“.¹

Žánrově lze Szczepańského tvorbu rozdělit do tří skupin: 1. vědecká díla a odborné příručky, 2. filozoficko-sociologické eseje a 3. kulturně-politická publicistika. Z tematického hlediska v ní můžeme rozlišit tyto hlavní okruhy:

¹ Szacki, Jerzy (ed.) 1995. *Sto lat socjologii polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, p. 900.

1. *Práce z dějin sociologického myšlení*, reprezentované zejména díly *Pozitivismus a sociologie Augusta Comta* (1951), *Buržoazní sociologické doktríny XIX. a XX. století* (1953) a nejvýrazněji příručkou *Sociologie. Vývoj problematiky a metod* (1961, 1967, 1968). Ve své badatelské činnosti považoval však Szczepański tuto tematickou oblast spíše za okrajovou a věnoval se jí v letech, kdy orientace na dějiny sociologického myšlení byla jediným možným způsobem, jak si ve vědecké a pedagogické činnosti uchovat kontakt se sociologickou problematikou. Svědčí o tom jeho slova z předmluvy k 2. vydání zmíněné učebnice: „Nejsem historikem sociologie a nezabývám se badáním v této oblasti. A tak po napsání knihy, když jsem přestal přednášet dějiny sociálního myšlení a přešel k výzkumům přeměn soudobé polské společnosti, jsem se k historickým otázkám už nevracel. I když kniha byla velmi rychle rozebrána a nakladatelství naléhalo, abych souhlasil s druhým vydáním, nemohl jsem se rozhodnout k tomu, abych text k novému vydání připravil. Dobře jsem si uvědomoval jeho nedostatky a domníval jsem se, že profesionální historikové sociologie zpracují vlastní příručku, která se těchto nedostatků vyvaruje. Protože se však moje naděje nesplnila a protože jsem chtěl studentům umožnit přípravu ke zkouškám, s přetiskem knihy jsem souhlasil“.² Autorova skromnost a sebekritičnost, jež je z těchto několika vět patrná, je jistě pozoruhodná a netýkala se jen této záležitosti.

2. *Práce z obecné sociologie*. Sem patří na prvním místě *Základní sociologické pojmy* (1963, 1965 a podstatně rozšířené vydání z roku 1970), které sehrály při vzdělávání sociologů v Polsku, ale i u nás a v některých dalších socialistických zemích významnou roli, a také *Otázky soudobé sociologie* (1965), jež originálním způsobem pomáhaly seznamovat širší veřejnost se složitými problémy života moderních společností i s cestami jejich řešení.

3. *Problematika sociální struktury obecně a výsledky jejích výzkumů v Polsku zvláště*. Pod Szczepańského vedením se v letech 1958–1964 realizoval velkorysý projekt nazvaný *Výzkum dělnické třídy a inteligence*, jehož výsledky byly publikovány v mnohasvazkovém díle, které ve své době znamenalo ohromný krok vpřed při obnově empirické sociologie v Polsku. Sám Szczepański na toto téma publikoval dvě práce, a to *Změny třídní struktury polské společnosti* (1965) a anglicky psanou a v USA vydanou *Polskou společnost* (1970). Vynikajícím příspěvkem i z hlediska hodnotících kritérií špičkové světové sociologie byly Szczepańského poznatky týkající se inteligence, publikované v jeho pracích z 50. a 60. let. Šlo o knihy *Inteligence a společnost* (1957), *Vzdělání a sociální pozice inteligence* (1959) a o anglicky psané *Intelektuály v současných společnostech* (Stanford 1961), a také o rozsáhlé stati *Inteligence a duševní pracovníci* (1959), *Struktura inteligence v Polsku* (1960), *Mytologizace intelektuálů* (1962) a *Funkce inteligence v současných společnostech* (1966). Tyto Szczepańského studie byly v uve-

² Szczepański, Jan 1967. *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 5.

dené době zvlášť cenné zejména ze dvou důvodů. Na jedné straně byly implicitní, ale někdy i explicitní polemikou s krajně zjednodušenými názory na inteligenci hlásanými oficiálními politiky a ideology zemí státního socialismu a prohlašujícími tuto kategorii za jakousi jednotnou, vnitřně funkčně a profesionálně nediferencovanou a ve srovnání s dělnictvem a rolnictvem méně významnou vrstvu, jejímž hlavním posláním je sloužit vedoucí síle společnosti, tj. dělnické třídě. Na druhé straně byly kritikou těch teorií, které v inteligenci, a zejména v té její složce nazývané intelektuály, spatřovaly sociálně nezakotvenou skupinu, která jediná je schopna díky svým mimořádným vlastnostem plnit vůdčí společenské funkce. Szczepańského snahy o „demytologizaci“ intelektuálů byly tehdy neobyčejně přínosné a některými svými rysy si uchovávají platnost dodnes.

Celoživotním zájmem Szczepańského byla i problematika polského rolnictva. Patrně to částečně souviselo i s jeho rolnickým původem, k němuž se hrdě hlásil, ale i s tím, že toto téma bylo vzhledem ke struktuře polské společnosti trvale naléhavé. Zde je třeba jmenovat především knihu *Rolníci a rolnická kultura v polské společnosti* (1988), vyrovnávající se s rozpadem tradičního rolnictva a tradiční vesnice pod vlivem industrializace. Jedním z jeho posledních příspěvků z této oblasti byla stať *Úvahy o budoucnosti vesnice a rolnictva* z roku 1998.

4. *Analýza industrializace v Polsku a jejích důsledků ve společenském životě.* Szczepański považoval industrializační procesy v Polsku v období let 1945–1970 za něco, co podstatným způsobem zasáhlo do všech oblastí polského společenského života a zásadně změnilo obraz polské společnosti ve srovnání s předválečnými poměry. Ze sociologického hlediska šlo o tematiku nesmírně závažnou, ale také zajímavou a vděčnou. Szczepański jí věnoval díla *Sociální aspekty industrializace v lidovém Polsku* (1967), *Podnik v procesu industrializace* (1968), ale zejména nejdůležitější, protože syntetizující práci *Změny polské společnosti v procesu industrializace* (1973), v níž zmíněný proces etapizuje a podrobně sleduje jeho vliv na charakter práce, vytváření vedoucích a administrativních kádrů, rodinný život, lokální společenství, mimopřemyslová odvětví, prostorovou a sociální mobilitu, hodnotové systémy a konečně na projevy sociální dezorganizace.

5. *Problematika vzdělávání obecně a vysokých škol zvlášť.* Jde o oblast, které se Szczepański věnoval snad nejintenzivněji, což opět souviselo s tradicemi polské sociologie, reprezentovanými zejména F. Znanieckým a J. Chalasińským, s tím, že sám Szczepański s ní měl bohaté praktické zkušenosti, ale i s tím, že byl často zván jako expert k řešení naléhavých otázek školských reforem v Polsku, především v 70. letech. Sem patří takové jeho studie jako *Problémy a perspektivy vysokého školství v Polsku* (1969), *Reflexe o vzdělávání* (1973), *O učitelích a edukativní socialistické společnosti* (1975) a *Eseje o vysokém školství* (1976).

6. *Sociologické otázky spotřeby a jejího utváření.* Jimi se Szczepański hlouběji zabýval zvlášť v souvislosti s prvky tzv. konzumní společnosti, které se začaly v Polsku vý-

razněji projevovat – ovšem často vzhledem k opakujícím se vlnám nedostatku některého spotřebního zboží v karikurní podobě – v 70.–80. letech. Této problematice si všimají knihy *Výzkumy spotřebních vzorů* (1977), *Úvahy o spotřebě a sociální politice* (1978) a *Spotřeba a rozvoj člověka* (1981).

7. *Metodologické otázky*. K nejvýznamnějším příspěvkům do této oblasti sociologické práce patří mj. Szczepańskiego rozsáhlé stati *Interpretace a chápání lidského chování* (1946), *Sociologie, ideologie a sociální technika* (1948), *Otázky metodologie sociálních výzkumů v některých Marxových a Engelsových pracích* (1952), *Humanismus a humanitní vědy* (1960), *Diskusní metodologické otázky současné polské sociologie* (1964), *Biografická metoda* (1967) a *Společné cíle sociologie a polská národní škola* (1968). O této části Szczepańskiego tvorby jsem podrobněji informoval již ve stati *Metodologické otázky v díle Jana Szczepańskiego* (*Sociologický časopis* 1973, 9 (2): 172–182).

8. *Filozoficko-sociologické úvahy o problematice člověka a jeho světa*. Szczepański nebyl jen vynikajícím sociologem zaměřeným na empirický výzkum řady oblastí společenského života a autorem zobecňujících teoretických syntéz, ale také myslitelem věnujícím se filozofickým otázkám lidské existence. Právě v této oblasti se projevoval nejen jako erudovaný vědec, ale i jako nesmírně moudrý člověk. Svědčí o tom čtyři práce, a to *Lidské záležitosti* (1978), *O individualitě* (1988), *Vize našeho života* (1995) a *Fantazie na téma času* (1999). Zejména první z nich, jejíž jednotlivé kapitoly jsou nadepsány utrpení, osamění a samota, obraz sebe sama, druhý člověk, lidstvo, hlad, sféra iracionality, představivost, víra, únava, lhostejnost, naděje a iluze, smrt, život a osud, pojednává, jak sám napsal, o těch otázkách, „s kterými se musí vyrovnat každý člověk, bez ohledu na dobu, úroveň vzdělání, názory, politickou orientaci, třídní příslušnost apod.“³ Szczepański zde ve svých pětadesáti letech jakoby bilancoval svůj dosavadní život, přičemž tato balance přesahuje jeho individuální osudy a má výrazně zobecňující povahu. Autor píše: „Je možné, že pro mnoho čtenářů vyznačujících se aktivistickým postojem k životu a společnosti jsou tyto eseje projevem útěku od jednání a jejich společenský smysl se může zdát z hlediska zmíněného postoje odsouzeníhodný. Mohu pouze odpovědět, že se zrodily z úvah po dlouhém životě stráveném přinejmenším ve čtyřech různých politických systémech, po práci v zemědělství během dlouhých let mládí (stále se domnívám, že pasení krav je dobrou přípravou k reflexivnímu životu), po několika letech práce v německých továrnách a po mnoha letech činnosti v nejrůznějších vedoucích a výkonných funkcích ve velmi diferencovaných vědeckých, společenských, politických i hospodářských institucích. Soudím, že každá praktická činnost musí z povahy věci skončit individuální porážkou jednatelce, neboť záležitosti, které započal a které řídil, ho začínají přerušovat, jdou dále řízené už jinými, ponechávající jej s pocitem individuální porážky, neboť věk, doba, nemoc, slabost, nedostatek dovedností či ještě další příčiny jej zbavily možnosti pokračovat. Proto mužný věk vždy musí být vystřídán věkem „subjektivní

³ Szczepański, Jan 1978. *Sprawy ludzkie*. Warszawa: Czytelnik, s. 5.

porážky' a je možné, že tyto eseje jsou pokusem překonat onu nutnost, jsou ukázkou, že přece i tehdy, když přestanu jednat ve vřavě agory, v tichu své samoty ,kreslím znaky, které potřebují jen šum bambusů a které jsou věčné', abych opakoval moudrost a možná iluze čínského básníka, neboli že jsem schopen ,metajednání' ve sféře, v níž nemohu utržit individuální porážku.

V tom patrně spočívá základní převaha intelektuála nad všemi ostatními činiteli ve světě ekonomiky, politiky, techniky a organizace, neboť ti jsou v něm jen ozubeným kolečkem, někdy velmi důležitým, ale hodícím se pouze do jednoho mechanismu, a když se kolečko nebo mechanismus opotřebují, musí přijít ,věk porážky'. Spisovatel, filozof, člověk schopný reflexe a jejího vyjádření může přejít do sféry ,metajednání' a z vlastních zkušeností vyvodit závěry uchováající svůj význam mnohem déle než všechny organizace, skupiny i systémy vztahů, v nichž lidé působí".⁴

9. *Kulturně-politická publicistika*. Zhruba od druhé poloviny padesátých let se Szczepański soustavně věnoval publicistické činnosti, v níž se na stránkách nejčtenějších časopisů v Polsku vyslovoval k závažným otázkám polského společenského života i polské sociologie. I zde navazoval na bohaté tradice vytvořené jeho předchůdci. Téměř všichni významní polští sociologové minulosti spatřovali totiž v této aktivitě jednu z cest, jak uvádět výsledky své vědecké práce do praktického života a jak tento život ovlivňovat. Dobrý obraz Szczepańského publicistiky nám skýtají tyto její výbory i samostatné práce: *Úvahy o republice* (1971), *Úvahy o dnešní době* v díle *Proměny dnešní doby* (1971, 1973), *Polsko tváří v tvář budoucnosti* (1989), *Polské osudy* (1993) a *Reformy, revoluce, transformace* (1999).

O smyslu své publicistické činnosti Szczepański napsal: „I když si dobře uvědomuji, jaké rozdíly existují mezi cíli a úkoly vědy a publicistiky, mezi jejich jazykem a metodami, přesto jsem hodně své aktivity věnoval publicistice, využívaje jejích sugestivnějších metod k tomu, abych vyjádřil své zneklidnění a starosti, zrozené z badatelských úvah a z pocitu odpovědnosti vědce. Z pocitu odpovědnosti za záležitosti, jichž jsme účastníky, za společnost, kterou zkoumáme, i za národ, ke kterému patříme. Publicistika byla pro mne metodou činnosti, metodou vytyčování problémů, vyjadřování pochybností, povzbuzování reflexe a úvah o možných společenských důsledcích probíhajících procesů".⁵

Obdobně motivován byl zřejmě i Szczepańského vstup do politického života. V letech 1957–1960 a 1971–1974 byl poslancem Sejmu, tj. v období, kdy se v souvislosti se změnami ve vedení země zdálo, že polský socialismus bude po všech stránkách výrazně reformován. V letech 1977–1982 byl členem Státní rady a v letech 1982–1984 předsedou Sociálně-hospodářské rady Sejmu. Často působil také jako

⁴ Tamtéž, s. 7–8.

⁵ Szczepański, Jan 1971. *Odmiany czasu teraźniejszego*. Warszawa: Książka i Wiedza, s. 14.

uznávaný a respektovaný expert při řešení některých klíčových otázek společenského života, nejvýrazněji pak v letech 1971–1973 jako předseda komise expertů pro vypracování zprávy o stavu vzdělávání v Polsku.

Jsem přesvědčen, že žádnou z těchto funkcí nevykonával proto, aby jemu osobně zajistila společenský vzestup a aby posílila jeho vliv ve vědeckých kruzích. Přírozené autority požíval a vrcholných pozic ve vědě dosáhl již před svým vstupem do politiky. Bylo to právě naopak. Svými vědeckými kvalitami získal respekt společnosti i politiků a obě tyto skupiny očekávaly, zejména v krizových etapách polského vývoje druhé poloviny padesátých a konce šedesátých let, že jeho politická angažovanost může polskému národu přinést pozitivní výsledky.

Jak sám tuto svou činnost hodnotil, jak se díval na změny, jimiž Polsko prošlo v půlstoletém vývoji po druhé světové válce, a co nakonec považoval ze své všestranné činnosti za nejdůležitější, o tom nejlépe svědčí slova, která pronesl v úvodním referátu na 9. sjezdu polských sociologů v červnu 1994 v Lublině a která je snad možno považovat za jakousi jeho sociologickou závěť.

Prohlásil, že je patrně posledním žijícím účastníkem prvního sjezdu polských sociologů, jenž se konal roku 1931, a zároveň sociologem, který se ve svém dlouhém životě pokoušel vystupovat ve všech rolích, jež sociolog ve společnosti může hrát. „Domníval jsem se totiž, že vědoucí sociolog je povinen své vědění použít ku prospěchu svých bližních. Pěstoval jsem pracně empirickou sociologii, radil jsem politikům, psal jsem analytické zprávy, navrhoval reformy, vystupoval v parlamentě, předsedal různým výborům, varoval apod.“⁶

V souvislosti s úvahami o společenském systému lidového Polska a jeho základních nedostacích dospěl Szczepański k obecnějšímu zamyšlení nad příčinami sociálního zla. Vrátil se tak ke staré otázce, zda jimi jsou lidé, nebo instituce, a dospěl k tomuto závěru: „(...) soudím, že pochopení procesů probíhajících v devadesátých letech je třeba hledat v procesech a strukturách ustálených v Polské lidové republice. Pečlivě oddělující to, co toto období přineslo užitečného, od toho, co zničilo a pokazilo, musíme si také položit otázku, do jaké míry jsou za zlo, jež se projevilo v Polské lidové republice, odpovědné instituce socialistického státu a jaký je rozsah odpovědnosti Poláků? Chápeme-li záměrné zavádění a organizování socialistických institucí jako velký historický experiment, podrobující polský národ zkoušce, pak *experimentum crucis* jsou léta po zániku Polské lidové republiky a po rozpuštění Polské sjednocené dělnické strany. Tato léta totiž vrhají světlo na chování a jednání Poláků, nedeterminované již socialistickými institucemi ani těmi prvky systému, které vědomě či nevědomě Poláci uchovali. Odsuzujeme-li složky systému reálného socialismu, a tedy především instituce jako součásti zločinného systému, jak potom máme nazvat ty prvky kapitalistického systému, které podněcují občany ke krádežím, korupci a aférám, jakož i k sebevraždám a prostituci, které vyvolávají

⁶ Antoni Sułek, Józef Styk, Irena Machaj (ed.) 1995. *Ludzie i instytucje. Stawanie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego, Lublin 27–30 VI 1994*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, tom I, s. 22.

bezdomovectví, nezaměstnanost a jiná sociální zla? Je možné tyto instituce nazvat zločinnými?⁷

Po výše zmíněném výčtu rolí, které jako sociolog během svého života plnil, prohlásil: „Nelituji tohoto bohatého života, ale dospěl jsem k závěru, že sociolog má být především učencem, badatelem tvořícím vědu, neboť v každé jiné funkci ho snadno nahradí zástupci jiných praktiků, ale při tvorbě vědeckých poznatků ho nezastoupí nikdo. Mezi všemi povoláními krásnými jako květiny je věda nádhernou růží. A když nám někdo cituje Słowackého a říká, že planou-li lesy, není čas na to litovat růže, odpovídám slovy současné básničky, která v básni *Litanie k růži* napsala:

*A platí pro všechny časy,
Ty růže jsou důležitější než planoucí lesy.”⁸*

Nakonec si dovolím malou osobní poznámku. Ze všech významných polských sociologů byly vedle Z. Baumana moje kontakty s prof. Szczepańským, zejména v druhé polovině 60. let a v 70. letech, nejužší a nejintenzivnější. Mnohému jsem se z jeho knih naučil a do značné míry mě inspiroval v mém odborném zaměření na problematiku sociologie inteligence i dějin sociologie. Každé osobní setkání s ním mne neobyčejně obohatilo. Od chvíle, kdy jsem se ještě jako student začal seznamovat s jeho publikacemi, i od prvního rozhovoru s ním byl pro mne – samozřejmě nedostižným – vzorem. Vážil jsem si zvláště toho, že to byl člověk mimořádně kultivovaný, tvůrčí, vzdělaný i na slovo vzatý odborník. Nejvíce jsem však obdivoval to, že přes vysoké postavení, které v polské i světové sociologii zaujímal, i přes úctu, které v polské veřejnosti požíval, neztratil nic z těch vlastností, kterých si na každé vynikající osobnosti ceníme nejvíce, protože nejsou zdaleka běžné a samozřejmé: prostotu, humor a pochopení pro problémy ostatních lidí.

Jan Sedláček

⁷ Tamtéž, s. 16–17.

⁸ Tamtéž, s. 22.

Maria Hirszowicz: *Pałapki zaangażowania: Intelktualiści w służbie komunizmu*.

Warszawa, Wydawnictwo naukowe Scholar 2001, 290 s.

Psychologicky je dobře pochopitelné, že ti, kteří se „dali do služeb komunismu“, ať už z jakýchkoliv pohnutek a na jakkoliv dlouhou dobu, se k této etapě svých životů neradi hlásí a ještě méně rádi vyjadřují. A přece bez „vnitřního pohledu“ na tento proces pomýlení a selhání bude téměř každý popis a téměř každá analýza a priori zaujatá. Svědectví, která „o sobě, o jiných a o době“ vyprávějí ti, kteří k tomu našli dost vnitřní mravní síly, jsou proto neocenitelná, zejména jsou-li psána s nadhledem, který poskytuje čas, a s využitím oné intelektuální výbavy, kterou nám poskytuje náš vlastní obor: tato někdy smutná a vivisekci se podobající *sociologie sociologie* je však velice žádoucí součástí duchovního klimatu každé společnosti, která sama sobě nechce natrvalo lhát.

Není v českých zemích souvislejší analýzy, která by se ptala po kořenech a příčinách toho, proč sociologie nejprve zcela zmizela z intelektuálního horizontu (v 50. letech) a potom byla revitalizována (v 60. letech) mnohdy těmi, kteří jí vytrubovali na funuse.

Tím spíše nutno sáhnout po každém pokusu, který se snaží onu nejednoduchou otázku zodpovědět.

Jsem upřímně přesvědčen, že nejpodrobnější a nejserióznější analýzu vývoje sociologie v podmínkách „společností sovětského typu“ (termín pochází od Zdeňka Strmisky a Pierra Kendeho) podala nepochybně *Maria Hirszowiczová* (Maria Hirszowiczová spolu se Zygmuntem Baumanem se aktivně podílela na procesu obnovy sociologie u nás. Byla v Československu několikrát a její *Sociologické konfrontace* vyšly ve slovenském překladu. V roce 1968 v kontextu antisemitických štvanic odešla z varšavské univerzity, emigrovala do Velké Británie a působila jako profesorka sociologie v Readingu. Psala hlavně o sociologii organizace a problémech byrokracie. Dnes je emeritní profesorkou uni-

verzit ve Varšavě a Readingu), která se podjala právě onoho morálně, psychologicky i věcně nejobtížnějšího úkolu, totiž odpovědět na otázku, *jak se stalo, že se tolik lidí, často dokonce nepochybně vysokých intelektuálních kvalit, dalo „do služeb nové víry“, jak došlo k „fascinaci komunistickou ideologií“ a jak fungoval „mechanismus autosugesce a automystifikace“, který se vzpíral dnes tak (zdánlivě) samozřejmé racionální argumentaci*. Hirszowiczová celou svou analýzu staví (jestliže ji „studené“ rekonstruuje a zbavíme tedy i osobní přesvědčivosti) na čtyřech premisách:

1. *Komunistické „opium intelektuálů“* bylo v mnoha ohledech podstatně odlišné od ideologie *paralelního totalitarismu nacistického*: „Na nacistických praporech mohla být napsána hesla o věrnosti, solidaritě, loajalitě, národním hrdinství a oddanosti správné věci, nikdy tam však nemohla být hesla o svobodě, o osvobození člověka, o rovnosti lidských práv a o sociální spravedlnosti. Tam, kde nacismus hlásal čistou apologii moci a násilí, tam se komunismus odvolával k násilí jako k prostředku realizace vyšších, ba nejvyšších hodnot západní civilizace“ (l. c. 17). Tím Hirszowiczová vědomě vstupuje do kontextu obecnějšího *sporu komunismus – nacismus* (personifikovaného dnes třeba jako spor Nolte – Furet), sporu, který má jenom jedno jednoznačné řešení, totiž ideologické – oba režimy jsou a byly stejně zruďné, protože mrtví jsou mrtví a „ideologie se nepočítá“. Tento zásadový postoj má však jednu podstatnou vadu, jejíž zjištění patří k sociologickému triviu: „Jistě lze říci, že hesla jsou nedůležitá, že se nepočítají slova, ale oběti. Chci předložit názor, že slova se *také* počítají, a to zvláště proto, že skutečnost, že proklamace krásných principů slouží jako dýmová clona zločinných praktik, je trvalým elementem života naší západní civilizace, elementem, který je také jejím trvalým ohrožením“ (l. c. 17). Nic kloudného se proto z vývoje totalitárního komunismu nelze naučit, jestliže se zredukuje na svou jedinou, nejviditelnější a zajisté nejzruďnější dimenzi.

2. Komunističtí intelektuálové patří do oné kategorie „vzdělanců, kteří zradili“, kategorie, kterou popsali již Julien Benda ve své *La trahison des clercs* dokonce již ve 20. letech. Navíc – dostali se do slepé uličky intelektuálů přesvědčených o „své pravdě“, a to i v době, kdy se sami stali nejen oběťmi, ale i tvůrci iluzí. Tento efekt lze právem označit jako „paradox vzdělance“. Popsat pak tento *mechanismus automystifikace*, která neměla ani zdaleka vždycky motivy zistné (jinak nelze vysvětlit ono odpadlictví, které charakterizuje intelektuální a politický vývoj části komunistických intelektuálů od konce 50. let 20. století), je složitým sociologickým úkolem, jehož aspirace mohou být nejen konkrétně historické (popisné), ale i generalizující. Jde totiž o obecnější mechanismus, který je znám jako otázka kladená předchozím generacím s neúprosnou pravidelností – *jak jste mohli – nevidět, neslyšet, uvěřit, nevěřit...* Porozumět této otázce lze lépe právě v perspektivě vypjatých historických kontextů, které se ex post, v době, kdy je příběh dovyprávěn, jeví jako jednoznačnější, srozumitelnější, s jasnějšími konturami dobra a zla, pravdy a omylu, dobré vůle a zneužitě důvěry, fanatické víry a kalkulaturní spekulace.

3. Hirszwiczová pomocí jemné analýzy ukazuje, že proces, jemuž dala *poetizující název* „cesta do slepé uličky angažovanosti“, byl v případě komunistické ideologie o to složitější, že byl vlastně průnikem dvou procesů, dvou psychosociálních dispozic, dvou řad determinujících faktorů. Na jedné straně to byla *evidentní přitažlivost marxismu* jako doktríny v konkrétním kontextu „krize západní demokracie“ a kompromitace pravicových ideologií jejich koketérií s fašismem, nacismem a rasismem (ta se datuje od Dreyfusovy aféry): nelze pominout fakt, že marxismus nabízel východisko z krize kapitalismu, který *byl* kapitalismem reálně existujícího proletariátu, reálně existujících chudých a nezaměstnaných, reálně existující brutální bídy, nikoliv ještě kapitalismem spotřební „společnosti blahobytu“. Na druhé straně svou roli jistě hrála i jakási *disponovanost* čas-

ti intelektuálů k levicovým postojům, kterou poněkud nadsazeně dramatizuje Paul Johnson, kterou však věcně konstatuje Joseph Schumpeter – kritický postoj je bytostným postojem intelektuála, který ve světě, v němž není nic svatého, je povinen kritizovat instituce a třídy i za cenu, že se znelíbí. (Téměř drastickou analýzu „antikapitalistické mentality“ jako „předpojatosti intelektuálů“ podává Ludwig von Mises /česky 1994/. Ačkoliv patos Misesovy kritiky je místy až nepříjemně vypjatý, je nesporné, že jde o text, který je pohledem – a velmi pronikavým – na tentýž problém. Mises naštěstí nepatřil mezi ty intelektuály, kterým až postupně docházelo, že „ani nadšené schvalování totalitní ideologie jim nezaručuje imunitu před mučením a popravou“.) Jinými slovy – setkání velice specifických historických okolností s velice obecnými sociopsychickými dispozicemi vzdělanců dalo vzniknout onomu dočasnému, ale *monstróznímu konglomerátu intelektuálů a mocenského aparátu*.

4. Neopominutelným problémem je také vzájemná *interakce vědění a víry*, poznání a přesvědčení, rozumu a citu. Jde o fenomén, který pominout nelze už proto, že každá solidní sociologie stojí a padá se schopností právě tuto dimenzi sociálního života identifikovat. Od dob Marxových a zejména Paretoových přece jasně víme, že sociální život ovlivňuje stejně tak rozumná argumentace jako citově zaangażované přesvědčování, stejně tak „evidentní pravda“ jako „evidentní omyl“ ... *Lest ideologické angažovanosti* spočívá v tom, že ti, kteří se angažují, nevědí, že jsou chyce- ni do pasti vlastního sebeklamu (možného, nikoliv nutného). Řečeno s postavou hry Václava Havla – *nejlépe slouží ti, kteří nevědí, že slouží*, řečeno slovy Marie Hirszwiczové – „ti, kteří padli do pasti ideologické angažovanosti, si nejsou ničeho zlého vědomi. Logika emocí není nic jiného než myšlení, jež je zdánlivě racionální; jeho podstata spočívá v tom, že si nejsme vědomi vlastních tužeb a vnitřních potřeb, naopak – jednáme v hlubokém přesvědčení, že námi vládne rozum a jenom rozum“ (l. c. 263). Víra ostatně ne-

byla nijak jednoznačně spojována s vědomím odpovědnosti za reálné fungování systému: naše svědomí je čisté, protože čisté jsou naše pohnutky ...atd. Ale smysl analýzy není v apologetice, nýbrž v porozumění. To ale není možné, jestliže nepřistoupíme na elementární premisu alespoň výchozí „presumpcie neviny“.

Součástí analýz, které nabízí Hirsowiczová, je také vlastní *periodizace vývoje sociologie v podmínkách komunistického systému*, která je sice odvozena z polských reálií, ale její platnost je obecnější: období výchozího oslnění (1945–1947), skok do stalinismu (1948–1953), krize dogmatické ortodoxie (1954–1957), malá stabilizace a reálný socialismus (1958–1968)... V roce 1968 Hirsowiczová z Polska odešla a v našich zemích začíná éra neblahé *normalizace*.

A ještě jedna nezanedbatelná otázka, totiž zkoumání *příčin názorové změny*, odvratu od ortodoxie nejprve k revizionismu a potom k opuštění jakéhokoliv „systémového marxismu“. Jde vlastně o odpověď na otázku, která je komplementární k prapůvodní otázce – „jak jste mohli“. Tentokrát jde o otázku – „jak a proč se vám podařilo...“ (Když jsem se kdysi v rámci výkladu dějin české sociologie pokusil vysvětlit studentům tento svůj přerod, odbyli mě radikálně – nezajímá nás tolik, jak jste se marxismu zbavil, ale jak jste k němu – probůha – vůbec přišel? To generačně odlišné kladení otázky je příznačné. Současně je v něm ale obsažena možnost tazání, jemuž může být vystavena generace každá – a jak vy jste mohli...) Podle Hirsowiczové zde spolupůsobilo několik činitelů, zejména:

- změnil se *referenční systém kritického nalaďení a orientace*: nešlo již o kritiku kapitalismu, ale o kritickou analýzu fungování nové moci (projevilo se to například pokusy o zkoumání byrokracie jako univerzálního sociálního fenoménu /Do tohoto kontextu patří české specifikum, jímž bylo „objevení Franze Kafky“: Kafka vlastně substituoval obecnou sociologickou teorii tím, že se mu připsala způsobilost po-

střehnout univerzalitu některých fenoménů původně „bytotně spjatých s kapitalismem“, jako např. odcizení, byrokratizace atd. Zde je ale také pramen obrovského vlivu francouzského existencialismu v české filozofii a orientace na „kritickou sociologii“ millsového a riesmanovského typu/, poukazem na existenci tzv. vnitrotřídních rozporů, což byl mimochodem termín zavedený dokonce Mao Ce-tungem);

- stala se zřejmou *disparita mezi marxovskou teorií a stalinskou praxí*, ale taky mezi „autentickým marxismem“ a jeho „stalinskými deformacemi“;
- kolabující, *stagnující „reálný socialismus“* se dostal do otevřené konfrontace s dynamickým světem západního kapitalismu, který evidentně vstupoval do postindustriální fáze v době, kdy v „socialistickém táboře“ nebyla ukončena ani modernizační vývojová etapa;
- v neposlední řadě se *marxističtí intelektuálové začali cítit podvedeni* tím, že postupně ztráceli jakýkoliv reálný podíl na politické moci a jejich funkce začal plnit, ba zcela převzal „ideologický aparát“ (Mieses to zlomyslně komentuje tak, že „poučení bývalí komunisté“ obvykle nekritizují „komunismus jako takový, ale komunistický systém, který nemají možnost osobně řídit“: ačkoliv jde o tezi často opakovanou, nemyslím, že je doložitelná analýzou životních drah většiny „zmoudřevších“).

Právě zde mají – a nejen podle Hirsowiczové – kořeny všechny pokusy o liberalizaci příliš rigidního pojetí sociálních věd, formulace „nových témat“ (například téma vědeckotechnické revoluce, životního stylu, ale i sociální diferenciace, tedy stratifikace) a postupný odklon podstatné části původně marxisticky orientovaných intelektuálů nejen od deformovaného, ale nakonec od jakéhokoliv marxismu.

Stručně řečeno – vývojové peripetie sociologie v komunistickém systému nelze pochopit bez respektování faktu, že systém

sám se vyvíjel, nikoliv vždycky k lepšímu – *tempora mutantur et nos mutamur in illis*. V tom je Hirsowiczová velice přesvědčivá: „komunistický intelektuál“ nevisí ve vzduchoprázdnu jako mravně a psychologicky nepochopitelné monstrum, ale je včleněn do doby, v níž se formoval, deformoval a reformoval. A zhasl, téměř zhasl docela...

Obecně tedy platí, že sociologie ve společnostech sovětského typu opsala vývojovou trajektorii shodnou s vývojem společnosti samotné: od rigidního totalitarismu stalinského typu s exkomunikovanou sociologií přes liberalizovaný („demokratizující se“) státní socialismus se sociologií těžce kontaminovanou marxistickým teoretickým diktátem k rozpadajícímu se systému se so-

ciologií již relativně emancipovanou od ideologického balastu a postupně nabývající parametrů sociologie evropské a světové.

Popsat tento proces v jednotlivostech jako proces tragických, tragikomických i šaškovských lidských osudů, jako proces plný žabomyších vojen, které nakonec vedly k „víteznému konci“, ale které jsou dnes již téměř zhola nepochopitelné, popsat jej jako téměř shakespearovské drama lži, podvodu, úkladů a nástrah, ale také osvobodivé katarze je úkol, který bychom měli ještě stihnout. Jedna polská kniha o varšavském povstání se jmenuje *Stihnout to před Pánem Bohem...* Měli bychom se o to i my aspoň pokusit.

Miloslav Petrusek

Sociologický časopis Czech Sociological Review

5

CONTENTS

Introduction (O. Sedláček, M. Skovajsa)	566
ARTICLES	
Jiří Musil: Comments on Czech Sociology under the Communist Regime	573
THE FATE OF ACADEMIC SOCIOLOGY 1962–1989	
Miloslav Petrušek: Teaching Sociology in the Periods before and during Normalisation (1964–1989). (The Relationship between Knowledge and Power, Science and Politics, and Reality and Myth)	597
Ivo Možný: The Brno Anomaly? Sociology in Brno 1963–1989 – A Subjective History	609
Ferdinand Koudelka: Czech Sociology at Palacký University in Olomouc in the Years 1962–1970	623
Ladislav Macháček: Slovak Aspects of the Development of Sociology in Czechoslovakia	631
SOCIOLOGY OUTSIDE THE ACADEMIC SPHERE DURING THE NORMALISATION PERIOD	
Pavel Machonin: Sociology during the Period of Normalisation	643
Oto Sedláček, Jitka Havlová: The Sociology of Work and Industry 1965–1989	651
Zdeněk Pátek: Rural Sociology in the Totalitarian Period	665
Jiřina Šiklová: Illegal Public Opinion Research during the Period of Normalisation	673
THE INTERDISCIPLINARY CONTEXT	
Antonín Rašek: Sociology at the Workplace in the Normalisation Period: The SEPIMO Methodology	681
Pavla Horská: Sociological Topics in Czech Historiography in the 1950s–60s	687
ROUND TABLE	
DOCUMENTS	
PORTRAITS OF SOCIOLOGISTS	
REVIEWS	

PE 45835

Sociologický časopis Czech Sociological Review

OBSAH

Úvodem k monotematickému číslu (Oto Sedláček, Marek Skovajsa)	566
STATI	
Jiří Musil: Poznámky o české sociologii za komunistického režimu	573
OSUDY SOCIOLOGIE NA AKADEMICKÉ PŮDĚ 1962–1989	
Miloslav Petrušek: Výuka sociologie v čase tání a v časech normalizace (1964–1989) (Kapitola o vztahu vědění a moci, vědy a politiky, reality a mýtotočvorby)	597
Ivo Možný: Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie	609
Ferdinand Koudelka: Česká sociologie na Palackého univerzitě v Olomouci v letech 1962–1970	623
Ladislav Macháček: Slovenské aspekty rozvoja sociológie v Československu	631
MIMOAKADEMICKÁ SOCIOLOGIE ZA NORMALIZACE	
Pavel Machonin: K sociologii v období normalizace	643
Jitka Havlová, Oto Sedláček: Sociologie práce a průmyslu v letech 1965–1989	651
Zdeněk Pátek: Rurální sociologie v období totality. Příspěvek do diskuse	665
Jiřina Šiklová: Nelegální výzkum veřejného mínění v období normalizace	673
MEZIOBOROVÉ SOUVISLOSTI	
Antonín Rašek: Poznámky k podnikové sociologii v letech normalizace	681
Pavla Horská: Poznámky k sociologické perspektivě v české historiografii 50. a 60. let	687
KULATÝ STŮL	
Česká sociologie v letech 1965–1989	695
O účastnících	741
Stručný biografický slovník ke kulatému stolu	745
DOKUMENTY	
Stav naší sociologie (Jaroslav Kučera)	757
Nečisté tóny na staré téma. Tenký led takzvané alternativní sociologie (Karel Rychtařík)	759
Prohlášení sociologů (dopis prezidentovi)	763
MEDAILONY	
RECENZE	

ISSN 0038-0288

9 770038 028000 05